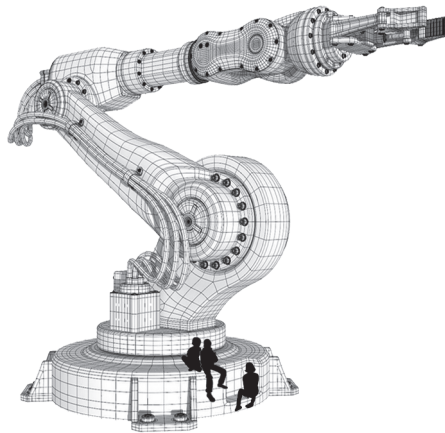

Αυτοματοποίηση και το Μέλλον της Εργασίας

Το βιβλίο του Άαρον Μπέναναβ με τίτλο *Αυτοματοποίηση και το μέλλον της εργασίας* μεταφράστηκε από τους β. και λ. και τυπώθηκε στη Θεσσαλονίκη την άνοιξη του 2024 σε 500 αντίτυπα με την πολιτική στήριξη της συνέλευσης της κατάληψης Φάμπρικα Υφανέτ. Διανέμεται χωρίς αντίτιμο σε στέκια, καταλήψεις, κοινωνικούς χώρους και η κάλυψη των εξόδων γίνεται με ελεύθερη συνεισφορά.

Η έκδοση αυτή θα ήταν αδύνατη χωρίς τη βοήθεια και την υποστήριξη των μελών της Φάμπρικα Υφανέτ, και ειδικά της Ζ. και της Ε. που έκανε τη σχεδίαση του εξωφύλλου. Η επιμέλεια ήρθε σε πέρας με τη σημαντική συμβολή της Σοφίας Ζ. Ο Μάνος Π. έλεγξε το τελικό αρχείο για αβλεψίες και σφάλματα. Ευχαριστούμε όλους και όλες θερμά. Την ευθύνη για την τελική μορφή φέρουν οι μεταφραστές.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Διαγράμματα και Πίνακες	iv
Πρόλογος	v
1. Ο Λόγος περί Αυτοματοποίησης	13
2. Η Παγκόσμια Αποβιομηχάνιση της Εργασίας	34
3. Στον Ίσκιο της Στασιμότητας	58
4. Χαμηλή Ζήτηση Εργασίας	85
5. Μαγικές Λύσεις;	117
6. Αναγκαιότητα και Ελευθερία	143
Υστερόγραφο: οι Φορείς της Αλλαγής	166

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

1.1	Μερίδιο της εργασίας προς το συνολικό εισόδημα, Οικονομίες χωρών G7.	27
1.2	Ψαλίδα Παραγωγικότητας – Μισθών, χώρες του ΟΟΣΑ	29
2.1	Τομέας μεταποίησης της Γαλλίας	42
2.2	Παγκόσμια κύματα αποβιομηχάνισης.	45
2.3	Αποβιομηχάνιση σε Κίνα, Ινδία, Ιταλία και Μεξικό . . .	46
2.4	Παγκόσμια μεταποίηση και αγροτική παραγωγή . . .	48
3.1	Αύξηση του προϊόντος της μεταποίησης και του συνολικού προϊόντος, Γαλλία.	59
3.2	Παγκόσμια μεταποίηση και παγκόσμια παραγωγή . .	65
4.1	Ποσοστά ανεργίας σε ΗΠΑ, Γερμανία και Ιαπωνία . .	86
4.2	Δείκτης προστασίας της απασχόλησης του ΟΟΣΑ . .	96
4.3	Τομείς υπηρεσιών σε ΗΠΑ, Γαλλία και Ιταλία	105
4.4	Τομείς υπηρεσιών σε Ταϊλάνδη, Μεξικό και Νότια Αφρική.	107
5.1	Λόγος ακαθάριστου δημόσιου χρέους ως προς ΑΕΠ.	120

ΠΙΝΑΚΕΣ

2.1	Ρυθμοί αύξησης της μεταποίησης, 1950–2017	43
3.1	Ρυθμοί αύξησης της μεταποίησης και του ΑΕΠ	60
3.2	Κεφαλαιακό απόθεμα και ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας.	62

Πρόλογος

Το Διαδίκτυο, τα smartphones και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν ήδη μεταμορφώσει τόσα πολλά ως προς τον τρόπο με τον οποίο αλληλεπιδρούμε μεταξύ μας και γνωρίζουμε τον κόσμο. Τι θα συνέβαινε όμως αν αυτές οι ψηφιακές τεχνολογίες πηδούσαν έξω από την οθόνη και ενσωματώνονταν όλο και περισσότερο στον φυσικό κόσμο γύρω μας; Η προηγμένη βιομηχανική ρομποτική, τα αυτοοδηγούμενα αυτοκίνητα και φορτηγά και τα έξυπνα μηχανήματα προσυμπτωματικού ελέγχου για τον καρκίνο φαίνεται να προμηνύουν έναν κόσμο γεμάτο ανέσεις, όμως, ταυτόχρονα, μας κάνουν να νιώθουμε δυσφορία. Εντέλει, τι θα έκαναν τα *ανθρώπινα όντα* σε ένα μέλλον εν πολλοίς αυτοματοποιημένο; Θα μπορούσαμε να προσαρμόσουμε τους θεσμούς μας ώστε να πραγματοποιήσουμε το όνειρο της ανθρώπινης ελευθερίας που μια νέα εποχή ευφυών μηχανών ίσως καταστήσει δυνατή; Ή μήπως αυτό το όνειρο θα αποδεικνυόταν ένας εφιάλτης μαζικής τεχνολογικής ανεργίας;

Σε δύο άρθρα στο *New Left Review* που δημοσιεύτηκαν το 2019, εντόπισα έναν νέο λόγο περί αυτοματοποίησης [automation discourse] που υποστηρίζεται εξίσου από φιλελεύθερους, δεξιούς και αριστερούς αναλυτές. Θέτοντας ακριβώς αυτού του είδους τα ερωτήματα, οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης καταλήγουν σε ένα προκλητικό συμπέρασμα: η μαζική τεχνολογική ανεργία έρχεται και μπορεί να αντιμετωπιστεί μόνο με την παροχή καθολικού βασικού εισοδήματος, καθώς μεγάλα τμήματα του πληθυσμού θα χάσουν την πρόσβαση στον μισθό ως μέσο επιβίωσης.

Σε αυτό το βιβλίο υποστηρίζω ότι η αναβίωση του λόγου περί αυτοματοποίησης που συμβαίνει στις μέρες μας είναι μια απάντηση σε μια πραγματική τάση που εκτυλίσσεται σε όλο τον κόσμο: πολύ απλά, υπάρχουν πολύ λίγες θέσεις εργασίας για πάρα πολλούς ανθρώπους. Αυτή η χρόνια χαμηλή ζήτηση εργασίας εκδηλώνεται

σε οικονομικές τάσεις όπως η ανάκαμψη χωρίς θέσεις εργασίας, οι στάσιμοι μισθοί και η ανεξέλεγκτη εργασιακή ανασφάλεια. Είναι επίσης ορατή στα πολιτικά φαινόμενα για τα οποία η εντεινόμενη ανισότητα λειτουργεί ως καταλύτης: λαϊκισμός, πλουτοκρατία και η άνοδος μιας νέας, ψηφιακής ελίτ –που έχει εστιάσει την προσοχή της περισσότερο στο πώς θα δραπετεύσει με πυραύλους στον Άρη παρά στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των ψηφιακών πληθυσμών που θα μείνουν πίσω σε έναν φλεγόμενο πλανήτη Γη.

Δείχνοντας με το ένα χέρι τις μάζες των αστέγων και των ανέργων του Όκλαντ στην Καλιφόρνια, και με το άλλο τα ρομπότ που στελεχώνουν την παραγωγή στο εργοστάσιο της Τέσλα λίγα μόλις χιλιόμετρα μακριά στο Φρέμοντ, είναι εύκολο να πιστέψει κανείς ότι οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης πρέπει να έχουν δίκιο. Ωστόσο, η εξήγηση που προσφέρουν –ότι η ανεξέλεγκτη τεχνολογική αλλαγή καταστρέφει θέσεις εργασίας– είναι απλώς λανθασμένη. Υπάρχει πραγματική και επίμονη χαμηλή ζήτηση εργασίας στις Ηνωμένες Πολιτείες και την Ευρωπαϊκή Ένωση, και ακόμη περισσότερο σε χώρες όπως η Νότια Αφρική, η Ινδία και η Βραζιλία, όμως η αιτία πίσω από το φαινόμενο είναι σχεδόν η αντίθετη από αυτή που προσδιορίζεται από τους θεωρητικούς της αυτοματοποίησης.

Στην πραγματικότητα, οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας επιβραδύνονται, δεν επιταχύνονται. Αυτό θα έπρεπε να έχει αυξήσει τη ζήτηση για εργασία, μόνο που η επιβράδυνση της παραγωγικότητας επισκιάστηκε από μια άλλη, πιο επεισοδιακή τάση: σε μια εξέλιξη που αναλύθηκε αρχικά από τον μαρξιστή οικονομολόγο Ρόμπερτ Μπρένερ υπό τον όρο της «μακροχρόνιας ύφεσης» –και αναγνωρίστηκε καθυστερημένα από τους συμβατικούς οικονομολόγους ως «χρόνια στασιμότητα» ή «ιαπωνοποίηση»– οι οικονομίες αναπτύσσονται με προοδευτικά βραδύτερο ρυθμό. Η αιτία; Δεκαετίες βιομηχανικής πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας σκότωσαν τη μηχανή μεγέθυνσης της μεταποίησης, και δεν έχει βρεθεί καμία εναλλακτική, ιδιαίτερα δε στις

δραστηριότητες αργής μεγέθυνσης και χαμηλής παραγωγικότητας που αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος του τομέα των υπηρεσιών.

Καθώς η οικονομική μεγέθυνση επιβραδύνεται, οι ρυθμοί δημιουργίας θέσεων εργασίας επιβραδύνονται, και είναι αυτό το φαινόμενο και όχι η προκαλούμενη από την τεχνολογία καταστροφή θέσεων εργασίας που έχει συμπιέσει την παγκόσμια ζήτηση εργασίας. Ας βάλουμε τα «γυαλιά της πραγματικότητας» από την ταινία *They Live* του Τζον Κάρπεντερ, τα οποία επέτρεψαν στον πρωταγωνιστή της ταινίας να δει την αλήθεια πίσω από τη διαφήμιση, και αμέσως θα δούμε έναν κόσμο που αποτελείται όχι από λαμπερά νέα αυτοματοποιημένα εργοστάσια και εμπορικά ρομπότ που παίζουν πινακ, αλλά από καταρρέουσες υποδομές, αποβιομηχανοποιημένες πόλεις, τάλαιπωρημένες νοσοκόμες και κακοπληρωμένους πωλητές, καθώς και ένα τεράστιο απόθεμα χρηματιστικοποιημένου κεφαλαίου που έχει όλο και λιγότερα μέρη για να επενδυθεί.

Σε μια προσπάθεια να αναζωογονήσουν τις στάσιμες οικονομίες, οι κυβερνήσεις ξόδεψαν σχεδόν μισό αιώνα επιβάλλοντας τιμωρητική λιτότητα στους πληθυσμούς τους, υποχρηματοδοτώντας τα σχολεία, τα νοσοκομεία, τα δίκτυα δημόσιων μεταφορών και τα προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας. Ταυτόχρονα, σε έναν κόσμο εξαιρετικά χαμηλών επιτοκίων, οι κυβερνήσεις, οι επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά βρέθηκαν να αντιμετωπίζουν ποσότητες χρέους ρεκόρ. Δεν το έκαναν αυτό για να επενδύσουν στο ψηφιακό μας μέλλον, όπως υποστήριζε ο πρώην πρόεδρος της Federal Reserve Άλαν Γκρίνσπαν [Alan Greenspan] στα μέσα της τεχνολογικής φούσκας της δεκαετίας του 1990. Αντ' αυτού, οι επιχειρήσεις υποθήκευσαν τα περιουσιακά τους στοιχεία για να αποπληρώσουν τους μετόχους, ενώ τα φτωχότερα νοικοκυριά δανείζονταν σε μια προσπάθεια να τα βγάλουν πέρα.

Αυτές οι τάσεις έχουν αφήσει την παγκόσμια οικονομία σε απίστευτα κακή κατάσταση καθώς αντιμετωπίζει μία από τις μεγαλύτερες προκλήσεις της: την ύφεση λόγω της πανδημίας COVID-19. Τα ετοιμόρροπα συστήματα υγειονομικής περίθαλψης έχουν κα-

τακλυστεί από ασθενείς και τα σχολεία, τα οποία ήταν για πολλά παιδιά ζωτικοί θεσμοί παροχής ειδών διατροφής (και για τους γονείς, παροχής της πολυπόθητης φροντίδας των παιδιών), έχουν κλείσει. Εν τω μεταξύ, η οικονομία καταβαρυνώνεται. Οι υπερχρεωμένες εταιρείες είδαν τις μετοχικές τους αξίες να καταρρέουν, τουλάχιστον αρχικά, με ρυθμούς που είχαν να παρατηρηθούν από τη Μεγάλη Ύφεση. Τα ποσοστά ανεργίας αυξήθηκαν σημαντικά σε όλο τον κόσμο, στις δε Ηνωμένες Πολιτείες εκτινάχθηκαν στα ύψη, αφήνοντας μεγάλο τμήμα του πληθυσμού ανήμπορο να ανταπεξέλθει στις δαπάνες που αφορούν τη διατροφή, την ιατρική περίθαλψη ή τη στέγαση. Παρά τα τεράστια νομισματικά και δημοσιονομικά κίνητρα, οι αδύναμες οικονομίες είναι απίθανο να ανακάμψουν γρήγορα από το σοκ. Είναι εύκολο να καταλάβει κανείς πώς, μακροπρόθεσμα, η ύφεση λόγω της πανδημίας COVID-19 θα επιταχύνει τις από καιρό ξεδιπλωμένες τάσεις της αυξανόμενης οικονομικής ανασφάλειας και ανισότητας.

Ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο είναι τόσο σημαντικό να αναστοχαστούμε ως προς τον σημερινό λόγο περί αυτοματοποίησης. Οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης προσφέρουν μια ουτοπική απάντηση στον δικό μας δυστοπικό κόσμο. Ας βγάλουμε τα «γυαλιά της πραγματικότητας» από το *They Live* και ας επιστρέψουμε για μια στιγμή στον κόσμο της φαντασίας που κατοικούν αυτοί οι συγγραφείς. Εκεί, όλοι μας εργαζόμαστε λιγότερο (όπως τα θύματα της σημερινής ύφεσης), αλλά έχοντας πρόσβαση σε όλα όσα χρειαζόμαστε για να ζούμε· περνούμε περισσότερο χρόνο με τις οικογένειές μας (αλλά όχι επειδή βρισκόμαστε σε επιβαλλόμενη απομόνωση)· οι ηλικιωμένοι κάνουν τζόκινγκ στα πάρκα φορώντας νέες ολόσωμες φόρμες με εξωσκελετό (αντί να πεθαίνουν σε νοσοκομειακά κρεβάτια)· ο αέρας έχει καθαρίσει από το νέφος επειδή μεταβιβάζουμε με γοργούς ρυθμούς σε έναν κόσμο ανανεώσιμων πηγών ενέργειας (και όχι επειδή τα εργοστάσια έχουν κλείσει και οι άνθρωποι δεν οδηγούν πλέον αυτοκίνητα). Με εξαίρεση τις ολόσωμες φόρμες με εξωσκελετό, όλα τα παραπάνω είναι εφικτά τώρα, αν

αγωνιστούμε γι' αυτά. Μπορούμε ήδη να κάνουμε πραγματικότητα τον κόσμο μετασπάνης που επικαλούνται οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης, ακόμη και αν η αυτοματοποίηση της παραγωγής αποδειχθεί αδύνατη.

Το ενδιαφέρον μου για το θέμα αυτό προέκυψε από δύο διαφορετικές πηγές, η μία από το μακρινότερο παρελθόν και η άλλη πιο πρόσφατη. Όπως πολλοί από τους θεωρητικούς της αυτοματοποίησης, μεγάλωσα τη δεκαετία του 1980 και του 1990 διαβάζοντας μυθιστορήματα επιστημονικής φαντασίας και παρακολουθώντας τους αστροναύτες κομμουνιστές του *Star Trek: Η Επόμενη Γενιά* να ταξιδεύουν παντού στον γαλαξία. Ο πατέρας μου, ο οποίος μου ενέπνευσε αυτά τα ενδιαφέροντα, ήταν ερευνητής στον τομέα του αυτοματισμού. Όπως πολλοί από τους συναδέλφους του, άφησε μια καριέρα στον ακαδημαϊκό χώρο για να δοκιμάσει την τύχη του στην κουλτούρα των start-up επιχειρήσεων της δεκαετίας του 1990. Μερικοί έβγαλαν πολλά χρήματα εκείνα τα χρόνια, αλλά πολλοί άλλοι όχι: οι περισσότερες start-up επιχειρήσεις του Διαδικτύου χρεοκόπησαν, αφήνοντας τους καταπονημένους μηχανικούς τους με ελάχιστα για τον κόπο τους. Η πρακτική άσκηση μαζί του σε μια διαφορετική εταιρεία κάθε καλοκαίρι του λυκείου –γράφοντας κώδικα HTML και JavaScript– με οδήγησε στο συμπέρασμα ότι δεν υπήρχαν πολλές υποσχέσεις για ευτυχία στην ψηφιακή οικονομία, οπότε, αντ' αυτού, αφιερώθηκα στη μελέτη της ιστορίας της οικονομικής μεγέθυνσης και της ανεργίας, των δίδυμων κινητήριων δυνάμεων της ευημερίας και της ανασφάλειας της σύγχρονης οικονομίας.

Στον απόηχο της κρίσης του 2008, ασχολήθηκα με τα κοινωνικά κινήματα της εποχής μου, μια εμπειρία που προσπάθησα να αφομοιώσω μέσα από τη συζήτηση και τη συνεργασία με τους συντρόφους μέλη της συλλογικότητας *Endnotes*. Τα ανυπόγραφα, συλλογικά κείμενα που γράψαμε επηρέασαν σημαντικά την ανάλυση που θα βρείτε σε αυτές τις σελίδες. Ήταν μέσα από μια συνάντηση με δύο κριτικούς –τον Νικ Σρνίτσεκ και τον Άλεξ Ου-

ίλιας, των οποίων το *Inventing the Future* (2015) είναι ένα βασικό παράδειγμα της αριστερής πτέρυγας του λόγου περί αυτοματοποίησης- που ανακάλυψε το διανοητικό οικοσύστημα που κατοικείται από τους θεωρητικούς της αυτοματοποίησης, το οποίο με οδήγησε πίσω στην παιδική μου αγάπη για την επιστημονική φαντασία και ταυτόχρονα μεταμόρφωσε τον τρόπο που βλέπω το μέλλον.

Καθώς διάβαζα το ένα βιβλίο μετά το άλλο από τους θεωρητικούς της αυτοματοποίησης, συμπληρώνοντας αυτή τη λίστα ανάγνωσης, στην οποία προστίθενται συνεχώς νέοι τίτλοι, με εξορμήσεις στην ουτοπία και τη λογοτεχνία επιστημονικής φαντασίας του παρελθόντος, μεγάλωνε μέσα μου η πεποίθηση ότι, σαν σύνολο, αυτοί οι συγγραφείς είχαν κάνει περισσότερα από οποιονδήποτε άλλον που έχω συναντήσει μέχρι σήμερα για να σκεφτούν τη λογική οργάνωση μιας μετακαπιταλιστικής κοινωνίας και να φανταστούν τα μονοπάτια μέσα από τα οποία θα μπορούσαμε να φτάσουμε εκεί. Δεν με βρίσκει σύμφωνο η ανάλυση που έχουν για το παρόν, όμως απαντώντας στο όραμα που έχουν για το μέλλον βρήκα έναν τρόπο να αναπτύξω και το δικό μου όραμα, που ήταν πρωτότερα, σε σύγκριση με το δικό τους, κάτι εντελώς απροσδιόριστο. Στις σελίδες που ακολουθούν διερευνώ τις δυνατότητες που υπάρχουν για την επίτευξη ενός μέλλοντος μετασπάνης χωρίς την προϋπόθεση της πλήρους αυτοματοποίησης της παραγωγής: ο κόσμος της μετασπάνης μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από το μίρασμα της εργασίας που απομένει να γίνει, με έναν τρόπο που αποκαθιστά την αξιοπρέπεια, την αυτονομία και το νόημα της εργασιακής ζωής, χωρίς να καθιστά την εργασία το κέντρο της κοινωνίας, κοινωνικής μας ύπαρξης.

Στη διάρκεια της έκθεσης και κριτικής του λόγου περί αυτοματοποίησης, παραθέτω μια σύντομη ιστορική αναδρομή για το τι συνέβη στην παγκόσμια οικονομία και το εργατικό δυναμικό της τα τελευταία πενήντα χρόνια, εστιάζοντας στην προέλευση και την ανάπτυξη της σημερινής, χρόνιας χαμηλής ζήτησης εργασίας. Συζητώ τις εναλλακτικές πολιτικές λύσεις που στοχεύουν στην

επίλυση αυτής της αποτυχίας της αγοράς –τη νεοφιλελεύθερη διαρθρωτική προσαρμογή, την κεϋνσιανή διαχείριση της ζήτησης και το καθολικό βασικό εισόδημα– και σκιαγραφώ έναν κόσμο μετασπάνης, σε σχέση με τον οποίο αυτές οι εναλλακτικές πολιτικές θα πρέπει να συγκριθούν.

Γράφοντας αυτό το βιβλίο πείστηκα ακόμη περισσότερο ότι η αλλαγή κατεύθυνσης προς ένα πιο ανθρώπινο μέλλον θα εξαρτηθεί από την άρνηση των μαζών των εργαζομένων να αποδεχτούν τη συνεχή μείωση της ζήτησης για την εργασία τους και την αυξανόμενη οικονομική ανισότητα που αυτή συνεπάγεται. Οι αγώνες ενάντια σε αυτά τα αποτελέσματα εκτυλίσσονταν με αυξανόμενη ένταση σε όλο τον κόσμο πριν την ύφεση της πανδημίας COVID-19, και πρόσφατα αναζωπυρώθηκαν. Πρέπει να βουτήξουμε μέσα στα κινήματα που γεννιούνται από αυτούς τους αγώνες, βοηθώντας τα να κινηθούν προς τα εμπρός. Αν αποτύχουν, ίσως το καλύτερο που θα πετύχουμε είναι ένας ελαφρώς υψηλότερος κοινωνικός μισθός με τη μορφή ενός καθολικού βασικού εισοδήματος –μια πρόταση που οι κυβερνήσεις δοκιμάζουν ήδη ως πιθανή απάντηση στην παρούσα ύφεση. Δεν θα πρέπει να αγωνιζόμαστε γι' αυτόν τον μετριοπαθή κοινωνικό στόχο, αλλά για να γίνει πραγματικότητα ένας πλανήτης μετασπάνης.

Δεν θα μπορούσα να γράψω αυτό το βιβλίο χωρίς την υποστήριξη και τη φιλία πολλών ανθρώπων, μεταξύ των οποίων: Πέρι Άντερσον, Άριελ Έιντζελ, Ελίζ Άρκιντ, Μαρκ Άρκιντ, Μία Μπιτς, Νταν Μπενάναβ, Ίθαν Μπέναναβ, Μάντι Μπέναναβ, Γιάσπερ Μπερνς, Μάρτεν Μπγιορκ, Ίαν Μπρέμαν, Τζ. Ντακότα Μπράουν, Τζόνι Μπάνινγκ, Πολ Τσένεϊ, Κρίστοφερ Σίτι (RIP), Τζόσουα Κλόβερ, Κιάρα Κορντέλι, Όλιβερ Κάσεν, Ντάνιελ Ντένβιρ, Αντρέας Έκερτ, Χιου Φάρελ, Άντομ Γκέτατσοφ, Μάγια Γκονζάλες, Ντάρα Γκραντ, Λι Χάρις, Γκάρι Χέριτζελ, Τζόελ Ίσαακ, Φίλιξ Κουρτς, Ρέιτσελ Κάσνερ, Νάταλι Λέοναρντ, Τζόναθαν Λέβι, Μαρσέλ βαν ντερ Λίντεν, Ρομπ Λούκας, Νιλ Μάκλιν, Χέρνι Μούλχαϊμ, Ζαν Νίτον, Μέρι Έλεν Ο' Μπράιαν, Κρις Ο' Κέιν, Μόις Ποστόν (RIP), Τία

Ριαφράνκος, Παύλος Ρούφος, Μπιλ Σίουελ, Τζέισον Σμιθ, Μόριν Σμιθ, Τζουλιάννα Σπαρ, Ζόι Σάδερλαντ, Μπεν Τάρνοφ, Σάρα Γουάτλινγκτον, Σούζι Βάισμαν, Μπγιον Βέστεργκαρτ, Γκάμπριελ Γουίναντ και Ντάνιελ Ζαμόρα, καθώς και τους συμμετέχοντες στο Εργαστήριο Ιστορίας και Θεωρίας του Καπιταλισμού και του Society of Fellows Workshop, αμφότερα στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο. Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στους Κλόι Μπέναναβ, Ρόμπερτ Μπρένερ, Τζον Κλεγκ και Σαρλότ Ρόμπενσον, οι οποίοι με υποστήριξαν σε κάθε βήμα της έρευνας και της συγγραφής. Τέλος, ευχαριστώ τους συντάκτες μου στο *New Left Review*, Σούζαν Ουάτκινς, Τομ Χάζερντιν, Έμα Φάγενμπαουμ, και Λόλα Σίτον, και στις εκδόσεις *Verso*, τους Τομ Χάζερντιν (και πάλι), Ντάνκαν Ράνσελμ και Σαμ Σμιθ. Να εκφράσω τις ιδιαίτερες ευχαριστίες μου ειδικά στον Τομ, ο οποίος προώθησε αυτό το έργο σε ένα επιταχυνόμενο χρονοδιάγραμμα, παρά το γεγονός ότι ο κόσμος ήρθε ανάποδα.

Αυτό το βιβλίο αφιερώνεται στη σύζυγό μου, Κλόι, με την οποία έχω γευτεί την καλή ζωή.

Άαρον Μπέναναβ
Σικάγο, Ιούνιος 2020

1. Ο Λόγος περί Αυτοματοποίησης

Οι ραγδαίες εξελίξεις στην τεχνητή νοημοσύνη, τη μηχανική μάθηση και τη ρομποτική φαίνεται να μετασχηματίζουν τον κόσμο της εργασίας. Στα πιο εξελιγμένα εργοστάσια του κόσμου, εταιρείες όπως η Τέσλα προωθούν την παραγωγή «χωρίς φωτισμό», στην οποία οι πλήρως αυτοματοποιημένες διαδικασίες εργασίας, καθώς δεν χρειάζονται πλέον ανθρώπινα χέρια, θα μπορούν να διεξάγονται στο σκοτάδι. Εν τω μεταξύ, στους φωταγωγημένους διαδρόμους των συνεδρίων ρομποτικής επιδεικνύονται μηχανές που μπορούν να παίξουν πινγκ πονγκ, να μαγειρέψουν φαγητό, να κάνουν σεξ, ακόμα και να συνομιλούν. Οι υπολογιστές δεν παράγουν απλώς νέες στρατηγικές για να παίξει κανείς Γκο, αλλά λέγεται ότι μπορούν να γράψουν μουσικές συμφωνίες που θα φέρουν δάκρυα στις ακροάτριες. Ντυμένοι με λευκές εργαστηριακές ρόμπες ή φορώντας εικονικά κοστούμια, οι υπολογιστές μαθαίνουν να αναγνωρίζουν καρκίνους και σύντομα θα στρωθούν στη δουλειά αναπτύσσοντας νομικές στρατηγικές. Τα φορτηγά ήδη διασχίζουν τις Ηνωμένες Πολιτείες χωρίς οδηγούς, ρομποτικά σκυλιά κουβαλάνε στρατιωτικό οπλισμό σε έρημες πεδιάδες. Ζούμε μήπως στις τελευταίες μέρες του ανθρώπινου μόχθου; Μήπως αυτό που ο Έντουαρντ Μπέλλαμ αποκάλεσε «διάταγμα του Παραδείσου» είναι έτοιμο να ανακληθεί, καθώς οι άνθρωποι –ή τουλάχιστον οι πλουσιότεροι ανάμεσά μας– θα γίνουν όμοιοι με θεούς;¹

Υπάρχουν πολλοί λόγοι για να αμφισβητήσουμε αυτές τις ιδέες που κάνουν τόσο ντόρο. Πρώτον, οι μηχανές παραμένουν κωμικά ανίκανες να ανοίξουν μια πόρτα ή, δυστυχώς, να διπλώσουν ρούχα. Οι ρομποτικοί φύλακες ασφαλείας σκοντάφτουν και πέφτουν σε σιντριβάνια εμπορικών κέντρων. Ψηφιακοί βοηθοί μπορούν να απαντούν σε ερωτήσεις και να μεταφράζουν έγγραφα, αλλά όχι

1. Έντουαρντ Μπέλλαμ, *Κοιτώντας το Παρελθόν* (Μέδουσα, 1989), σ. 90.

αρκετά καλά ώστε να κάνουν τη δουλειά τους χωρίς ανθρώπινη παρέμβαση· το ίδιο ισχύει και για τα αυτοοδηγούμενα αυτοκίνητα.² Το 2014, εν μέσω του αμερικάνικου κινήματος «αγώνας για δεκαπέντε δολάρια», στο Σαν Φρανσίσκο αναρτήθηκαν διαφημιστικές πινακίδες που απειλούσαν πως σε περίπτωση ψήφισης του νέου νόμου για την αύξηση του κατώτατου μισθού, οι εργαζόμενοι στα εστιατόρια γρήγορης εστίασης θα αντικατασταθούν από αυτόματα συστήματα παραγγελίας με οθόνες αφής. Η εφημερίδα *Wall Street Journal* ονόμασε το νομοσχέδιο «νομοσχέδιο περί απασχόλησης ρομπότ». Ωστόσο, πολλοί εργαζόμενοι σε εστιατόρια γρήγορης εστίασης στην Ευρώπη εργάζονται ήδη δίπλα σε οθόνες αφής, λαμβάνοντας υψηλότερες απολαβές από ό,τι οι αντίστοιχοι εργαζόμενοι στις Ηνωμένες Πολιτείες.³ Μήπως λοιπόν η συζήτηση για την αυτοματοποίηση έχει λάβει υπερβολικές διαστάσεις;

Στις σελίδες των εφημερίδων και των δημοφιλών περιοδικών, οι ιστορίες τρόμου περί αυτοματοποίησης παραμένουν απλώς μια ανούσια φλυαρία. Ωστόσο, κατά την τελευταία δεκαετία, αυτή η συζήτηση έχει αποκρυσταλλωθεί σε μια κοινωνική θεωρία με επιρροή, η οποία ισχυρίζεται ότι όχι μόνο αναλύει τις τρέχουσες τεχνολογίες και προβλέπει ότι αφορά το μέλλον τους, αλλά και καταφέρει να διερευνήσει τις συνέπειες της τεχνολογικής αλλαγής για την κοινωνία στο σύνολό της. Ο λόγος περί αυτοματοποίησης στηρίζεται σε τέσσερις βασικές προτάσεις. Πρώτον, γίνεται ο ισχυρισμός ότι οι εργαζόμενοι έχουν ήδη εκτοπιστεί από ολόένα και πιο προηγμένες μηχανές, με αποτέλεσμα την αύξηση των επιπέδων της «τεχνολογικής ανεργίας». Δεύτερον, αυτός ο εκτοπισμός είναι

2. Βλέπε, αντίστοιχα, «How to Survive a Robot Apocalypse: Just Close the Door», *Wall Street Journal*, 10 Νοεμβρίου 2017· David Autor, «Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation», *Journal of Economic Perspectives*, τ. 29, αρ. 3, 2015, σ. 25–6.

3. Andy Puzder, «The Minimum Wage Should Be Called the Robot Employment Act», *Wall Street Journal*, 3 Απριλίου 2017· Françoise Carré and Chris Tilly, *Where Bad Jobs Are Better: Retail Jobs across Countries and Companies* (Russell Sage, 2017).

ένα σίγουρο σημάδι ότι βρισκόμαστε στα πρόθυρα της επίτευξης μιας σε μεγάλο βαθμό αυτοματοποιημένης κοινωνίας, στην οποία σχεδόν όλη η εργασία θα εκτελείται από αυτοκινούμενες μηχανές και νοήμονες υπολογιστές. Τρίτον, αν και η αυτοματοποίηση θα έπρεπε να έχει ως αποτέλεσμα τη συλλογική απελευθέρωση της ανθρωπότητας από τον μόχθο, ζούμε σε μια κοινωνία όπου οι περισσότεροι άνθρωποι πρέπει να εργάζονται για να ζήσουν, πράγμα που σημαίνει ότι αυτό το όνειρο μπορεί να αποδειχθεί εφιάλτης.⁴ Επομένως, τέταρτον, ο μόνος τρόπος για να αποτραπεί μια καταστροφή λόγω μαζικής ανεργίας, όπως αυτή που εξελίσσεται, αν και για πολύ διαφορετικούς λόγους, στις Ηνωμένες Πολιτείες το 2020, είναι να θεσπιστεί ένα καθολικό βασικό εισόδημα (ΚΒΕ), διαρρηγνύοντας έτσι τη σχέση ανάμεσα στο ύψος του εισοδήματος που διαθέτουν οι άνθρωποι και στην ποσότητα εργασίας που εκτελούν.

Οι Μηχανές Έρχονται

Ο λόγος περί αυτοματοποίησης διαδίδεται κατά κύριο λόγο από τους αυτοαποκαλούμενους μελλοντολόγους. Στο πολυδιαβασμένο βιβλίο με τίτλο *Η Θαυμαστή Εποχή της Νέας Τεχνολογίας*, οι Έρικ Μπρινγιόλφσον και Άντριου Μακάφι υποστηρίζουν ότι βρισκόμαστε «σε ένα σημείο καμπής – μια αύξηση στην κλίση της καμπύλης όπου πολλές τεχνολογίες που ανήκαν αποκλειστικά στην επιστημονική φαντασία γίνονται καθημερινή πραγματικότητα». Οι νέες τεχνολογίες υπόσχονται μια τεράστια «αφθονία», αλλά, προειδοποιούν οι συγγραφείς, «δεν υπάρχει κανένας οικονομικός νόμος που να λέει ότι όλοι οι εργαζόμενοι, ή έστω η πλειονότητα των εργαζομένων, θα επωφεληθούν από αυτή την πρόοδο». Αντιθέτως: καθώς η ζήτηση εργασίας μειώνεται με την υιοθέτηση πιο προηγ-

4. Η θέση αυτή διαφέρει από εκείνη των τεχνο-οπτιμιστών, όπως ο Ρέν Κουρτσβάλι, οι οποίοι φαντάζονται ότι η τεχνολογική αλλαγή θα δημιουργήσει έναν ουτοπικό κόσμο από μόνη της, χωρίς την ανάγκη για κοινωνικό μετασχηματισμό.

μένων τεχνολογιών, οι μισθοί παραμένουν στάσιμοι· ένα αυξανόμενο μερίδιο του ετήσιου εισοδήματος καταλαμβάνεται επομένως από το κεφάλαιο και όχι από την εργασία. Το αποτέλεσμα είναι η αυξανόμενη ανισότητα, η οποία θα μπορούσε να «επιβραδύνει την πορεία μας» προς αυτό που αποκαλούν νέα «εποχή των μηχανών», δημιουργώντας μια «αποτυχία του καπιταλισμού», όπου η απόσπαση προσόδου εκτοπίζει την τεχνολογική καινοτομία.⁵

Στο *Rise of the Robots*, ο Μάρτιν Φορντ ισχυρίζεται ομοίως ότι οδεύουμε «προς ένα σημείο καμπής», στο οποίο «η οικονομία συνολικά θα καταστεί χαμηλότερης έντασης εργασίας». Και πάλι, «το πιο τρομακτικό μακροπρόθεσμο σενάριο από όλα συνίσταται στο να καταφέρει το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα τελικά να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα», οδηγώντας στη δημιουργία μιας «αυτοματοποιημένης φεουδαρχίας», στην οποία οι «αγρότες θα είναι σε μεγάλο βαθμό περιττοί» και η ελίτ άτρωτη από οικονομικά αιτήματα.⁶ Για αυτούς τους συγγραφείς, η εκπαίδευση και η επανεκπαίδευση δεν θα είναι αρκετές για να σταθεροποιήσουν τη ζήτηση εργασίας σε μια αυτοματοποιημένη οικονομία· κάποια μορφή εγγυημένου μη μισθολογικού εισοδήματος, όπως ένας αρνητικός φόρος εισοδήματος, θα πρέπει να θεσπιστεί.⁷

5. Erik Brynjolfsson και Andrew McAfee, *Η Θαυμαστή Εποχή της Νέας Τεχνολογίας* (Κριτική, 2016) σ. 67, 216–7, 225–229, 288, 382.

6. Martin Ford, *Rise of the Robots: Technology and the Threat of a Jobless Future*, (Basic Books, 2015), σ. xvii, 219.

7. Βλ. ό.π. σ. 257–261. Ανάμεσα στα πολλά βιβλία που κυκλοφορούν κάθε χρόνο για το θέμα της αυτοματοποίησης, δύο πρόσφατοι τίτλοι ξεχωρίζουν: Carl Benedikt Frey, *The Technology Trap: Capital, Labor, and Power in the Age of Automation* (Princeton, 2019)· και Daniel Susskind, *A World without Work: Technology, Automation, and How We Should Respond*, (Metropolitan, 2020). Ερχόμενα αργά στο κύμα της σκέψης περί αυτοματοποίησης, τα βιβλία αυτά αντιπροσωπεύουν μια απαισιόδοξη στροφή στο πλαίσιο του λόγου περί αυτοματοποίησης. Ο Frey, σε αντίθεση με τον Susskind, δεν πιστεύει ότι η αυτοματοποίηση θα δημιουργήσει αναγκαστικά έναν κόσμο χωρίς εργασία, αλλά αμφισβητεί τη βιωσιμότητα του ΚΒΕ ως λύσης.

Αυτός ο λόγος περί αυτοματοποίησης υιοθετήθηκε με ενθουσιασμό από την ελίτ που φοράει τζιν της Σίλικον Βάλεϊ. Ο Μπιλ Γκέιτς τάχθηκε υπέρ ενός φόρου για τα ρομπότ. Ο Μαρκ Ζούκερμπεργκ είπε στους προπτυχιακούς φοιτητές του Χάρβαρντ να «εξερευνήσουν ιδέες όπως το καθολικό βασικό εισόδημα», μια πολιτική που και ο Ίλον Μασκ πιστεύει ότι θα γίνει όλο και πιο «αναγκαία» με την πάροδο του χρόνου, καθώς τα ρομπότ θα ανταγωνίζονται τους ανθρώπους σε ένα όλο και μεγαλύτερο εύρος θέσεων εργασίας.⁸ Ο Μασκ έδωσε στα μη επανδρωμένα αεροσκάφη της SpaceX ονόματα όπως «Of Course I Still Love You» και «Just Read the Instructions», τα οποία ο ίδιος πήρε από τα ονόματα των διαστημοπλοίων της σειράς *Culture* του Ίαν Μ. Μπανκς. Τα διαφορούμενα ουτοπικά μυθιστορήματα επιστημονικής φαντασίας του Μπανκς περιγράφουν έναν κόσμο μετασπάνης στον οποίο τα ανθρώπινα όντα ζουν ικανοποιητικές ζωές μαζί με ευφυή ρομπότ –που αποκαλούνται «μυαλά»– χωρίς την ανάγκη για αγορές ή κράτη.⁹

Οι πολιτικοί και οι σύμβουλοί τους έχουν ταυτιστεί εξίσου με τον λόγο περί αυτοματοποίησης, η οποία έχει γίνει μία από τις κορυφαίες προοπτικές για το «ψηφιακό μας μέλλον». Στην αποχαιρετιστήρια προεδρική ομιλία του, ο Μπαράκ Ομπάμα πρότεινε ότι το «επόμενο κύμα οικονομικών ανακατατάξεων» θα έρθει όχι από το υπερπόντιο εμπόριο, αλλά μάλλον από «τον αδυσώπητο ρυθμό της αυτοματοποίησης που καθιστά πολλές καλές θέσεις εργασίας της μεσαίας τάξης παρωχημένες». Ο Ρόμπερτ Ράιχ [Robert Reich], πρώην υπουργός Εργασίας υπό τον Μπιλ Κλίντον, εξέφρασε παρόμοιους φόβους: σύντομα θα φτάσουμε σε ένα σημείο «όπου η τεχνολογία θα εκτοπίζει τόσες πολλές θέσεις εργασίας, όχι μόνο κατώτερες αλλά και εξειδικευμένες θέσεις εργασίας, που θα πρέπει

8. Andy Kessler, «Zuckerberg's Opiate for the Masses», *Wall Street Journal*, 18 Ιουλίου 2017.

9. Βλέπε για παράδειγμα Iain M. Banks, *Look to Windward* (Pocket Books, 2000)· όπως και το «Notes on the Culture», στον τόμο *State of the Art* (Night Shade Books, 2004).

να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας την ιδέα ενός καθολικού βασικού εισοδήματος». Ο πρώην υπουργός Οικονομικών του Κλίντον, Λόρενς Σάμερς [Lawrence Summers], έκανε την ίδια παραδοχή: οι άλλοτε «ηλίθιες» ιδέες περί τεχνολογικής ανεργίας τώρα φαίνονται όλο και πιο έξυπνες, δήλωσε, καθώς οι μισθοί των εργαζομένων παραμένουν στάσιμοι και η οικονομική ανισότητα αυξάνεται. Ο λόγος περί αυτοματοποίησης έγινε ακόμη βάση μιας μακρόπνοης προεδρικής εκστρατείας για το 2020: Ο Αντριου Γιανγκ, πρώην «πρεσβευτής του Ομπάμα για την Παγκόσμια Επιχειρηματικότητα», έγραψε τον δικό του τόμο για την αυτοματοποίηση με τίτλο *The War on Normal People* και διεξήγαγε μια φουτουριστική καμπάνια στην πλατφόρμα «Πρώτα η ανθρωπότητα», εισάγοντας το ΚΒΕ στην κεντρική σκηνή της αμερικανικής πολιτικής για πρώτη φορά μετά από δύο γενιές. Μεταξύ των υποστηρικτών του Γιανγκ ήταν ο Άντι Στερν, πρώην επικεφαλής της Διεθνούς Ένωσης Υπαλλήλων Υπηρεσιών (SEIU), της οποίας το *Raising the Floor* είναι ένα ακόμη παράδειγμα του λόγου περί αυτοματοποίησης.¹⁰

Οι Γιανγκ και Στερν –όπως και όλοι οι άλλοι συγγραφείς που αναφέρθηκαν μέχρι στιγμής– φροντίζουν να διαβεβαιώσουν τους αναγνώστες τους ότι κάποια παραλλαγή του καπιταλισμού είναι εδώ για να μείνει, ακόμη και αν πρέπει να εγκαταλείψει τις αγορές εργασίας ωστόσο, παραδέχονται την επιρροή από φιγούρες της άκρας αριστεράς που προσφέρουν μια πιο ριζοσπαστική εκδοχή του λόγου περί αυτοματοποίησης. Στο *Inventing the Future*, οι Νικ Σρνίτσεκ και Άλεξ Ουίλιαμς υποστηρίζουν ότι το «πιο πρόσφατο

10. Βλ. αντίστοιχα Claire Cain Miller, «A Darker Theme in Obama's Farewell: Automation Can Divide Us», *New York Times*, 12 Ιανουαρίου 2017. Kessler, «Zuckerberg's Opiate for the Masses». Eduardo Porter, «Jobs Threatened by Machines: A Once 'Stupid' Concern Gains Respect», *New York Times*, 7 Ιουνίου 2016. Kevin Roose, «His 2020 Campaign Message: The Robots Are Coming», *New York Times*, 12 Φεβρουαρίου 2018. Andrew Yang, *The War on Normal People: The Truth about America's Disappearing Jobs and Why Universal Basic Income Is Our Future* (Hachette, 2018). Andy Stern, *Raising the Floor: How a Universal Basic Income Can Renew Our Economy and Rebuild the American Dream* (PublicAffairs, 2016).

κύμα αυτοματοποίησης μέλλει» να μεταμορφώσει την αγορά εργασίας «δραστικά, καθώς έρχεται να καλύψει κάθε πτυχή της οικονομίας».¹¹ Ισχυρίζονται ότι μόνο μια σοσιαλιστική κυβέρνηση θα μπορούσε πραγματικά να είναι σε θέση να εκπληρώσει την υπόσχεση της πλήρους αυτοματοποίησης, δημιουργώντας μια μεταεργασιακή κοινωνία ή μια κοινωνία μετασπάνης. Στο βιβλίο *Four Futures*, ο Πίτερ Φρέιζ διερευνά με φροντίδα τα διάφορα εναλλακτικά σενάρια που αφορούν μια τέτοια κοινωνία μετασπάνης, ανάλογα με το αν θα εξακολουθούσε να υπάρχει ατομική ιδιοκτησία ή αν θα μαστίζεται από έλλειψη πόρων, δυο παράγοντες που θα μπορούσαν να συνεχίσουν να υφίστανται ακόμη και αν ξεπεραστεί η εργασιακή σπάνη.¹²

Όπως και οι φιλελεύθεροι υποστηρικτές του λόγου περί αυτοματοποίησης, αυτοί οι αριστεροί συγγραφείς τονίζουν ότι ακόμη και αν ο ερχομός της προηγμένης ρομποτικής είναι αναπόφευκτος, αυτό δεν συνεπάγεται πως «υπάρχει αναγκαία εξέλιξη προς έναν μεταεργασιακό κόσμο».¹³ Οι Ουίλιαμς και Φρέιζ είναι υποστηρικτές του ΚΒΕ, αλλά σε μια αριστερή παραλλαγή. Γι' αυτούς, το ΚΒΕ χρησιμεύει ως γέφυρα προς τον «πλήρως αυτοματοποιημένο κομμουνισμό της πολυτέλειας», έναν όρο που επινόησε ο Άαρν Μπαστάνι το 2014 για να κατονομάσει έναν πιθανό στόχο της σοσιαλιστικής πολιτικής. Ο όρος αυτός ήταν σε ευρεία χρήση για πέντε χρόνια ως meme πριν το βιβλίο του Μπαστάνι –που περιγράφει ένα αυτοματοποιημένο μέλλον στο οποίο η τεχνητή νοημοσύνη, η ηλιακή ενέργεια, οι γονιδιακές παρεμβάσεις, οι εξορύξεις σε αστεροειδείς και το κρέας εργαστηριακής καλλιέργειας δημιουργούν έναν κόσμο απεριόριστου ελεύθερου χρόνου και αυτοεφεύρεσης–

11. Nick Srnicek and Alex Williams, *Inventing the Future: Postcapitalism and a World without Work* (Verso, 2015) σ. 112.

12. Peter Frase, *Four Futures: Life after Capitalism* (Verso, 2016)· Manu Saadia, *Treconomics: The Economics of Star Trek* (Inkshares, 2016).

13. Srnicek and Williams, *Inventing the Future*, σ. 127.

εμφανιστεί τελικά.¹⁴ Το βιβλίο παρείχε ένα απαραίτητο αντίβαρο στην αριστερή ρητορική της συλλογικής αυτοθυσίας και της αντικαταναλωτικής λιτότητας.

Επαναλαμβανόμενοι Φόβοι

Αυτά τα φουτουριστικά οράματα, που προέρχονται από άκρη σ' άκρη του πολιτικού φάσματος, εξαρτώνται από μια κοινή πρόβλεψη σχετικά με την πορεία της τεχνολογικής αλλαγής. Αν μη τι άλλο, η αυτοπεποίθηση που χαρακτηρίζει τον λόγο περί αυτοματοποίησης έχει αυξηθεί εν μέσω της πανδημικής ύφεσης. Μολονότι η τεχνολογική αλλαγή δεν ήταν η ίδια η αιτία της απώλειας θέσεων εργασίας –τουλάχιστον αυτή τη φορά–, οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης υποστηρίζουν ότι η εξάπλωση της πανδημίας θα επιταχύνει τη μετάβαση σε ένα πιο αυτοματοποιημένο μέλλον. Θέσεις εργασίας που χάθηκαν δεν θα επιστρέψουν ποτέ, αφού, σε αντίθεση με τους ανθρώπους, τα ρομπότ για το μαγείρεμα, την καθαριότητα, την ανακύκλωση, για τα ψώνια και τη φροντίδα δεν μπορούν ούτε να κολλήσουν κορονοϊό ούτε να μεταδώσουν τη νόσο σε άλλους.¹⁵ Τελικά, τα λένε καλά οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης;

Για να απαντήσουμε σε αυτό το ερώτημα, είναι χρήσιμο να έχουμε κάποιους λειτουργικούς ορισμούς. Η αυτοματοποίηση μπορεί να διακριθεί από άλλες μορφές τεχνικής καινοτομίας με στόχο

14. Aaron Bastani, *Fully Automated Luxury Communism: A Manifesto* (Verso, 2019).

15. Ο Μάρτιν Φορντ υποστηρίζει πως η πανδημία «θα αλλάξει τις καταναλωτικές προτιμήσεις και θα ανοίξει εν γένει τον δρόμο για την εισαγωγή της αυτοματοποίησης», όπως παρατίθεται στο Zoe Thomas, «Coronavirus: Will Covid-19 speed up the use of robots to replace human workers?», *BBC News*, 19 Απριλίου 2020. Βλέπε επίσης Michael Corkery και David Gelles, «Robots Welcome to Take Over, as Pandemic Accelerates Automation», *New York Times*, 20 Απριλίου 2020· Carl Benedikt Frey, «Covid-19 will only increase automation anxiety», *Financial Times*, 21 Απριλίου 2020. Για μια αντίθετη άποψη, βλέπε Matt Simon, «If Robots Steal So Many Jobs, Why Aren't They Saving Us Now?», *Wired Magazine*, 23 Μαρτίου 2020.

την εξοικονόμηση εργασίας ως προς το ότι οι τεχνολογίες αυτοματοποίησης υποκαθιστούν πλήρως την ανθρώπινη εργασία, αντί απλώς να επαυξάνουν τις ανθρώπινες παραγωγικές ικανότητες. Με τις τεχνολογίες επαύξησης της εργασίας, μια δεδομένη κατηγορία θέσεων εργασίας συνεχίζει να υπάρχει, αλλά κάθε εργαζόμενος σε αυτή την κατηγορία γίνεται πιο παραγωγικός. Για παράδειγμα, η προσθήκη νέων μηχανών σε μια γραμμή συναρμολόγησης αυτοκινήτων θα κάνει την εργασία στη γραμμή παραγωγής πιο αποδοτική, χωρίς να την καταργήσει ως γραμμή παραγωγής αυτή καθαυτή. Θα χρειαστούν συνολικά λιγότεροι εργάτες στη γραμμή για να παραχθεί ένας δεδομένος αριθμός αυτοκινήτων. Εάν μια τέτοια τεχνική αλλαγή έχει ως αποτέλεσμα την καταστροφή θέσεων εργασίας εξαρτάται από τις σχετικές ταχύτητες αύξησης της παραγωγικότητας και του προϊόντος στον κλάδο της αυτοκινητοβιομηχανίας: αν το προϊόν αυξάνεται πιο αργά από την παραγωγικότητα της εργασίας –κάτι συνηθισμένο όπως θα δούμε παρακάτω– τότε ο αριθμός των θέσεων εργασίας θα μειωθεί. Αυτό ισχύει ακόμη και χωρίς να λάβουμε υπόψη μας τον παράγοντα της αυτοματοποίησης. Αντιθέτως, η πραγματική αυτοματοποίηση λαμβάνει χώρα, όπως γράφει ο Κερτ Βόννεγκατ στο μυθιστόρημα του *Player Piano*, όταν μια ολόκληρη «επαγγελματική κατηγορία έχει εξαλειφθεί. Πουφ!».¹⁶ Δεν έχει σημασία πόσο αυξάνεται η παραγωγή, δεν θα υπάρξει ποτέ άλλος χειριστής τηλεφωνικού κέντρου ή χειριστής χειρός του χάλυβα έλασης. Εδώ, οι μηχανές έχουν αντικαταστήσει πλήρως την ανθρώπινη εργασία.

Μεγάλο μέρος της συζήτησης γύρω από το μέλλον της αυτοματοποίησης των χώρων εργασίας στρέφεται, χωρίς αυτό να βοηθάει, σε μια εκτίμηση του βαθμού στον οποίο οι τεχνολογίες του παρόντος ή του εγγύς μέλλοντος υποκαθιστούν ή ενισχύουν την εργασία. Η διάκριση μεταξύ αυτών των δύο τύπων τεχνικής αλλαγής είναι πιο δύσκολη από ό,τι μπορεί να υποθέσει κανείς. Όταν σε

16. Kurt Vonnegut, *Player Piano* (Dial Press, 2006 [1952]), σ. 73.

μια επιχείρηση λιανικής εγκαθίστανται τέσσερις αυτοματοποιημένες ταμειακές μηχανές, οι οποίες παρακολουθούνται και ρυθμίζονται περιοδικά από έναν μόνο υπάλληλο, έχει σταματήσει το επάγγελμα του ταμιά ή κάθε ταμίας χειρίζεται πλέον τρεις ταμειακές μηχανές; Λαμβάνοντας μια ακραία άποψη για αυτά τα ζητήματα, σε μια διάσημη μελέτη από το Oxford Martin School υποστηρίχθηκε ότι το 47% των θέσεων εργασίας στις Ηνωμένες Πολιτείες διατρέχουν υψηλό κίνδυνο αυτοματοποίησης σε μια πιο πρόσφατη μελέτη του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης (ΟΟΣΑ) διατυπώνεται η πρόβλεψη ότι το 14% των θέσεων εργασίας διατρέχει υψηλό κίνδυνο, ενώ ένα άλλο 32% κινδυνεύει από σημαντικές αλλαγές στον τρόπο άσκησής τους –λόγω καινοτομιών που ενισχύουν την εργασία αντί να την υποκαθιστούν.¹⁷

Στην πραγματικότητα, και οι δύο τύποι τεχνικών αλλαγών αναμένεται να αφήσουν πολλές εργαζόμενες χωρίς δουλειά. Δεν είναι σαφές, ωστόσο, αν ακόμη και οι υψηλότερες από αυτές τις εκτιμήσεις δηλώνουν ότι έχει επέλθει ποιοτική ρήξη με το παρελθόν. Σύμφωνα με μια εκτίμηση, «το 57% των θέσεων εργασίας που έκαναν οι εργαζόμενοι τη δεκαετία του 1960 δεν υπάρχουν πλέον σήμερα».¹⁸ Μαζί με άλλες μορφές τεχνικών αλλαγών, η αυτοματοποίηση με την πάροδο του χρόνου έχει υπάρξει μια διαρκής πηγή απώλειας θέσεων εργασίας. Το ερώτημα που εξετάζω εδώ δεν είναι εάν οι νέες τεχνολογίες αυτοματισμού θα καταστρέψουν επιπλέον θέσεις εργασίας στο μέλλον (η απάντηση είναι σίγουρα ναι).

17. Οι Καρλ Φρέι και Μάικλ Όσμπορν πρωτοδημοσίευσαν τη μελέτη τους αρχικά ως working paper για το Oxford Martin το 2013· αργότερα εκδόθηκε ως «The Future of Employment: How Susceptible Are Jobs to Computerization?», *Technological Forecasting and Social Change*, τ. 114, Ιανουάριος 2017· Ljubica Nedelkoska και Glenda Quintini, «Automation, Skills Use, and Training», *OECD Social, Employment, and Migration Working Papers*, αρ. 202, 2018.

18. Παρατίθεται στο Jerry Kaplan, «Don't Fear the Robots», *Wall Street Journal*, 21 Ιουλίου 2017. Βλέπε Robert Atkinson και John Wu, «False Alarmism: Technological Disruption and the US Labor Market, 1850–2015», *Information Technology and Innovation Foundation*, 2017, itif.org.

Είναι κατά πόσον αυτές οι τεχνολογίες –η προηγμένη ρομποτική, η τεχνητή νοημοσύνη και η μηχανική μάθηση– έχουν επιταχύνει τον ρυθμό καταστροφής θέσεων εργασίας σε τέτοιο βαθμό και μειώσει τόσο πολύ τον ρυθμό δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας, ώστε ένας αυξανόμενος αριθμός ανθρώπων να βρίσκεται ήδη μόλις άνεργος.

Αν ισχύει το παραπάνω, τότε οδεύουμε προς μια συθέμελη ανατροπή της κανονικής λειτουργίας των καπιταλιστικών οικονομιών. Αυτή η διαπίστωση, στην οποία βασίζεται η θεωρία της αυτοματοποίησης, διατυπώθηκε με τον πιο συνοπτικό τρόπο από τον νομπελίστα οικονομολόγο Βασίλι Λεοντίεφ το 1983. Η «αποτελεσματική λειτουργία του αυτόματου μηχανισμού των τιμών», εξηγεί, «εξαρτάται σε καθοριστικό βαθμό» από ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της σύγχρονης τεχνολογίας, δηλαδή από το γεγονός ότι παρόλο που επιφέρει «μια άνευ προηγουμένου αύξηση της συνολικής παραγωγής», εντούτοις «ενισχύει τον κυρίαρχο ρόλο της ανθρώπινης εργασίας στα περισσότερα είδη των παραγωγικών διαδικασιών».¹⁹ Με άλλα λόγια, η τεχνολογία καθιστά τους εργαζόμενους πιο παραγωγικούς χωρίς να κάνει την ίδια την εργασία περιττή. Αφού οι εργαζόμενοι συνεχίζουν να κερδίζουν μισθούς, η ζήτησή τους για αγαθά είναι οικονομικά αποτελεσματική. Ανά πάσα στιγμή, μια τεχνολογική ανακάλυψη θα μπορούσε να καταστρέψει αυτή την εύθραυστη συνθήκη που προσδίδει συνοχή στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Η τεχνητή γενική νοημοσύνη, για παράδειγμα, θα μπορούσε να εξαλείψει πολλά επαγγέλματα μονομιάς, καθιστώντας μεγάλες ποσότητες εργασίας αδύνατο να πωληθούν σε οποιαδήποτε τιμή. Σε αυτό το σημείο οι πληροφορίες σχετικά με τις προτιμήσεις μεγάλων τμημάτων του πληθυσμού θα εξαφανίζονταν από την αγορά, καθιστώντας την μη λειτουργική. Βασιζόμενοι σε αυτή τη διαπίστωση –και προσθέτοντας ότι μια τέτοια καινοτομία υπάρχει

19. Wassily Leontief, «Technological Advance, Economic Growth, and the Distribution of Income», *Population and Development Review*, τ. 9, αρ. 3, 1983, σ. 404.

ήδη– οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης συχνά υποστηρίζουν ότι ο καπιταλισμός δεν μπορεί παρά να είναι ένας μεταβατικός τρόπος παραγωγής, ο οποίος θα δώσει τη θέση του σε μια νέα μορφή ζωής που δεν θα οργανώνεται γύρω από τη μισθωτή εργασία και τη χρηματική ανταλλαγή.²⁰

Ενδεχομένως η αυτοματοποίηση να είναι ένα σταθερό χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών κοινωνιών· το ίδιο όμως δεν ισχύει για τη θεωρία περί της επερχόμενης εποχής της αυτοματοποίησης, η οποία προεκτείνει τις περιπτώσεις τεχνολογικών αλλαγών σε μια ευρύτερη περιγραφή του κοινωνικού μετασχηματισμού. Αντιθέτως, στη σύγχρονη ιστορία τέτοιες αντιλήψεις επανεμφανίζονται με περιοδικό τρόπο. Ο ενθουσιασμός για την επερχόμενη εποχή της αυτοματοποίησης μπορεί να ανιχνευθεί πίσω στο παρελθόν τουλάχιστον από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, με τη δημοσίευση του έργου *On the Economy of Machinery and Manufactures* από τον Τσαρλς Μπάμπατζ [Charles Babbage] το 1832, του *The Paradise within the Reach of All Men* του Τζον Αντόλφους Έτσλερ [John Adolphus Etzler] το 1833 και του *The Philosophy of Manufactures* του Άντριου Ούρε [Andrew Ure] το 1835. Τα βιβλία αυτά προμήνυαν την επικείμενη εμφάνιση των σε μεγάλο βαθμό ή πλήρως αυτοματοποιημένων εργοστασίων, που θα λειτουργούσαν με ελάχιστη ή απλώς εποπτικού χαρακτήρα ανθρώπινη εργασία. Το όραμά τους αποτέλεσε σημαντική επιρροή για τον Μαρξ, ο οποίος στο *Κεφάλαιο* υποστήριζε ότι ένας πολύπλοκος κόσμος από μηχανές που αλληλεπιδρούν θα οδηγήσει στον εκτοπισμό της ανθρώπινης εργασίας από το επίκεντρο της οικονομικής ζωής.²¹

20. Ο Κένυς είχε μια παρόμοια αντίδραση απέναντι στην ίδια του την ανακάλυψη ότι στις καπιταλιστικές κοινωνίες δεν υπάρχει μηχανισμός βάσει του οποίου να προκύπτει αυτομάτως πλήρης απασχόληση. Βλέπε Τζων Μέυναρντ Κένυς, *Οι Οικονομικές Προοπτικές για τα Εγγόνια μας* (Περισπωμένη, 2017)· επιπλέον, William Beveridge, *Full Employment in a Free Society* (George Allen & Unwin, 1944), ιδιαιτέρως σ. 21–3.

21. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο* (ΚΨΜ, 2016), σ. 339–353.

Τα οράματα των αυτοματοποιημένων εργοστασίων εμφανίστηκαν και πάλι στη δεκαετία του 1930, του 1950 και του 1980, πριν επανεμφανιστούν στη δεκαετία του 2010. Κάθε φορά, συνοδεύονταν ή ακολουθούνταν από προβλέψεις για μια επερχόμενη εποχή «καταστροφικής ανεργίας και κοινωνικής κατάρρευσης», η οποία θα μπορούσε να αποτραπεί μόνο μέσα από την αναδιοργάνωση της κοινωνίας.²² Η επισήμανση της περιοδικότητας αυτού του λόγου δεν σημαίνει ότι τα κοινωνικά οράματα που τον συνοδεύουν πρέπει να απορρίπτονται. Πρώτα από όλα, οι τεχνολογικές καινοτομίες που προαναγγέλλονται από τον λόγο περί αυτοματοποίησης θα μπορούσαν να επιτευχθούν ανά πάσα στιγμή. Επειδή απλά ήταν λάθος στο παρελθόν δεν σημαίνει απαραίτητα ότι θα είναι πάντα λάθος στο μέλλον. Επιπλέον, αυτά τα οράματα περί αυτοματοποίησης έχουν υπάρξει ξεκάθαρα γόνιμα από κοινωνική άποψη: υποδεικνύουν ορισμένες ουτοπικές δυνατότητες που λανθάνουν μέσα στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Πράγματι, ορισμένοι από τους πιο οραματιστές σοσιαλιστές του 20^{ου} αιώνα είτε ήταν θεωρητικοί της αυτοματοποίησης είτε εμπνεύστηκαν από αυτούς, όπως ο Χέρμπερτ Μαρκούζε, ο Τζέιμς Μπογκς [James Boggs] και ο Αντρέ Γκορζ.

Λαμβάνοντας υπόψη την περιοδικότητά της, η θεωρία της αυτοματοποίησης μπορεί να περιγραφεί ως ένας αυθόρμητος λόγος των καπιταλιστικών κοινωνιών που, εξαιτίας ενός μίγματος από δομικές και συγκυριακές αιτίες, επανεμφανίζεται σε αυτές τις κοινωνίες ξανά και ξανά ως ένας τρόπος για να γίνονται αντικείμενο σκέψης τα όριά τους. Αυτό που κάνει τον λόγο περί αυτοματοποίησης να αναδύεται περιοδικά είναι μια βαθιά ανησυχία για τη λειτουργία της αγοράς εργασίας: πολύ απλά, υπάρχουν πολύ λίγες θέσεις εργασίας για πάρα πολλούς ανθρώπους. Γιατί η αγορά αδυ-

22. Amy Sue Bix, *Inventing Ourselves out of Jobs: America's Debate over Technological Unemployment, 1929-1981* (Johns Hopkins University Press, 2000), σ. 305-7. Βλέπε επίσης, Jason Smith, «Nowhere to Go: Automation, Then and Now», *Brooklyn Rail*, Μάρτιος-Απρίλιος 2017.

νατεί να προσφέρει θέσεις εργασίας σε τόσους πολλούς από τους εργαζόμενους που τις χρειάζονται; Οι υποστηρικτές του λόγου περί αυτοματοποίησης εξηγούν το πρόβλημα της χαμηλής ζήτησης εργασίας με όρους ανεξέλεγκτης τεχνολογικής αλλαγής.²³

Υπερβολικά Λίγες Δουλειές

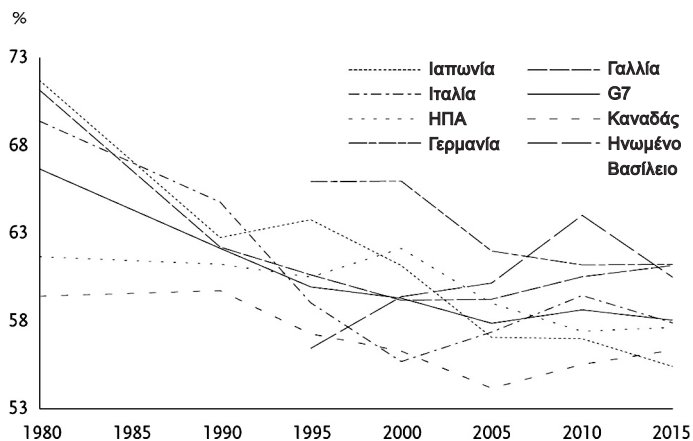
Αν ο λόγος περί αυτοματοποίησης έχει και πάλι τόσο μεγάλη απήχηση σήμερα, είναι επειδή οι αποδιδόμενες σε αυτήν συνέπειες είναι παντού γύρω μας: ο παγκόσμιος καπιταλισμός *πράγματι* αποτυγχάνει να προσφέρει θέσεις εργασίας σε πολλούς από τους ανθρώπους που τις χρειάζονται. Υπάρχει, με άλλα λόγια, μια διαρκής χαμηλή ζήτηση εργασίας, η οποία δεν καταγράφεται πλέον επαρκώς στις στατιστικές ανεργίας.²⁴ Η υποαπασχόληση αντικατοπτρίζεται σε υψηλότερες κορυφώσεις των ποσοστών της ανεργίας κατά τη διάρκεια υφέσεων, όπως στην πανδημική ύφεση του 2020, και σε ανακάμψεις με όλο και μεγαλύτερη ανεργία, ένα φαινόμενο

23. Δύο ακόμη πιο δυσσιώπες θεωρίες γύρω από την επίμονη χαμηλή ζήτηση εργασίας επανεμφανίζονται περιοδικά στη σύγχρονη ιστορία: συχνά οι σχολιαστές προσφέρουν εξηγήσεις με όρους μαλθουσιανών δυναμικών πληθυσμού, άλλες φορές αραδιάζουν αμφιβόλου ποιότητας τεκμήρια ότι οι Εβραίοι τραπεζίτες μανιπουλάρουν την προσφορά χρήματος. Βλέπε Ian Angus και Simon Butler, *Too Many People? Population, Immigration, and the Environmental Crisis*, (Haymarket, 2011)· Moishe Postone, «Αντισιμιτισμός και Εθνικοσοσιαλισμός», *Χουλιγκανιζατέρ*, αρ. 3, 2004 [1980].

24. Βλέπε, για παράδειγμα, Jeanna Smialek και Keith Collins, «How the Fed Lost Its Faith in 'Full Employment',» *New York Times*, 12 Δεκεμβρίου 2019. Ενδοσυστημικά, οι R. Jason Faberman et al. εξηγούν πως σύμφωνα με την προσέγγισή τους, από την κρίση του 2008, «τα ποσοστά ανεργίας» καταγράφουν «μόνο ένα τμήμα της δυνητικής τελεμάτωσης της αγοράς εργασίας» λόγω της ύπαρξης αποθαρρημένων εργαζομένων, εργαζομένων που υποαπασχολούνται ως προς τις ώρες δουλειάς ή ως προς τις μισθολογικές τους δυνατότητες. «The Shadow Margins of Labor Market Slack», *NBER Working Paper* 26852, Μάρτιος 2020. Φυσικά, η ύφεση λόγω της πανδημίας του κορονοϊού καθιστά άνευ αντικειμένου αυτές τις αντιπαραθέσεις.

που είναι πιθανό να επαναληφθεί μετά την πανδημική ύφεση.²⁵ Η χαμηλή ζήτηση εργασίας είναι επίσης εμφανής ως μια τάση με γενικότερες συνέπειες για τους εργαζόμενους: μείωση του μεριδίου του συνολικού εισοδήματος που αποκτάται σε ένα δεδομένο έτος και διανέμεται ως μισθός και όχι ως κέρδη.²⁶ Οι επιφανέστεροι οικονομολόγοι θεωρούσαν επί μακρόν τη σταθερότητα του μεριδίου της εργασίας ως ένα στυλιζαρισμένο γεγονός της οικονομικής μεγέθυνσης, το οποίο υποτίθεται ότι διασφαλίζει ότι τα κέρδη της οικονομικής ανάπτυξης είναι ευρέως κατανομημένα. Παρά τη μαζική συσσώρευση του λεγόμενου ανθρώπινου κεφαλαίου με τη μορφή των αυξανόμενων μορφωτικών επιτευγμάτων και της υγιέστερης ζωής, το μερίδιο της εργασίας στο εισόδημα στις χώρες του G7 έχει μειωθεί εδώ και δεκαετίες (Διάγραμμα 1.1).

Διάγραμμα 1.1 Μεριδίο της εργασίας προς το συνολικό εισόδημα, Οικονομίες χωρών G7, 1980–2015

Πηγή: OECD Compendium of Productivity Indicators, 2017, Κεφ. 1, Διάγραμμα 1.8.

25. Aaron Benanav, «Crisis and Recovery», *Phenomenal World*, 3 Απριλίου 2020, διαθέσιμο στη σελίδα phenomenalworld.org.

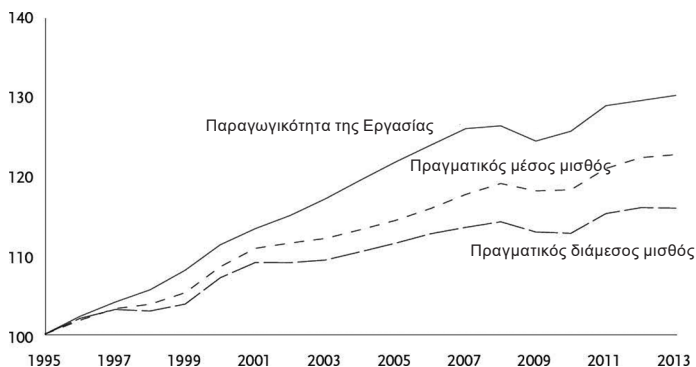
26. Στις παγκόσμιες εκτιμήσεις του μεριδίου της εργασίας συνυπολογίζεται το εισόδημα των αυτοαπασχολούμενων, καθώς πολλά άτομα στις χώρες χαμηλού εισοδήματος εργάζονται για τον εαυτό τους ή είναι απλήρωτοι εργαζόμενοι εντός της οικογένειας.

Τέτοιες αλλαγές σηματοδοτούν μια ριζική μείωση της διαπραγματευτικής δύναμης των εργαζομένων. Και ο τυπικός εργαζόμενος έχει αντιμετωπίσει σκληρότερες πραγματικότητες από αυτές τις στατιστικές, καθώς η αύξηση των μισθών αφορά όλο και πιο πολύ την πλευρά των υψηλότερα αμειβόμενων: το περιβόητο 1%. Τα αυξανόμενα χάσματα δεν έχουν μόνο διευρυνθεί μεταξύ των μέσων ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και των μισθών –γεγονός που προκαλεί σωρευτικά τη μείωση του μεριδίου της εργασίας στο εισόδημα– αλλά και μεταξύ των ρυθμών αύξησης των μέσων μισθών και των διάμεσων μισθών –γεγονός που αποδεικνύει πως έχει συμβεί μια μετατόπιση των εισοδημάτων από τους εργαζόμενους στην παραγωγή και τους εργαζόμενους χωρίς καθήκοντα επίβλεψης προς τους διευθυντές και τους διευθύνοντες συμβούλους. Το αποτέλεσμα είναι ότι πολλοί εργαζόμενοι βλέπουν να παίρνουν ένα εξαιρετικά μικρό μερίδιο της οικονομικής μεγέθυνσης (Διάγραμμα 1.2).²⁷ Υπό αυτές τις συνθήκες, η αυξανόμενη οικονομική ανισότητα θα περιοριστεί μόνο από τη δύναμη των αναδιανεμητικών προγραμμάτων. Ωστόσο, οι «πολιτικές της κοινωνικής αλληλεγγύης» έχουν αποδυναμωθεί με την πάροδο του χρόνου.²⁸ Ακόμη και οι επικριτές της αυτοματοποίησης όπως οι οικονομολόγοι Ντέιβιντ Ότορ και Ρόμπερτ Τζ. Γκόρντον, βρίσκουν αυτές τις τάσεις ανησυχητικές: κάτι έχει πάει στραβά με την οικονομία, που οδηγεί σε χαμηλή ζήτηση εργασίας.²⁹

27. Βλέπε Josh Bivens και Lawrence Mishel, «Understanding the Historic Divergence between Productivity and a Typical Worker's Pay», *EPI Briefing Paper 406*, Σεπτέμβριος 2015· Paolo Pasimeni, «The Relation between Productivity and Compensation in Europe», *European Commission Discussion Paper 79*, Μάρτιος 2018.

28. Βλέπε Kathleen Thelen, *Varieties of Liberalization and the New Politics of Social Solidarity* (Cambridge University Press, 2014).

29. Βλέπε David Autor, «Paradox of Abundance: Automation Anxiety Returns», στο *Performance and Progress: Essays on Capitalism, Business, and Society*, (Oxford University Press, 2015), σ. 257, σε επιμέλεια Subramanian Rangan· Robert J. Gordon, *Rise and Fall of American Growth* (Princeton University Press, 2016), σ. 604.

Διάγραμμα 1.2 Ψαλίδα Παραγωγικότητας – Μισθών, χώρες του ΟΟΣΑ, 1995–2013

Σημείωση: 1995=100. Σταθμισμένος μέσος όρος απασχόλησης για τις παρακάτω 24 χώρες: Φινλανδία, Γερμανία, Ιαπωνία, Κορέα, ΗΠΑ, Γαλλία, Ιταλία, Σουηδία, Αυστρία, Βέλγιο, Ηνωμένο Βασίλειο, Αυστραλία, Ισπανία, Τσεχία, Δανία, Ουγγαρία, Πολωνία, Ολλανδία, Νορβηγία, Καναδάς, Νέα Ζηλανδία, Ιρλανδία, Ισραήλ και Σλοβακία. Για περαιτέρω πληροφορίες, βλέπε τη μελέτη OECD Economic Outlook. Πηγή: OECD Economic Outlook, τ. 2018, αρ. 2, κεφ. 2, Διάγραμμα 2.2.

Είναι η ανεξέλεγκτη τεχνολογική αλλαγή η αιτία της χαμηλής ζήτησης εργασίας, όπως υποστηρίζουν οι υποστηρικτές της θεωρίας της αυτοματοποίησης; Θα συμπράξω με τους επικριτές αυτής της θεωρίας υποστηρίζοντας ότι δεν είναι. Ωστόσο, στην πορεία, θα ασκήσω επίσης κριτική στους επικριτές –τόσο για την παροχή εναλλακτικών εξηγήσεων μιας επίμονα χαμηλής ζήτησης εργασίας που ισχύει μόνο σε χώρες υψηλού εισοδήματος, όσο και για την αποτυχία τους να δημιουργήσουν ένα ριζοσπαστικό όραμα κοινωνικής αλλαγής που να ανταποκρίνεται στην κλίμακα του παγκόσμιου προβλήματος της ελλειπούς ζήτησης εργασίας, το οποίο ήδη ταλανίζει την παγκόσμια οικονομία εδώ και πολύ καιρό και, λόγω της πανδημίας COVID-19, είναι πιθανό να επιδεινωθεί τα επόμενα χρόνια. Θα πρέπει να ειπωθεί εξαρχής ότι τείνω να είμαι περισσότερο ευνοϊκά προσκειμένος στην αριστερή πτέρυγα του λόγου περί αυτοματοποίησης παρά στις θέσεις οποιουδήποτε από τους επικριτές του.

Ακόμη και αν η εξήγηση που προσφέρουν αποδειχθεί ανεπαρκής, οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης έχουν τουλάχιστον εστιάσει την προσοχή του κόσμου στο πραγματικό πρόβλημα της σταθερά χαμηλής ζήτησης εργασίας. Έχουν επίσης διαπρέψει στις προσπάθειες να φανταστούν λύσεις για το πρόβλημα αυτό, οι οποίες έχουν ευρύτερα χειραφετητικό χαρακτήρα. Οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης είναι οι ουτοπιστές του ύστερου καπιταλισμού.³⁰ Σε έναν κόσμο που παραπαίει από μια παγκόσμια πανδημία, την ανισότητα που εντείνεται, τον νεοφιλελευθερισμό που δεν υποχωρεί, τον εθνικό εθνικισμό [ethnonationalism] που αναζωπυρώνεται και τη διαφαινόμενη απειλή της κλιματικής αλλαγής, οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης προσπάθησαν να ξεπεράσουν την καταστροφή με το όραμα ενός χειραφετημένου μέλλοντος, ενός μέλλοντος στο οποίο η ανθρωπότητα θα προχωρήσει στο επόμενο στάδιο της ιστορίας μας –ό,τι κι αν θεωρούμε ότι σημαίνει αυτό· η τεχνολογία θα μας βοηθήσει να απελευθερωθούμε όλοι και όλες για να ανακαλύψουμε και να ακολουθήσουμε τα πάθη μας. Αυτό ισχύει παρά το γεγονός ότι, όπως και με πολλές από τις ουτοπίες του παρελθόντος, αυτά τα οράματα πρέπει να απαγκιστρωθούν από τις τεχνοκρατικές φαντασιώσεις των συγγραφέων τους σχετικά με το πώς θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί η εποικοδομητική κοινωνική αλλαγή.

Ως απάντηση στον λόγο περί αυτοματοποίησης, τα επόμενα κεφάλαια αναπτύσσουν τέσσερα αντεπιχειρήματα. Πρώτον, υποστηρίζω ότι η πτώση στη ζήτηση εργασίας των τελευταίων δεκαετιών δεν οφείλεται σε ένα δίχως προηγούμενο άλμα της τεχνολογικής καινοτομίας, αλλά σε μια διαρκή τεχνική αλλαγή σε περιβάλλον οικονομικής στασιμότητας, η οποία βαθαίνει διαρκώς. Δεύτερον, αντιτίθεται στην άποψη ότι αυτή η μειωμένη ζήτηση εργασίας τείνει να παρουσιάζεται ως μαζική ανεργία· απεναντίας, παρουσιάζεται ως διαρκής *υποαπασχόληση*. Τρίτον, επισημαίνω ότι ο κόσμος

30. Βλέπε Fredric Jameson, *Archaeologies of the Future: The Desire Called Utopia and Other Science Fictions* (Verso, 2005).

των κακοπληρωμένων εργατών που έρχεται ως αποτέλεσμα των παραπάνω τάσεων θα συνεχίσει να γίνεται αποδεκτός, ή, ακόμα, να καλωσορίζεται, από τις ελίτ. Με αυτό εννοώ ότι οι τεχνολογικές εξελίξεις δεν συνεπάγονται σε καμία περίπτωση την υιοθέτηση τεχνοκρατικών λύσεων όπως το ΚΒΕ (εν τω μεταξύ, ακόμα και αν το ΚΒΕ εισαχθεί, είναι πολύ πιο πιθανό να εδραιώσει έναν κόσμο μαζικής ανισότητας από το να βοηθήσει στη διάλυσή του). Τέταρτον, εξηγώ τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαμε να δημιουργήσουμε έναν κόσμο αφθονίας ακόμη και χωρίς την πλήρη ή σχεδόν πλήρη αυτοματοποίηση της παραγωγής. Στη συνέχεια, διαγράψω ένα μονοπάτι από το οποίο θα μπορούσαμε να φτάσουμε εκεί, μέσω του κοινωνικού αγώνα και όχι μέσω της διοικητικής παρέμβασης.

Ιστορικά, σημαντικές αλλαγές στην κοινωνική πολιτική έχουν υιοθετηθεί μόνο κάτω από μαζική πίεση, όπως η απειλή του κομμουνισμού ή της κατάρρευσης του πολιτισμού. Σήμερα, οι πολιτικές των μεταρρυθμίσεων θα μπορούσαν να προκύψουν ως απάντηση στην πίεση που προέρχεται από ένα νέο μαζικό κοινωνικό κίνημα, με στόχο την αλλαγή της βασικής συγκρότησης της κοινωνικής τάξης πραγμάτων. Αντί να φοβόμαστε αυτό το κίνημα, πρέπει να δούμε τους εαυτούς μας ως μέρος του, συμβάλλοντας στην άρθρωση των στόχων του και της πορείας του προς τα εμπρός. Αν αυτό το κίνημα ηττηθεί, ίσως να μην μπορέσουμε να πετύχουμε κάτι καλύτερο από την εισαγωγή του ΚΒΕ, αλλά αυτή η διανεμητική μεταρρύθμιση δεν πρέπει να είναι ο στόχος μας. Θα πρέπει να στοχεύουμε προς έναν κόσμο μετασπάνης. Είναι ένας στόχος που οι προηγμένες τεχνολογίες θα μας βοηθήσουν να υλοποιήσουμε, ακόμη και αν η πλήρης αυτοματοποίηση της παραγωγής δεν είναι εφικτή –ή ακόμη και επιθυμητή.

Η επιστροφή του λόγου περί αυτοματοποίησης υπήρξε σύμπτωμα της εποχής μας, όπως και σε προηγούμενες εποχές: προέκυπτε πάντα όταν το χάσμα μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης για θέσεις εργασίας γίνεται τόσο μεγάλο που αφήνει πολλά άτομα να αγωνίζονται για να βρουν ένα κομμάτι εργασίας· τότε οι

άνθρωποι αρχίζουν να αμφισβητούν τη βιωσιμότητα μιας κοινωνίας που ρυθμίζεται από την αγορά. Ακόμη και πριν από το ξέσπασμα της πανδημίας COVID-19, η κατάρρευση του μηχανισμού της αγοράς εργασίας ήταν πιο ακραία από κάθε άλλη φορά στο παρελθόν. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι, κατά τον τελευταίο μισό αιώνα, μεγαλύτερο ποσοστό του παγκόσμιου πληθυσμού από ποτέ άλλοτε εξαρτάται από την πώληση της εργασίας του (ή των απλών προϊόντων της εργασίας του) για να επιβιώσει στο πλαίσιο της αποδυνάμωσης των παγκόσμιων ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης. Η σημερινή μας πραγματικότητα περιγράφεται καλύτερα από επιστημονικής φαντασίας δυστοπίες του εγγύς μέλλοντος παρά από τις συνήθεις οικονομικές αναλύσεις: η δική μας δυστοπία είναι ένας καυτός πλανήτης, με μικροσκοπικά μη επανδρωμένα αεροσκάφη να πετούν πάνω από τα κεφάλια των πλανόδιων μικροπωλητών και των ρακοσυλλεκτών, όπου οι πλούσιοι ζουν σε φυλασσόμενες, κλιματιζόμενες κοινότητες, ενώ οι υπόλοιποι από εμάς περνάμε τον χρόνο μας σε αδιέξοδες δουλειές, παίζοντας βιντεοπαιχνίδια στα smartphones. Πρέπει να ξεφύγουμε από αυτή την αλληλουχία γεγονότων και να μπούμε σε μια άλλη.

Ένα μέλλον μετασπάνης –στο οποίο όλα τα άτομα έχουν εγγυημένη πρόσβαση σε ό,τι χρειάζονται για να ζήσουν, χωρίς εξαιρέσεις– θα μπορούσε να γίνει η βάση υπό την οποία η ανθρωπότητα θα δώσει τη μάχη κατά της κλιματικής αλλαγής. Θα μπορούσε επίσης να είναι η βάση πάνω στην οποία θα αναδιαμορφώσουμε τον κόσμο, δημιουργώντας τις συνθήκες υπό τις οποίες, όπως το έθεσε ο Τζέιμς Μπογκς, «για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, μεγάλες μάζες ανθρώπων θα είναι ελεύθερες να εξερευνήσουν και να προβληματιστούν, να αμφισβητούν και να δημιουργούν, να μαθαίνουν και να διδάσκουν, ανεμπόδιστοι από τον φόβο που αφορά το πού θα βρουν το επόμενο γεύμα τους».³¹ Αν θέλουμε να βρούμε τον

31. James Boggs, «Manifesto for a Black Revolutionary Party», στο *Pages from a Black Radical's Notebook: A James Boggs Reader* (Wayne State University Press, 2011), σ. 219, σε επιμέλεια Stephen M. Ward.

δρόμο μας προς ένα τέτοιο μέλλον μετασπάνης θα πρέπει όχι μόνο να διαρραγεί η σύνδεση μεταξύ εργασίας και εισοδήματος, όπως το αναγνωρίζουν οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης, αλλά και ανάμεσα στο κέρδος και το εισόδημα, το οποίο πολλοί δεν το κάνουν.

2. Η Παγκόσμια Αποβιομηχάνιση της Εργασίας

Για να έχει ευρείες κοινωνικές επιπτώσεις η καταστροφή θέσεων εργασίας που έχει ως αιτία την τεχνολογία, θα πρέπει να εξαλείψει την απασχόληση στον τομέα των υπηρεσιών, ο οποίος έχει απορροφήσει το 74% των εργαζομένων στις χώρες υψηλού εισοδήματος και το 52% παγκοσμίως.¹ Οι εισηγητές του λόγου περί αυτοματοποίησης εστιάζουν επομένως σε «νέες μορφές αυτοματοποίησης του τομέα των υπηρεσιών» στο λιανικό εμπόριο, τις μεταφορές και τις υπηρεσίες εστίασης, όπου η «ρομποτοποίηση» λέγεται ότι «έχει πάρει φόρα» με μια μεγεθυνόμενη στρατιά μηχανών που λαμβάνουν παραγγελίες, ανανεώνουν τα προϊόντα στα ράφια, οδηγούν αυτοκίνητα και κάνουν τον ψήστη. Πολλές περισσότερες θέσεις εργασίας στον τομέα των υπηρεσιών, συμπεριλαμβανομένων ορισμένων που απαιτούν χρόνια εκπαίδευσης και κατάρτισης, υποτίθεται ότι θα καταστούν παρωχημένες τα επόμενα χρόνια λόγω της προόδου της τεχνητής νοημοσύνης.² Φυσικά, αυτοί οι ισχυρισμοί είναι κυρίως προβλέψεις σχετικά με τις επιπτώσεις που θα έχουν οι τεχνολογίες στις μελλοντικές μορφές απασχόλησης. Τέτοιες προ-

1. Οι εκτιμήσεις είναι του Παγκόσμιου Οργανισμού Εργασίας [ILO] στο *Key Indicators of the Labour Market*, (9^η εκδ., 2015) και συμπεριλαμβάνουν προβολές για το έτος 2019. Στην παγκόσμια οικονομία, πολλοί από αυτούς τους εργαζομένους των υπηρεσιών απασχολούνται άτυπα, ως ρακοσυλλέκτες ή πλανόδιοι μικροπωλητές έτοιμου φαγητού, σε επαγγέλματα που θα μπορούσαν να εξαλειφθούν ήδη με τις τεχνολογίες του 20^{ου} αιώνα: σουπερμάρκετ και μεγάλα καταστήματα λιανικής, κατεψυγμένα τρόφιμα, κ.ο.κ.

2. Nick Dyer-Witheford, *Cyber-proletariat: Global Labour in the Digital Vortex* (Pluto, 2015), σ. 184. Αποδεικνύεται πως οι επαναλαμβανόμενου χαρακτήρα νοητικές δραστηριότητες, ακόμα και υψηλής ειδίκευσης, είναι πιο εύκολο να αυτοματοποιηθούν από τις μη επαναλαμβανόμενες χειρωνακτικές εργασίες, οι οποίες απαιτούν περισσότερη δεξιότητα από ό,τι διαθέτουν προσώφας οι μηχανές. Βλέπε Erik Brynjolfsson και Andrew McAfee, *Η Θaumαστή Εποχή της Νέας Τεχνολογίας* (Κριτική, 2016) σ. 28–9.

βλέψεις μπορεί να διαψευστούν –όπως, για παράδειγμα, την πρώτη εβδομάδα του Ιανουαρίου του 2020, όταν τρεις ρομποτικές εταιρείες εσπρέσο και μπέργκερ στην περιοχή Bay Area είτε έκλεισαν είτε αναγκάστηκαν να προβούν σε ενέργειες για να περιορίσουν τις απώλειές τους.³

Οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης, για να υποστηρίξουν την άποψή τους, συχνά παραπέμπουν στον τομέα της μεταποίησης ως ένα προηγούμενο για αυτό που φαντάζονται ότι αρχίζει να συμβαίνει στις υπηρεσίες. Στη μεταποίηση, η βιβλική καταστροφή στην απασχόληση έχει ήδη λάβει χώρα.⁴ Για να αξιολογήσουμε τους ισχυρισμούς αυτών των θεωρητικών, είναι επομένως σκόπιμο να ξεκινήσουμε εξετάζοντας τον ρόλο που έχει διαδραματίσει η αυτοματοποίηση στη μοίρα αυτού του τομέα. Εξάλλου, η μεταποίηση είναι ο τομέας που είναι πιο επιδεκτικός στην αυτοματοποίηση, δεδομένου ότι στο εργοστάσιο είναι δυνατόν να «απλοποιηθεί ριζικά το περιβάλλον στο οποίο εργάζονται οι μηχανές, ώστε να καταστεί δυνατή η αυτόνομη λειτουργία».⁵ Η βιομηχανική ρομποτική υπάρχει εδώ και πολύ καιρό: το πρώτο ρομπότ, το «Unimate», εγκαταστάθηκε σε ένα εργοστάσιο της Τζένεραλ Μότορς το 1961. Παρόλα αυτά, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960, οι μελετητές που μελετούσαν αυτόν τον τομέα ήταν σε θέση να απορρίψουν ασυζητητί τους φόβους των Λουδιτών για μακροχρόνια τεχνολογική ανεργία. Η απασχόληση στον τομέα της μεταποίησης αυξήθηκε ταχύτερα ακριβώς σε εκείνους τους κλάδους όπου η καινοτομία συνέβαινε

3. Eve Batey, «Is SF Facing a Robot Food Apocalypse?», *Eater San Francisco*, 8 Ιανουαρίου 2020. Βλέπε επίσης Tim Carman, «This Automated Restaurant Was Supposed to Be the Future of Dining. Until Humanity Struck Back», *Washington Post*, 24 Οκτωβρίου 2017.

4. Βλέπε Erik Brynjolfsson και Andrew McAfee, *Η Θραυμαστική Εποχή της Νέας Τεχνολογίας* (Κριτική, 2016) σ. 60–2· Martin Ford, *Rise of the Robots: Technology and the Threat of a Jobless Future* (Basic Books, 2015), σ. 1–12.

5. David Autor, «Why Are There Still So Many Jobs? The History and Future of Workplace Automation», *Journal of Economic Perspectives*, τ. 29, αρ. 3, 2015, σ. 23.

με τον ταχύτερο ρυθμό, επειδή ήταν σε αυτές τις γραμμές που οι τιμές έπεφταν ταχύτερα, υποδαυλίζοντας την αύξηση της ζήτησης για προϊόντα.⁶ Αυτή η εποχή έχει περάσει προ πολλού. Τα τελευταία πενήντα χρόνια, η εκβιομηχάνιση έδωσε τη θέση της στην αποβιομηχάνιση, και όχι μόνο στον έναν ή τον άλλον τομέα της οικονομίας, αλλά στο σύνολο των κλάδων της μεταποίησης των περισσότερων χωρών.⁷

Το Παράδοξο της Παραγωγικότητας

Στην επιστημονική βιβλιογραφία, η αποβιομηχάνιση «ορίζεται συνηθέστερα ως η μείωση του μεριδίου της μεταποίησης στη συνολική απασχόληση».⁸ Το μερίδιο αυτό μειώθηκε πρώτα στις χώρες υψηλού εισοδήματος, ξεκινώντας από τα τέλη της δεκαετίας του 1960 και τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Η μεταποίηση απασχολούσε το 22% του συνόλου των εργαζομένων στις Ηνωμένες Πολιτείες το 1970, ένα μερίδιο που μειώθηκε σε μόλις 8% το 2017. Την ίδια περίοδο, τα μερίδια απασχόλησης στη μεταποίηση μειώθηκαν από 23% σε 9% στη Γαλλία και από 30% σε 8% στο Ηνωμένο Βασίλειο. Ιαπωνία, Γερμανία και Ιταλία παρουσίασαν μικρότερες αλλά και πάλι σημαντικές μειώσεις. Στην Ιαπωνία, από 25% σε 15%· στη Γερμανία, από 29% σε 17%· και στην Ιταλία, από 25% σε 15%. Σε όλες τις περιπτώσεις, οι πτώσεις συνδέθηκαν τελικά με σημαντικές

6. Eileen Appelbaum και Ronald Schettkat, «Employment and Productivity in Industrialized Economies», *International Labour Review*, τ. 134, αρ. 4–5, 1995, σ. 607–9.

7. Εκτός κι αν σημειώνεται, τα στατιστικά στοιχεία στο υπόλοιπο αυτής της υποενότητας έχουν αντληθεί από Conference Board, *International Comparisons of Manufacturing Productivity and Unit Labour Cost*, με τελευταία ενημέρωση τον Ιανουάριο του 2020, και *Total Economy Database*, τελευταία ενημέρωση τον Απρίλιο του 2019.

8. Fionna Tregenna, «Characterizing Deindustrialization: An Analysis of Changes in Manufacturing Employment and Output Internationally», *Cambridge Journal of Economics*, τ. 33, αρ. 3, 2009, σ. 433.

μειώσεις του συνολικού αριθμού των ατόμων που απασχολούνται στη μεταποίηση. Στις ΗΠΑ, τη Γερμανία, την Ιταλία και την Ιαπωνία, ο συνολικός αριθμός των θέσεων εργασίας στη μεταποίηση μειώθηκε κατά περίπου $\frac{1}{3}$ σε σχέση με τα ψηλότερα σημεία που είχαν επιτευχθεί μεταπολεμικά· στη Γαλλία, μειώθηκε κατά 50% και στο Ηνωμένο Βασίλειο κατά 67%.⁹

Αποτελεί κοινή πεποίθηση ότι η αποβιομηχάνιση σε αυτές τις χώρες υψηλού εισοδήματος πρέπει να είναι το αποτέλεσμα της μετακίνησης των παραγωγικών εγκαταστάσεων σε υπεράκτιες τοποθεσίες. Η υπεράκτια μεταφορά έχει σίγουρα συμβάλει στην αποβιομηχάνιση στις ΗΠΑ και το Ηνωμένο Βασίλειο, που διαθέτουν τα μεγαλύτερα εμπορικά ελλείμματα στον κόσμο. Ωστόσο, σε καμία από τις χώρες που αναφέρθηκαν παραπάνω, συμπεριλαμβανομένων των ΗΠΑ και του Ηνωμένου Βασιλείου, δεν έχει συσχετιστεί η απώλεια θέσεων εργασίας στη μεταποίηση με μείωση των απόλυτων επιπέδων της μεταποιητικής παραγωγής. Αντιθέτως, ο όγκος της μεταποιητικής παραγωγής, όπως μετράται με βάση την πραγματική προστιθέμενη αξία, υπερδιπλασιάστηκε στις ΗΠΑ, τη Γαλλία, τη Γερμανία, την Ιαπωνία και την Ιταλία μεταξύ 1970 και 2017. Ακόμη και στο Ηνωμένο Βασίλειο, του οποίου ο μεταποιητικός τομέας τα πήγε χειρότερα σε αυτή την ομάδα, παρατηρήθηκε μια αύξηση 25% της πραγματικής προστιθέμενης αξίας στη μεταποίηση κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Σίγουρα, οι χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος παράγουν όλο και περισσότερα αγαθά προς εξαγωγή σε χώρες υψηλού εισοδήματος· ωστόσο, η αποβιομηχάνιση στις τελευταίες δεν μπορεί να είναι απλώς το αποτέλεσμα της μετακίνησης της παραγωγικής ικανότητας προς τις πρώτες, δεδομένου ότι οι χώρες υψηλού εισοδήματος παρήγαγαν

9. Η μεταποίηση είναι τμήμα του ευρύτερου βιομηχανικού τομέα, ο οποίος συμπεριλαμβάνει τις εξορύξεις, τις κατασκευές, τις υπηρεσίες παροχής ενέργειας, τις υποδομές τηλεπικοινωνιών, ύδρευσης και αποχέτευσης, τομείς στους οποίους επίσης μειώθηκαν τα μεγέθη απασχόλησης, όμως κατά κύριο λόγο εξαιτίας της μεταφοράς θέσεων εργασίας στη μεταποίηση.

περισσότερα βιομηχανικά αγαθά στα τέλη της δεκαετίας του 2010 σε σχέση με οποιαδήποτε στιγμή στο παρελθόν. Σε συμφωνία με τις βασικές προσδοκίες των θεωρητικών της αυτοματοποίησης, παράγονται περισσότερα αγαθά αλλά από λιγότερους εργαζόμενους.

Σε αυτή τη βάση, οι σχολιαστές αναφέρουν συνήθως την ταχεία αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και όχι την εισροή εισαγωγών χαμηλού κόστους από το εξωτερικό ως την κύρια αιτία της απώλειας θέσεων εργασίας στη βιομηχανία στις προηγμένες οικονομίες.¹⁰ Με μια πιο προσεκτική εξέταση, ωστόσο, αυτή η εξήγηση αποδεικνύεται επίσης ανεπαρκής. Η παραγωγικότητα της μεταποίησης αυξάνεται με υποτονικό ρυθμό εδώ και δεκαετίες, γεγονός που οδήγησε τον οικονομολόγο Ρόμπερτ Σόλοφ να αστειευτεί λέγοντας: «Βλέπουμε την εποχή των υπολογιστών παντού, εκτός από τις στατιστικές παραγωγικότητας».¹¹ Οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης συζητούν αυτό το «παράδοξο της παραγωγικότητας» ως πρόβλημα για την προσέγγισή τους –εξηγώντας το με όρους χαμηλής ζήτησης για προϊόντα ή με τη συνεχή διαθεσιμότητα χαμηλόμισθων εργαζομένων– αλλά υποτιμούν την πραγματική του σημασία. Αυτό οφείλεται εν μέρει στη σταθερή αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας στη μεταποίηση των ΗΠΑ, με μέσο ρυθμό περίπου 3% ετησίως από το 1950. Σε αυτή τη βάση, οι Έρικ Μπρινγιόλφσον και Άντριου Μακάφι προτείνουν ότι η αυτοματοποίηση θα μπορούσε να εμφανιστεί στα αθροιστικά αποτελέσματα της εκθετικής ανάπτυξης, παρά σε μια ξαφνική άνοδο του ρυθμού ανάπτυξης.¹²

10. Στην εξειδικευμένη βιβλιογραφία, βλέπε για παράδειγμα την πολυαναφερόμενη δημοσίευση των Robert Rowthorn και Ramana Ramaswamy, «Deindustrialization: Causes and Implications», *IMF Working Paper* 97/42, 1997. Σε δημοσιογραφικό επίπεδο, βλέπε Eduardo Porter, «Is the Populist Revolt Over? Not if Robots Have Their Way», *New York Times*, 30 Ιανουαρίου 2018.

11. Erik Brynjolfsson και Andrew McAfee, *Η Θaumαστή Εποχή της Νέας Τεχνολογίας* (Κριτική, 2016) σ. 168–9.

12. Οπ. πρ. σ. 82–4.

Ωστόσο, οι επίσημες στατιστικές για τον ρυθμό μεγέθυνσης της μεταποίησης στις ΗΠΑ είναι υπερβολικά διογκωμένες, καθώς καταγράφουν την παραγωγή υπολογιστών με υψηλότερες ταχύτητες επεξεργασίας ως ισοδύναμη με την παραγωγή περισσότερων υπολογιστών.¹³ Για τον λόγο αυτό, τα δημόσια στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι τα επίπεδα παραγωγικότητας στον υποτομέα των υπολογιστών και των ηλεκτρονικών αυξήθηκαν με καλπάζοντα μέσο ετήσιο ρυθμό άνω του 10% μεταξύ 1987 και 2011, ακόμη και όταν οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας, αν εξαιρέσουμε τον εν λόγω υποτομέα, έπεσαν περίπου στο 2% ετησίως κατά την ίδια περίοδο.¹⁴ Από το 2011, οι τάσεις σε ολόκληρο τον τομέα της μεταποίησης επιδεινώθηκαν: το πραγματικό προϊόν ανά απασχολούμενο στον τομέα συνολικά ήταν χαμηλότερο το 2017 από ό,τι το 2010. Οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας της μεταποίησης κατέρρευσαν ακριβώς όταν, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της αυτοματοποίησης, υποτίθεται ότι θα αυξάνονταν ραγδαία λόγω της εξέλιξης των τεχνολογιών.

Η διόρθωση των αμερικανικών στατιστικών στοιχείων για την παραγωγικότητα της μεταποίησης τα φέρνει σε σύμπλευση με τάσεις σε χώρες όπως η Γερμανία και η Ιαπωνία, όπου οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας της μεταποίησης έχουν πέσει δραματικά σε σύγκριση με τα μεταπολεμικά υψηλότερα σημεία. Στη Γερμανία, η παραγωγικότητα της μεταποίησης αυξήθηκε με μέσο ετήσιο ρυθμό 6,3% κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960, ενώ από το 2000

13. Βλέπε Martin Neil Baily και Barry P. Bosworth, «US Manufacturing: Understanding Its Past and Its Potential Future», *Journal of Economic Perspectives*, τ. 28, αρ. 1, 2014· Daron Acemoglu et al., «Return of the Solow Paradox? IT, Productivity, and Employment in US Manufacturing», *American Economic Review*, τ. 104, αρ. 5, 2014· και Susan Houseman, «Understanding the Decline of US Manufacturing Employment», *Upjohn Institute Working Paper* 18-287, 2018.

14. Baily and Bosworth, «US Manufacturing», σ. 9. Οι ηλεκτρονικοί υπολογιστές και τα ηλεκτρονικά εξαρτήματα αποτελούν το 10% με 15% του προϊόντος της μεταποίησης στις ΗΠΑ.

έως το 2017 μειώθηκε στο 2,4%. Αυτή η πτωτική τάση ήταν σε κάποιο βαθμό αναμενόμενο αποτέλεσμα του τέλους της εποχής της ταχείας μεγέθυνσης με στόχο την κάλυψη της υστέρησης. Ωστόσο, θα πρέπει να εξακολουθεί να προκαλεί έκπληξη στους θεωρητικούς της αυτοματοποίησης, δεδομένου ότι η Γερμανία και η Ιαπωνία έχουν προσπεράσει τις Ηνωμένες Πολιτείες στον τομέα της βιομηχανικής ρομποτικής. Πράγματι, τα ρομπότ που χρησιμοποιούνται στο σε μεγάλο βαθμό αυτοματοποιημένο εργοστάσιο αυτοκινήτων της Τέσλα στην Καλιφόρνια κατασκευάστηκαν από γερμανική εταιρεία ρομποτικής.¹⁵ Από το 2016, οι γερμανικές και ιαπωνικές επιχειρήσεις ανέπτυξαν περίπου 60% περισσότερα βιομηχανικά ρομπότ ανά εργαζόμενο στη βιομηχανία σε σύγκριση με τις ΗΠΑ.¹⁶

Και όμως, η αποβιομηχάνιση συνεχίζει να πραγματοποιείται σε όλες αυτές τις χώρες παρά τους άνευρους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας της μεταποίησης· με άλλα λόγια, προκύπτει το φαινόμενο που αναμένουν οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης, όμως όχι εξαιτίας των λόγων που ενστερνίζονται. Για να εξερευνήσω τις αιτίες της αποβιομηχάνισης σε βάθος, βασίζομαι στους παρακάτω ορισμούς. Ως *προϊόν*, όπως χρησιμοποιείται παραπάνω και παρακάτω, ορίζω τον όγκο της παραγωγής (πόσο παράγεται), με όρους πραγματικής ή πληθωριστικά προσαρμοσμένης «προστιθέμενης αξίας» σε έναν δεδομένο οικονομικό τομέα.¹⁷ Το *εθνικό ακαθάριστο προϊόν* (ΑΕΠ) ορίζεται απλά ως η προστιθέμενη αξία

15. Daniel Michaels, «Foreign Robots Invade American Factory Floors», *Wall Street Journal*, 26 Μαρτίου 2017.

16. Οι χώρες με τα υψηλότερα επίπεδα εγκατεστημένων βιομηχανικών ρομπότ ανά 10.000 βιομηχανικούς εργάτες το 2016 περιλαμβάνουν τη Νότια Κορέα (631), τη Σιγκαπούρη (488), τη Γερμανία (309), και την Ιαπωνία (303), σε σύγκριση με τις ΗΠΑ (189) και την Κίνα (68)· βλέπε International Federation of Robotics, «Robot Density Rises Globally», *IFR Press Releases*, 7 Φεβρουαρίου 2018.

17. Στην επίσημη οικονομική λογιστική, η προστιθέμενη αξία ισοδυναμεί με το εισόδημα που εισρέει σε μισθούς και κέρδη αφότου όλα τα ενδιάμεσα κόστη έχουν αφαιρεθεί από τα συνολικά έσοδα.

στην οικονομία ως σύνολο. Η *απασχόληση*, όπως τη χρησιμοποιώ εδώ, ορίζεται ως ο αριθμός των εργαζομένων και όχι των εργατω-ρών –οι οποίες συνήθως δεν είναι διαθέσιμες ως στατιστικό δεδομένο εκτός από τις πλουσιότερες χώρες– ενώ ως *παραγωγικότητα* ορίζω τον λόγο του προϊόντος προς την απασχόληση: όσο περισσότερο προϊόν παράγεται ανά εργαζόμενο τόσο υψηλότερο είναι το επίπεδο παραγωγικότητας του εργαζομένου. Για έναν οποιονδήποτε κλάδο της οικονομίας, ο ρυθμός αύξησης του προϊόντος ($\Delta Πρ$) μείον τον ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας ($\Delta Π$) ισούται με τον ρυθμό αύξησης της απασχόλησης ($\Delta Απ$). Άρα, $\Delta Πρ - \Delta Π = \Delta Απ$.¹⁸ Η εξίσωση αυτή είναι εξ ορισμού αληθής. Για παράδειγμα, αν το μεν προϊόν στον κλάδο της αυτοκινητοβιομηχανίας αυξάνεται κατά 3% ετησίως, η δε παραγωγικότητα αυξάνεται κατά 2% ετησίως, τότε η απασχόληση στον εν λόγω κλάδο θα πρέπει να αυξάνεται κατά 1% ετησίως ($3 - 2 = 1$). Αντιθέτως, αν το μεν προϊόν αυξάνεται κατά 3% το χρόνο, η δε παραγωγικότητα κατά 4% το χρόνο, τότε, η απασχόληση θα πρέπει να μειώνεται κατά 1% ετησίως ($3 - 4 = -1$).

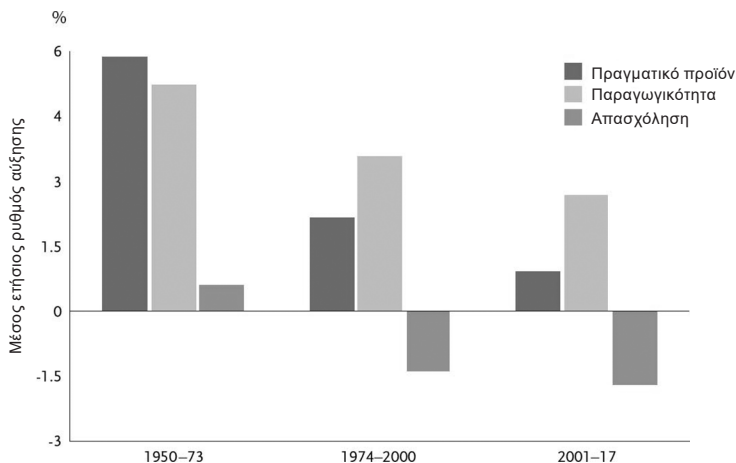
Αν προχωρήσουμε σε μια αναλυτική εξέταση των δεδομένων που αφορούν τους ρυθμούς αύξησης του προϊόντος της μεταποίησης στη Γαλλία, θα αποκομίσουμε μια εικόνα για το τυπικό μοτίβο που επικρατεί σε όλες τις χώρες υψηλού εισοδήματος (Διάγραμμα 2.1).¹⁹ Κατά τη διάρκεια της λεγόμενης χρυσής εποχής του μεταπολεμικού καπιταλισμού, οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας στη γαλλική μεταποίηση ήταν πολύ υψηλότεροι από ό,τι σήμερα: 5,2% ετησίως, κατά μέσο όρο, μεταξύ 1950 και 1973· επιπλέον, οι ρυθμοί αύξησης του προϊόντος ήταν ακόμη υψηλότεροι, καθώς

18. Από την εξίσωση έχει απαλειφθεί το γινόμενο $\Delta Π \Delta Απ$ ως αμελητέα ποσότητα. Ας σημειωθεί ότι επειδή αυτή η εξίσωση ισχύει ταυτολογικά, λόγω του ίδιου του ορισμού της παραγωγικότητας εργασίας ($Πρ/Απ$), δεν γίνεται να χρησιμοποιηθεί για να διαπιστωθεί το βέλος της αιτιότητας.

19. Αξίζει να σημειωθεί πως η απώλεια θέσεων εργασίας ήταν κάπως πιο οξεία στη Γαλλία σε σχέση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

κυμαίνονταν στο 5,9% ετησίως. Ως αποτέλεσμα, η απασχόληση αυξανόταν σταθερά, με ρυθμό 0,7% ετησίως. Από το 1973, τόσο οι ρυθμοί αύξησης του προϊόντος όσο και της παραγωγικότητας έχουν μειωθεί, όμως οι ρυθμοί αύξησης του προϊόντος μειώθηκαν πολύ πιο απότομα από ό,τι οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας. Όταν φτάνουμε στα πρώτα χρόνια του 21^{ου} αιώνα, βρίσκουμε πια την παραγωγικότητα να αυξάνεται κατά 2,7% ετησίως, δηλαδή, με αρκετά βραδύτερο ρυθμό από ό,τι κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής εποχής. Ωστόσο, ο βραδύτερος αυτός ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας ήταν πλέον μεγαλύτερος από τους αντίστοιχους ρυθμούς αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος, οι οποίοι βρίσκονταν στο 0,9%. Το αποτέλεσμα ήταν η απασχόληση στη μεταποίηση να συρρικνώνεται ραγδαία, κατά 1,7% ετησίως. Ακόμη και πριν αυτή η συρρίκνωση ξεκινήσει, η αποβιομηχάνιση είχε ήδη, τεχνικά μιλώντας, αρχίσει: μόλις ο ρυθμός αύξησης της απασχόλησης στη μεταποίηση έπεσε και σταθεροποιήθηκε κάτω από τον ρυθμό της αύξησης του συνολικού εργατικού δυναμικού, το μερίδιο της απασχόλησης στη μεταποίηση άρχισε την πτωτική του τάση.

Διάγραμμα 2.1 Τομέας μεταποίησης της Γαλλίας, 1950–2017

Πίνακας 2.1 Ρυθμοί αύξησης της μεταποίησης, 1950–2017

		Προϊόν	Παραγωγικότητα	Απασχόληση
ΗΠΑ	1950–73	4.4%	3.1%	1.2%
	1974–2000	3.1%	3.3%	-0.2%
	2001–17	1.2%	3.2%	-1.8%
Γερμανία	1950–73	7.6%	5.7%	1.8%
	1974–2000	1.3%	2.5%	-1.1%
	2001–17	2.0%	2.2%	-0.2%
Ιαπωνία	1950–73	14.9%	10.1%	4.3%
	1974–2000	2.8%	3.4%	-0.6%
	2001–17	1.7%	2.7%	-1.1%

Πηγή: Conference Board, International Comparisons of Productivity and Unit Labour Costs, Ιούλιος 2018.

Αυτή η αναλυτική εξέταση των δεδομένων βοηθάει να αντιληφθούμε τον λόγο για τον οποίο οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης αποτιμούν λανθασμένα ότι η παραγωγικότητα αυξάνεται με ταχείς ρυθμούς στη μεταποίηση. Οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας είναι υψηλοί σε σχέση με τους ρυθμούς αύξησης του προϊόντος, αλλά όχι επειδή η παραγωγικότητα αυξάνεται ταχύτερα από ό,τι στο παρελθόν –το οποίο θα ήταν ένα σίγουρο σημάδι μιας επιταχυνόμενης εισαγωγής της αυτοματοποίησης. Αντίθετα, το κλειδί για αυτή την τάση είναι ότι το προϊόν αυξάνεται πολύ πιο αργά από ό,τι πριν. Το ίδιο μοτίβο μπορεί να παρατηρηθεί στις στατιστικές άλλων χωρών: καμία απόλυτη μείωση των επιπέδων της μεταποιητικής παραγωγής δεν έλαβε χώρα –όλο και περισσότερα προϊόντα παράγονται– αλλά ο ρυθμός με τον οποίο αυξάνεται το προϊόν μειώθηκε, οπότε η αύξηση του προϊόντος κατέληξε να είναι σταθερά βραδύτερη από την αύξηση της παραγωγικότητας (Πίνακας 2.1). Καθώς οι ρυθμοί αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος έπεφταν κάτω από τους αντίστοιχους ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας στη μία χώρα μετά την άλλη, οι ποσοτικές μειώσεις των οι-

κοινωνικών δεικτών έγιναν ποιοτικές ως προς τις επιπτώσεις τους: τα μερίδια απασχόλησης στη μεταποίηση μειώθηκαν σταδιακά. Η επιδεινούμενη οικονομική στασιμότητα επομένως συνδυάστηκε με έναν περιορισμένο τεχνολογικό δυναμισμό για να προκαλέσει την παγκόσμια εργασιακή αποβιομηχάνιση της εργασίας.

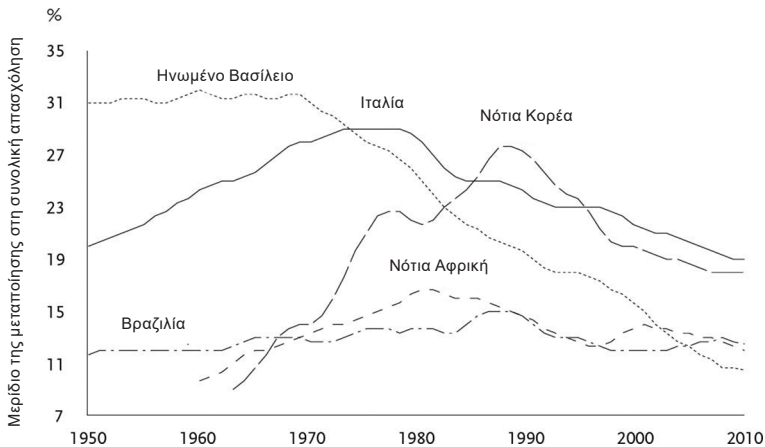
Μια τέτοια αποβιομηχάνιση που «προωθείται από το προϊόν» είναι αδύνατο να εξηγηθεί με καθαρά τεχνολογικούς όρους.²⁰ Αναζητώντας εναλλακτικές προσεγγίσεις, οι οικονομολόγοι έχουν ως επί το πλείστον προτιμήσει να περιγράψουν αυτή την τάση ως ένα ακίνδυνο εξελικτικό χαρακτηριστικό των προηγμένων οικονομικών.²¹ Ωστόσο, η οπτική αυτή αδυνατεί να εξηγήσει τις ακραίες διακυμάνσεις στα επίπεδα του κατά κεφαλήν ΑΕΠ στα οποία έλαβε χώρα αυτή η υποτιθέμενη εξελικτική οικονομική στροφή. Η αποβιομηχάνιση εκτυλίχθηκε πρώτα στις χώρες υψηλού εισοδήματος στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και στις αρχές της δεκαετίας του 1970, στο τέλος μιας περιόδου κατά την οποία τα επίπεδα του εισοδήματος ανά άτομο είχαν συγκλίνει στις Ηνωμένες Πολιτείες, την Ευρώπη και την Ιαπωνία. Στις δεκαετίες που ακολούθησαν, η αποβιομηχάνιση εξαπλώθηκε «πρόωρα» στις χώρες μεσαίου και χαμηλού εισοδήματος, με μεγαλύτερες διακυμάνσεις στα κατά κεφαλήν

20. José Gabriel Palma, «Four Sources of 'Deindustrialization' and a New Concept of the 'Dutch Disease,'» στον τόμο *Beyond Reforms: Structural Dynamics and Macroeconomic Vulnerability* (Stanford University Press, 2005, επιμέλεια José Antonio Ocampo), σ. 79–81. Βλέπε Rowthorn και Ramaswamy, «Deindustrialization», σ. 6, καθώς επίσης και Dani Rodrik, «Premature Deindustrialization», *Journal of Economic Growth*, τ. 21, αρ. 1, 2016, σ. 7.

21. Rowthorn και Ramaswamy, «Deindustrialization», σ. 20. Βλέπε επίσης Robert Rowthorn και Ken Coutts, «De-industrialisation and the balance of payments in advanced economies», *Cambridge Journal of Economics*, τ. 28, αρ. 5, 2004. Παρόλο που ο Rowthorn και οι συνεργάτες του εξηγούν την αποβιομηχάνιση κατά κύριο λόγο χρησιμοποιώντας τις διαφορές στον ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας σε μεταποίηση και υπηρεσίες, προσέφυγαν σε μια θεωρία περί εξελικτικών μεταβολών στη σύνθεση της ζήτησης έτσι ώστε να εξηγήσουν την ύπαρξη μιας περιόδου πριν την εκβιομηχάνιση, καθώς επίσης και για να εξηγήσουν τη χρονική στιγμή κατά την οποία η εκβιομηχάνιση μετατρέπεται σε αποβιομηχάνιση.

εισοδήματα (Διάγραμμα 2.2).²² Στα τέλη της δεκαετίας του 1970, η αποβιομηχάνιση έφτασε στη νότια Ευρώπη· ακολούθησαν μεγάλο μέρος της Λατινικής Αμερικής, τμήματα της Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ασίας, και η νότια Αφρική τις δεκαετίες του 1980 και του 1990. Οι ανώτατες τιμές των επιπέδων εκβιομηχάνισης σε πολλές φτωχότερες χώρες ήταν τόσο χαμηλά που μπορεί να είναι πιο ακριβές να πούμε ότι δεν πρόλαβαν να εκβιομηχανιστούν ποτέ.²³

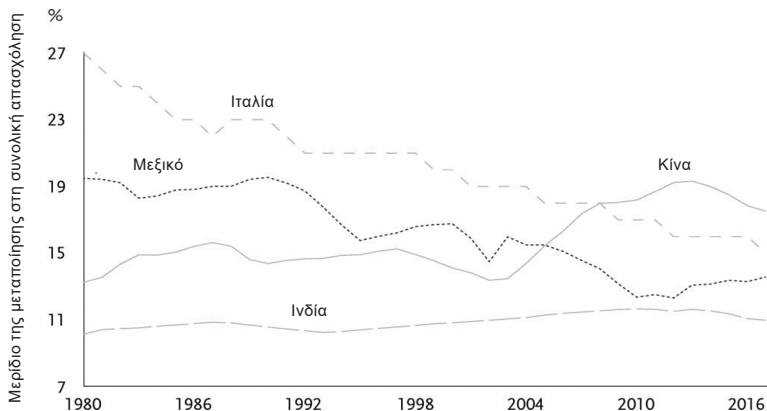
Διάγραμμα 2.2 Παγκόσμια κύματα αποβιομηχάνισης, 1950–2010

Πηγή: Groningen Growth and Development Centre, 10-Sector Database, έκδοση Ιανουαρίου 2015.

22. Για παράδειγμα, η αποβιομηχάνιση –όπως μετρείται από τη μείωση του μεριδίου της μεταποίησης στην απασχόληση—στη Βραζιλία ξεκίνησε το 1986, όταν το κατά κεφαλήν εισόδημα της χώρας ανήρχετο στα 12.100 δολάρια (υπολογισθέν σε δολάρια ΗΠΑ με τιμές 2017 ισοτιμίας αγοραστικής δύναμης), δηλαδή, όταν ήταν κατά τι υψηλότερο από το ήμισυ του κατά κεφαλήν εισοδήματος της Γαλλίας, όπου η αποβιομηχάνιση ξεκίνησε το 1973. Η Νότια Αφρική, η Ινδονησία και η Αίγυπτος είχαν χαμηλότερα επίπεδα εισοδήματος όταν ξεκίνησε η διαδικασία αποβιομηχάνισης στις οικονομίες τους.

23. Η Fiona Treggana περιγράφει αυτή τη διαδικασία ως «προβιομηχανική αποβιομηχάνιση» στη μελέτη «Deindustrialization, Structural Change, and Sustainable Economic Growth», *UNIDO/UNUMERIT Background Paper 32*, 2015.

Διάγραμμα 2.3 Αποβιομηχάνιση σε Κίνα, Ινδία, Ιταλία και Μεξικό, 1980–2017

Πηγή: Conference Board, International Comparisons of Productivity and Unit Labour Costs, Ιούλιος 2018.

Ήδη από τα τέλη 20^{ου} αιώνα, ήταν δυνατόν να μιλούμε για ένα παγκόσμιο κύμα αποβιομηχάνισης: η παγκόσμια απασχόληση στη μεταποίηση αυξήθηκε σε απόλυτους όρους κατά 0,4% ετησίως μεταξύ 1991 και 2016, αλλά αυτή η αύξηση ήταν πολύ πιο αργή από τη συνολική αύξηση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού, με αποτέλεσμα το μερίδιο της μεταποίησης στη συνολική απασχόληση να μειωθεί κατά 3 ποσοστιαίες μονάδες κατά την ίδια περίοδο.²⁴ Η Κίνα αποτελεί βασική εξαίρεση, αλλά μόνο εν μέρει (Διάγραμμα 2.3). Στα μέσα της δεκαετίας του 1990, οι κινεζικές κρατικές επιχειρήσεις απέλυσαν εκατομμύρια εργαζομένους, στέλνοντας τη μεταποιητική απασχόληση σε σταθερά πτωτική τροχιά.²⁵ Η Κίνα με

24. United Nations Industrial Development Organization, *Industrial Development Report 2018*, 2017, σ. 166. Η UNIDO υποστηρίζει πως το μερίδιο της μεταποίησης σε παγκόσμια κλίμακα έπεσε από το 14,4% στο 11,1% κατά την εικοσιπενταετία ανάμεσα στο 1991 και το 2016. Όμως, σύμφωνα με άλλες πηγές, το μερίδιο κατά τα μέσα της δεκαετίας του 2010 κυμαινόταν γύρω στο 17%. Τα στοιχεία της UNIDO κυμαίνονται χαμηλότερα σε σχέση με άλλες πηγές εξαιτίας του αυστηρότερου τρόπο υπολογισμού της απασχόλησης στον τομέα μεταποίησης της Κίνας.

25. Ανάμεσα στο 1993 και το 2004, η απασχόληση στις επιχειρήσεις κρατικής

όρους απασχόλησης επαναβιομηχανοποιήθηκε από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, αλλά στη συνέχεια άρχισε να αποβιομηχανοποιείται και πάλι από τα μέσα της δεκαετίας του 2010. Το μερίδιο της μεταποιητικής απασχόλησης έχει έκτοτε μειωθεί σημαντικά, από 19,3% το 2013 σε 17,2% το 2018. Εάν η αποβιομηχάνιση δεν μπορεί να εξηγηθεί ούτε από την αυτοματοποίηση ούτε από την εσωτερική εξέλιξη των προηγμένων οικονομιών, ποια θα μπορούσε να είναι η αιτία της;

Η Πληγή της Μεταποιητικής Πλεονάζουσας Παραγωγικής Ικανότητας

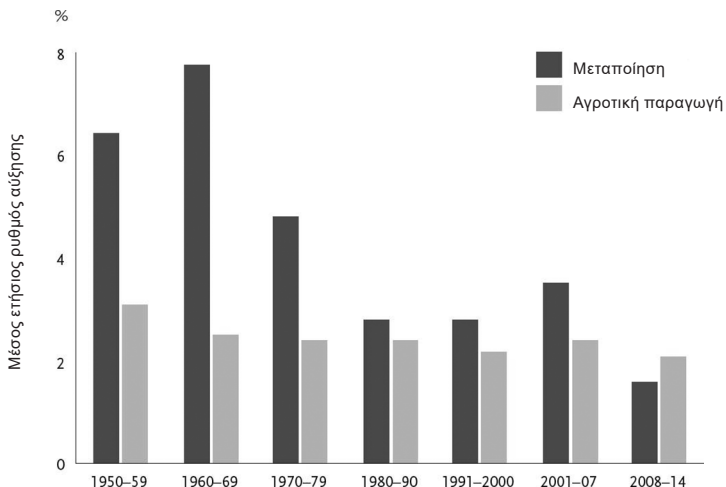
Αυτό που οι αναλύσεις των οικονομολόγων δεν καταγράφουν στις εξηγήσεις τους για την αποβιομηχάνιση είναι επίσης αυτό που λείπει από τις προσεγγίσεις των θεωρητικών της αυτοματοποίησης. Η αλήθεια είναι ότι οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγής στη μεταποίηση τείνουν να μειώνονται, όχι μόνο σε αυτή ή σε εκείνη τη χώρα, αλλά *παγκοσμίως* (Διάγραμμα 2.4).²⁶ Στις δεκαετίες του 1950 και του '60, η παγκόσμια μεταποιητική παραγωγή επεκτάθηκε με μέσο ετήσιο ρυθμό 7,1%, σε πραγματικούς όρους. Ο ρυθμός αυτός μειώθηκε σταδιακά στο 4,8% τη δεκαετία του 1970 και στο 3,0% μεταξύ 1980 και 2007. Από την κρίση του 2008 έως το 2014, η μεταποιητική παραγωγή επεκτάθηκε με ρυθμό μόλις 1,6% ετησίως, σε παγκόσμια κλίμακα –δηλαδή, με λιγότερο από το ¼ του ρυθμού που είχε επι-

ιδιοκτησίας έπεσε στο 40% λόγω της οικονομικής αναδιάρθρωσης. Βλέπε Βλέπε Barry Naughton, *The Chinese Economy: Transitions and Growth* (MIT University Press, 2007), σ. 105.

26. World Trade Organization, *International Trade Statistics 2015*, 2015. Τα στοιχεία που παρέχονται στον πίνακα Α1 είναι μοναδικά, καθώς πηγάζουν πίσω μέχρι τη δεκαετία του 1950 και καλύπτουν την παγκόσμια συνολική παραγωγή, καθώς και τις εξαγωγές για τη γεωργία, τις εξορύξεις, τη μεταποίηση και την οικονομία συνολικά. Δυστυχώς, ο ΠΟΕ σταμάτησε να ενημερώνει αυτούς τους πίνακες το 2015.

τευχθεί κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής «χρυσής εποχής.»²⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι τα στοιχεία αυτά περιλαμβάνουν τη δραματική επέκταση της παραγωγικής ικανότητας της μεταποίησης στην Κίνα.

Διάγραμμα 2.4 Παγκόσμια μεταποίηση και αγροτική παραγωγή, 1950–2014

Πηγή: World Trade Organization, International Trade Statistics 2015, Table A1a, World Merchandise Exports, Production and GDP, 1950–2014.

Και πάλι, είναι ο απίστευτος βαθμός επιβράδυνσης του ρυθμού με τον οποίο επεκτείνεται η μεταποιητική παραγωγή, επιβράδυνση ορατή σε παγκόσμια κλίμακα, που εξηγεί γιατί η αύξηση της παραγωγικότητας της μεταποίησης φαίνεται να έχει προχωρήσει ταχέως, παρόλο που στην πραγματικότητα ήταν πολύ πιο αργή από ό,τι σε προηγούμενες εποχές. *Πράγματι*, όπως ισχυρίζονται οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης, όλο και περισσότερα παράγονται με

27. Η Παγκόσμια Τράπεζα υποστηρίζει πως από την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση και μετά, «το εμπόριο μεγεθύνεται με πιο αργούς ρυθμούς, όχι μόνο γιατί η οικονομική μεγέθυνση εστιάζει λιγότερο στο εμπόριο, αλλά και επειδή η παγκόσμια μεγέθυνση είναι πιο αργή». Βλέπε Mary Hallward-Driemeier και Gaurav Nayyar, *Trouble in the Making? The Future of Manufacturing-Led Development* (World Bank, 2018), σ. 81.

λιγότερους εργαζόμενους, όμως όχι επειδή η τεχνολογική αλλαγή έχει οδηγήσει σε υψηλούς ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας. Κάθε άλλο –η αύξηση της παραγωγικότητας της μεταποίησης εμφανίζεται ταχεία μόνο επειδή το μέτρο με βάση το οποίο μετράται, η αύξηση του προϊόντος, συρρικνώνεται.

Ακολουθώντας τον οικονομολόγο Ρόμπερτ Μπρένερ, υποστηρίζω ότι τα παγκόσμια κύματα αποβιομηχάνισης δεν έχουν τις ρίζες τους στην ανεξέλεγκτη τεχνική αλλαγή, αλλά πρώτα και κύρια σε μια επιδεινούμενη πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα στις παγκόσμιες αγορές βιομηχανικών προϊόντων.²⁸ Η αύξηση της πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας αναπτύχθηκε σταδιακά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά την άμεση μεταπολεμική περίοδο, οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν η πιο δυναμική οικονομία στον κόσμο, με τις πιο προηγμένες τεχνολογίες: Το 1950, το προϊόν ανά εργατοώρα στην οικονομία των ΗΠΑ ήταν υπερδιπλάσιο από ό,τι στις ευρωπαϊκές χώρες.²⁹ Υπό την απειλή της κομμουνιστικής επέκτασης στην Ευρώπη, καθώς και στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ασία, οι ΗΠΑ αποδείχθηκαν πρόθυμες να μοιραστούν την τεχνολογική τους πρωτοκαθεδρία με τις πρώην αυτοκρατορικές ανταγωνίστριές τους, τη Γερμανία και την Ιαπωνία, καθώς και με άλλες χώρες της «πρώτης γραμμής», προκειμένου να τις φέρουν όλες κάτω από την ομπρέλα ασφαλείας των ΗΠΑ.³⁰ Στις πρώτες

28. Ο Ρόμπερτ Μπρένερ αναπτύσσει αυτό το επιχείρημα στο βιβλίο του *The Economics of Global Turbulence* (Verso, 2006), καθώς και σε άλλα έργα του. Εδώ επεκτείνω την προσέγγισή του έτσι ώστε να εξηγήσω την αποβιομηχάνιση της εργασίας. Βλέπε ακόμη τη σχετική βιβλιογραφία περί του «σφάλματος της σύνθεσης» στο παγκόσμιο εμπόριο, για παράδειγμα, Robert A. Blecker, «The Diminishing Returns to Export-Led Growth», μια μελέτη από το έργο *Project on Development, Trade, and International Finance*, Νέα Υόρκη, 2000.

29. Βλέπε Barry Eichengreen, *The European Economy Since 1945* (Princeton University Press, 2007), σ. 18.

30. Για την αλλαγή προσανατολισμού των ΗΠΑ στο ψυχροπολεμικό πλαίσιο, βλέπε οπ. πρ. 54–8· Brenner, *Economics of Global Turbulence*, σ. 47–50· Yutaka Kosai, *The Era of High-Speed Growth* (University of Tokyo Press, 1986), σ. 53–68· και Herbert Giersch et al., *The Fading Miracle: Four Decades*

δεκαετίες της μεταπολεμικής εποχής, αυτές οι μεταφορές τεχνολογίας έδωσαν σημαντική ώθηση στην οικονομική μεγέθυνση των ευρωπαϊκών χωρών και της Ιαπωνίας, ανοίγοντας ευκαιρίες για ταχεία επέκταση με άξονα τις εξαγωγές. Η στρατηγική αυτή υποστηρίχθηκε από την υποτίμηση των νομισμάτων τους έναντι του δολαρίου το 1949, η οποία βελτίωσε τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των χωρών αυτών εις βάρος της εγχώριας αγοραστικής δύναμης της εργατικής τάξης (μια κίνηση που σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες οδήγησε στην εκδίωξη των αριστερών πολιτικών κομμάτων από την κυβέρνηση).³¹ Ωστόσο, όπως υποστήριξε ο Μπρένερ, η αυξανόμενη παραγωγική ικανότητα σε όλο τον κόσμο δημιούργησε γρήγορα πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα, με αποτέλεσμα μια «μακρά ύφεση» στους ρυθμούς αύξησης του προϊόντος της μεταποίησης.

Αυτό που είχε σημασία εδώ δεν ήταν μόνο η μεταγενέστερη δημιουργία μεταποιητικής ικανότητας στον παγκόσμιο Νότο, αλλά και η προηγούμενη δημιουργία τέτοιας ικανότητας σε χώρες όπως η Γερμανία, η Γαλλία, η Ιταλία και η Ιαπωνία. Αυτές οι χώρες φιλοξένησαν τους πρώτους παραγωγούς χαμηλού κόστους στη μεταπολεμική εποχή που κατάφεραν, πρώτον, να κατακτήσουν μερίδια στις παγκόσμιες αγορές βιομηχανικών αγαθών και, δεύτερον, να εισβάλουν στην προηγούμενως αδιαπέραστη εγχώρια αγορά των ΗΠΑ. Λόγω του αυξανόμενου ανταγωνισμού με παραγωγούς χαμηλότερου κόστους, οι ρυθμοί αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής στις ΗΠΑ άρχισαν να μειώνονται από τα τέλη της δεκαετίας του 1960, με αποτέλεσμα την αποβιομηχανοποίηση με όρους απασχόλησης. Καθώς οι ΗΠΑ ανταποκρίθηκαν στην αυξημένη διείσ-

of Market Economy in Germany (Cambridge University Press, 1992), σ. 17–26.

31. Βλέπε Brenner, *The Economics of Global Turbulence*, σ. 67–93. Ο Eichengreen επίσης περιγράφει την «Ευρώπη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο» ως ένα «κλασικό παράδειγμα μεγέθυνσης που βασίζεται στις εξαγωγές». Βλέπε *European Economy*, σ. 38. Για τον ρόλο της μεταφοράς τεχνολογίας ιδιαίτερα, βλέπε σ. 24–6. Για τον ρόλο των υποτιμήσεων του 1949, σ. 77–9, και Kosai, *High-speed Growth*, σ. 67–8. Βλέπε επίσης Nixon Apple, «The Rise and Fall of Full Employment Capitalism», *Studies in Political Economy*, τ. 4, αρ. 1, 1980.

δυση εισαγωγών των αρχών της δεκαετίας του 1970 με τη διάλυση της τάξης πραγμάτων του Μπρέτον Γουντς και την υποτίμηση του δολαρίου –η οποία αύξησε τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των αμερικανικών επιχειρήσεων– τα ίδια προβλήματα εξαπλώθηκαν από τη Βόρεια Αμερική και τη βορειοδυτική Ευρώπη στην υπόλοιπη ευρωπαϊκή ήπειρο και την Ιαπωνία.³²

Η όξυνση του ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων σε αυτές τις περιοχές υψηλού εισοδήματος δεν απέτρεψε περισσότερες χώρες από το να αναπτύξουν μεταποιητική ικανότητα, να υιοθετήσουν στρατηγικές ανάπτυξης με γνώμονα τις εξαγωγές και να εισέλθουν στις παγκόσμιες αγορές βιομηχανικών προϊόντων. Καθώς η πρόσθετη μεταποιητική ικανότητα εμφανίστηκε και μπήκε στην αρένα του διεθνούς ανταγωνισμού, οι μειούμενοι ρυθμοί παραγωγής της μεταποίησης και η επακόλουθη αποβιομηχάνιση της εργασίας εξαπλώθηκαν σε περισσότερες περιοχές: Λατινική Αμερική, Μέση Ανατολή, Ασία και Αφρική, καθώς και στην παγκόσμια οικονομία στο σύνολό της. Η αποβιομηχάνιση έφθασε στις περισσότερες παγκόσμιες περιοχές του Νότου μετά την κρίση χρέους του Τρίτου Κόσμου το 1982, εν μέσω της επιβολής προγραμμάτων διαρθρωτικής προσαρμογής υπό την ηγεσία του ΔΝΤ. Καθώς η απελευθέρωση του εμπορίου άνοιξε τα σύνορα των φτωχότερων χωρών στις εισαγωγές, ενώ η χρηματοπιστωτική απελευθέρωση έφερε ζεστό χρήμα που έρεε στις «αναδυόμενες αγορές», τα νομίσματά τους ανατιμήθηκαν απότομα. Το μοναδιαίο κόστος ερ-

32. Βλέπε Brenner, *The Economics of Global Turbulence*, σ. 50–1, 122–42. Από τη δεκαετία του 1970, το αν μια δεδομένη περιοχή έμενε πίσω ή αναπτυσσόταν οικονομικά, εξαρτάτο εν πολλοίς από τα скаμπανεβάσματα των διεθνών νομισματικών ισοτιμιών: η αξία του δολαρίου έπεφτε από το 1971 μέχρι το 1979, ανέβαινε από το 1979 ως το 1985, και έπεφτε ξανά από το 1985 μέχρι το 1995, στη συνέχεια ανέβηκε ξανά, και ούτω καθεξής –σε κάθε περίοδο, οι οικονομίες που λειτουργούσαν με βάση το δολάριο συμπαρασύρονταν, με επιπτώσεις ως προς τη διεθνή ανταγωνιστικότητα. Αυτά τα скаμπανεβάσματα καθιστούσαν αδύνατη την εκτίμηση των τάσεων της παγκόσμιας αγοράς στη βάση μοτίβων που κυριαρχούσαν στις ΗΠΑ μοναχά, μια τάση που συνεχίζει να είναι συνήθης στην οικονομική βιβλιογραφία.

γασίας σε αυτές τις περιοχές αυξήθηκε ακριβώς τη στιγμή που οι αγορές γίνονταν όλο και πιο κορεσμένες, με αποτέλεσμα αυτές οι επιχειρήσεις να περιέλθουν σε μια κατάσταση όπου ήταν αδύνατο να ανταγωνιστούν τις εισαγωγές αλλά και να εξάγουν τα προϊόντα τους στο εξωτερικό.³³

Η αποβιομηχάνιση δεν ήταν μόνο θέμα τεχνολογικής πρόοδου, αλλά και παγκόσμιας πλεονάζουσας παραγωγικής και τεχνολογικής ικανότητας. Σε πιο κορεσμένες διεθνείς αγορές, οι γρήγοροι ρυθμοί βιομηχανικής επέκτασης ήταν πιο δύσκολο να επιτευχθούν.³⁴ Ο μηχανισμός που μετέδιδε αυτό το πρόβλημα σε όλο τον κόσμο ήταν οι συμπιεσμένες τιμές στις παγκόσμιες αγορές βιομηχανικών προϊόντων (γεγονός που εξηγεί επίσης γιατί οι μεταβαλλόμενες αποτιμήσεις των νομισμάτων έπαιζαν τόσο σημαντικό ρόλο στον καθορισμό της ανταγωνιστικότητας).³⁵ Όπως σημειώνει ο οικονομολόγος του Χάρβαρντ Ντάνι Ρόντρικ, «οι αναπτυσσόμενες χώρες 'εΐσήγαγαν' την αποβιομηχάνιση από τις προηγμένες χώρες», επειδή ήταν «εκτεθειμένες στις σχετικές τάσεις των τιμών» που προέρχονταν από τον καπιταλιστικό πυρήνα.³⁶

Παντού, οι μειωμένες τιμές των βιομηχανικών προϊόντων οδήγησαν σε πτώση του λόγου εισροών-εκροών κεφαλαίου (πτώση της παραγωγικότητας του κεφαλαίου), στη συνέχεια σε πτώση των πο-

33. Βλέπε UNCTAD, *Trade and Development Report 2006*, 2006, σ. 42–50. Kiminori Matsuyama, «Structural Change in an Interdependent World: A Global View of Manufacturing Decline», *Journal of the European Economic Association*, τ. 7, αρ. 2–3, 2009, αρ. 478–86.

34. Για μια βοηθητική σύνοψη του επιχειρήματος, βλέπε τη συνέντευξη του Ρόμπερτ Μπρένερ στον Jeong Seong-jin, «Overproduction Not Financial Collapse is the Heart of the Crisis: The US, East Asia and the World», *Asia-Pacific Journal*, τ. 7, τεύχος 6, αρ. 5, 2009.

35. Βλέπε Brenner, *Economics of Global Turbulence*, σ. 108–14. Για μια γραφική αναπαράσταση, βλέπε UNIDO, *Industrial Development Report 2018*, σ. 172. Έχει σημασία να σημειωθεί πως οι διαφορές ανάμεσα στις τάσεις των τιμών στη μεταποίηση και σε άλλους τομείς μπορεί να εξηγηθεί και με βάση την «νόσο του κόστους» του Μπόμολ.

36. Βλέπε Rodrik, «Premature Deindustrialization», σ. 4.

σοστών κέρδους, έπειτα σε μείωση των ποσοστών επενδύσεων και, τέλος, σε μείωση των ρυθμών αύξησης του προϊόντος.³⁷ Σε αυτό το περιβάλλον, οι επιχειρήσεις αντιμετώπισαν αυξημένο ανταγωνισμό για μερίδια αγοράς: καθώς οι συνολικοί ρυθμοί μεγέθυνσης επιβραδύνθηκαν, ο μόνος τρόπος για να αναπτυχθούν γρήγορα οι νέες επιχειρήσεις ήταν να κλέψουν μερίδια αγοράς από τις εδραιωμένες επιχειρήσεις. Οι τελευταίες αντέδρασαν υποχωρώντας στην κορυφή των παγκόσμιων αλυσίδων αξίας. Η πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα εξηγεί γιατί, από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας μειώθηκαν λιγότερο έντονα σε σχέση με τους ρυθμούς αύξησης του προϊόντος. Οι επιχειρήσεις είτε αύξησαν τα επίπεδα παραγωγικότητάς τους όσο καλύτερα μπορούσαν –σε μια προσπάθεια να συμβαδίσουν με τους ανταγωνιστές τους παρά την πιο αργή αύξηση της ζήτησης για τα προϊόντα τους– είτε εξαφανίστηκαν από τους στατιστικούς μέσους όρους.³⁸ Η εφαρμογή των τεχνολογικών καινοτομιών, αν και έγινε με βραδύτερο ρυθμό από ό,τι προηγουμένως, προκάλεσε απώλεια θέσεων εργασίας σε ολόκληρους τομείς.³⁹ Καθώς στη μία χώρα μετά την άλλη οι ρυθμοί αύξησης του προϊόντος μειώθηκαν φτάνοντας τα επίπεδα (ή, και σε πολλές περιπτώσεις, πέφτοντας

37. Βλέπε Brenner, *Economics of Global Turbulence*, σ. 37–40. Η πτώση στη ζήτηση για επενδυτικά αγαθά ώθησε με τη σειρά της τη συνολική ζήτηση προς τα κάτω. Το αποτέλεσμα ήταν κάτι που έμοιαζε σαν επιδεινούμενη υπερπαραγωγή από τη μια μεριά, και σαν επιδεινούμενη υποεπένδυση, και άρα χαμηλή ζήτηση από την άλλη, και οδήγησε σε χαμηλότερους ρυθμούς, στη μεγέθυνση της αγοράς και σε όξυνση του ανταγωνισμού.

38. Όλες οι εταιρίες, ανεξάρτητα από το αν χρησιμοποιούν προηγμένες τεχνολογίες, πρέπει να ανανεώνουν συνεχώς την παραγωγική τους ικανότητα. Βλέπε Sanjaya Lall, «The Technological Structure and Performance of Developing Country Manufactured Exports, 1985–98», *Oxford Development Studies*, τ. 28, αρ. 3, 2000, σ. 337–69.

39. Στις φτωχότερες χώρες, όπου το εργατικό δυναμικό αυξάνεται με ραγδαίους ρυθμούς, η πτώση στην αύξηση της απασχόλησης στη μεταποίηση είναι μάλλον σχετική παρά απόλυτη. Το μερίδιο της απασχόλησης στη μεταποίηση πέφτει ακόμη κι αν το επίπεδό του [σε απόλυτα μεγέθη] αυξάνεται.

κάτω από τα επίπεδα) των ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας, η αποβιομηχάνιση εξαπλώθηκε παγκοσμίως.

Η εξήγηση των παγκόσμιων κυμάτων αποβιομηχάνισης με όρους παγκόσμιας πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας και όχι βιομηχανικής αυτοματοποίησης μας επιτρέπει να κατανοήσουμε ορισμένα χαρακτηριστικά αυτού του φαινομένου που διαφορετικά φαίνονται παράδοξα. Για παράδειγμα, η αυξανόμενη πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα εξηγεί γιατί η αποβιομηχάνιση συνοδεύεται όχι μόνο από συνεχείς προσπάθειες για την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών εξοικονόμησης εργασίας, αλλά και από τη δημιουργία γιγαντιαίων αλυσίδων εφοδιασμού εντάσεως εργασίας –συνήθως με πιο επιζήμιες περιβαλλοντικές επιπτώσεις.⁴⁰ Ένα βασικό σημείο καμπής σε αυτή την ιστορία εμφανίστηκε τη δεκαετία του 1960, όταν τα χαμηλού κόστους ιαπωνικά και γερμανικά προϊόντα εισέβαλαν στην εγχώρια αγορά των ΗΠΑ, εκτινάσσοντας το ποσοστό διείσδυσης των βιομηχανικών εισαγωγών στις ΗΠΑ από λιγότερο από 7% στα μέσα της δεκαετίας του 1960 σε 16% στις αρχές της δεκαετίας του 1970.⁴¹ Από εκείνο το σημείο και μετά, έγινε σαφές ότι τα υψηλά επίπεδα παραγωγικότητας της εργασίας δεν θα μπορούσαν πλέον να χρησιμεύουν ως ασπίδα απέναντι στον ανταγωνισμό από χώρες με χαμηλότερους μισθούς. Οι επιχειρήσεις που τα κατάφεραν καλύτερα σε αυτό το πλαίσιο ήταν εκείνες που απάντησαν με την παγκοσμιοποίηση της παραγωγής. Αντιμέτωπες με τον ανταγωνισμό στις τιμές, οι αμερικανικές πολυεθνικές εταιρείες (πολυεθνικές) δημιούργησαν διεθνείς αλυσίδες εφοδιασμού, μεταφέροντας τα πιο ενεργοβόρα στοιχεία των παραγωγικών τους διαδικασιών στο εξωτερικό και παίζοντας τους προμηθευτές μεταξύ

40. Βλέπε Gary Gereffi, «The Organization of Buyer-Driven Global Commodity Chains: How US Retailers Shape Overseas Production Networks», στο *Commodity Chains and Global Capitalism* (Praeger, 1994) σε επιμέλεια Gary Gereffi and Miguel Korzeniewics. Για μια πιο πρόσφατη ανάλυση βλέπε William Milberg και Deborah Winkler, *Outsourcing Economics: Global Value Chains in Capitalist Development* (Cambridge University Press, 2013).

41. Brenner, *Economics of Global Turbulence*, σ. 113.

τους για να επιτύχουν τις καλύτερες τιμές.⁴² Στα μέσα της δεκαετίας του '60 άνοιξαν οι πρώτες ζώνες εξαγωγικής μεταποίησης στην Ταϊβάν και τη Νότια Κορέα. Ακόμη και η Σίλικον Βάλει, η οποία παλαιότερα παρήγαγε τα τσιπ των υπολογιστών της τοπικά στην περιοχή του Σαν Χοσέ, μετέφερε την παραγωγή της σε περιοχές με χαμηλούς μισθούς, χρησιμοποιώντας παλαιότερες τεχνολογίες, επωφελούμενη ταυτόχρονα από χαλαρότερους νόμους σχετικά με τη ρύπανση και την ασφάλεια των εργαζομένων.⁴³ Οι πολυεθνικές στη Γερμανία και την Ιαπωνία υιοθέτησαν παρόμοιες στρατηγικές, οι οποίες παντού υποστηρίχθηκαν από νέες υποδομές μεταφορών και επικοινωνιών.⁴⁴ Η παγκοσμιοποίηση της παραγωγής επέτρεψε στις πλουσιότερες οικονομίες του κόσμου να διατηρήσουν τη μεταποιητική τους ικανότητα, αλλά δεν ανέτρεψε τη συνολική τάση προς την αποβιομηχάνιση της εργασίας. Καθώς οι αλυσίδες εφοδιασμού αναπτύχθηκαν σε όλο τον κόσμο, οι επιχειρήσεις σε όλο και περισσότερες χώρες μπήκαν στη δίνη του ανταγωνισμού της παγκόσμιας αγοράς. Σε ορισμένες χώρες, η κίνηση αυτή συνοδεύτηκε από μετατοπίσεις στη χωροθέτηση νέων εργοστασίων: οι ζώνες σκουριάς, προσανατολισμένες στην παραγωγή για τις εγχώριες αγορές, οδηγήθηκαν σε παρακμή –οι ζώνες ήλιου, ενσωματωμένες στα παγκόσμια δίκτυα εφοδιασμού, επεκτάθηκαν δραματικά. Η Σατανόγκα αναπτύχθηκε εις βάρος του Ντιτρόιτ, το Χουάρεζ εις βάρος της Πόλης του Μεξικού, η Γκουαντόνγκ εις βάρος του

42. Για μια πρώιμη ανάλυση αυτής της διαδικασίας, βλέπε G.K. Helleiner, «Manufacturing Exports from Less-Developed Countries and Multinational Firms», *Economic Journal*, τ. 83, αρ. 329, 1973, σ. 28. Ανάμεσα στο 1966 και το 1980, οι αμερικανικές εισαγωγές προϊόντων που παρήχθησαν μεν εγχώρια, συναρμολογήθηκαν δε στο εξωτερικό ανέβηκαν από 953 εκ. δολάρια σε σχεδόν 14 δις δολάρια, μια αύξηση της τάξης του 1.300% μέσα σε 5 χρόνια. Βλέπε US International Trade Commission, *Imports under Items 806.30 and 807.00 of the Tariff Schedules of the United States, 1984–87, 1988*.

43. Dyer-Witthford, *Cyber-Proletariat*, σ. 71.

44. Βλέπε Gary Herrigel, *Manufacturing Possibilities: Creative Action and Industrial Recomposition in the United States, Germany, and Japan* (Oxford University Press, 2010).

Ντονμπέι.⁴⁵ Ωστόσο, δεδομένης της συνολικής επιβράδυνσης των ρυθμών επέκτασης της παγκόσμιας αγοράς, αυτός ο αναπροσανατολισμός προς την παγκόσμια αγορά οδήγησε σε αλυσιτελή αποτελέσματα: η άνοδος των ζωνών ήλιου απέτυχε να εξισορροπήσει την πτώση των ζωνών σκουριάς, με αποτέλεσμα την παγκόσμια αποβιομηχάνιση.

Ταυτόχρονα, η παγκόσμια πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα εξηγεί γιατί οι χώρες που έχουν επιτύχει έναν υψηλό βαθμό ρομποτοποίησης δεν είναι εκείνες στις οποίες παρατηρείται ο χειρότερος βαθμός αποβιομηχάνισης. Μετρώντας με βάση τα ρομπότ που χρησιμοποιούνται ανά χίλιους εργαζόμενους στη μεταποίηση, η Νότια Κορέα (63), η Γερμανία (31) και η Ιαπωνία (30) είχαν προχωρήσει πολύ περισσότερο στον δρόμο προς την πλήρη αυτοματοποίηση, σε σύγκριση με τις Ηνωμένες Πολιτείες (19) και το Ηνωμένο Βασίλειο (7), το 2016. Ωστόσο, τα μερίδια απασχόλησης στη μεταποίηση το ίδιο έτος ήταν σημαντικά υψηλότερα στη Νότια Κορέα (17%), τη Γερμανία (17%) και την Ιαπωνία (15%) από ό,τι στις ΗΠΑ (8%) και το Ηνωμένο Βασίλειο (8%). Στο πλαίσιο του έντονου παγκόσμιου ανταγωνισμού, οι υψηλοί βαθμοί ρομποτοποίησης μεταφράζονται σε ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα διεθνώς, βοηθώντας τις επιχειρήσεις να κερδίσουν μεγαλύτερα μερίδια στις παγκόσμιες αγορές για τα αγαθά που παράγουν. Σε αντίθεση με τους εργαζόμενους στις ΗΠΑ, οι εργαζόμενοι στις επιχειρήσεις της Ευρώπης και της Ανατολικής Ασίας πιστεύουν ότι η αυτοματοποίηση συμβάλλει στη διατήρηση των θέσεων εργασίας τους.⁴⁶

45. Για μια ανάλυση της ζώνης σκουριάς της Κίνας σε ένα διεθνές συγκριτικό πλαίσιο, βλέπε Ching Kwan Lee, *Against the Law: Labour Struggles in China's Rustbelt and Sunbelt* (University of California Press, 2007), ιδιαιτέρως σ. 242–58.

46. Peter Goodman, «The Robots Are Coming and Sweden Is Fine», *New York Times*, 27 Δεκεμβρίου 2017· Yuri Kageyama, «Reverence for Robots: Japanese Workers Treasure Automation», *Associated Press News*, 16 Αυγούστου 2017. Για στατιστικά στοιχεία πυκνότητας χρήσης ρομπότ, βλέπε International Federation of Robotics, «Robot Density Rises Globally».

Οι κινεζικές επιχειρήσεις είναι σημαντικοί παίκτες στις παγκόσμιες αγορές βιομηχανικών προϊόντων, παρέχοντας στον βιομηχανικό τομέα της Κίνας μια γιγαντιαία ώθηση όσον αφορά τόσο την αύξηση του προϊόντος όσο και της απασχόλησης. Ωστόσο, οι κινεζικές επιχειρήσεις προχώρησαν σε αυτό το μέτωπο όχι λόγω των υψηλών επιπέδων ρομποτοποίησης –το 2016, η Κίνα είχε σε χρήση μόλις 7 ρομπότ ανά χίλιους εργαζομένους στη μεταποίηση– αλλά μάλλον λόγω ενός μίγματος χαμηλών μισθών, χρήσης τεχνολογιών μεσαίου έως και προηγμένου επιπέδου, και ισχύος στο επίπεδο των υποδομών. Παρόλα αυτά, το αποτέλεσμα ήταν το ίδιο: παρά την πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα σε επίπεδο συστήματος και τους αργούς ρυθμούς μεγέθυνσης, η Κίνα εκβιομηχάνισε την οικονομία της με ταχείς ρυθμούς, επειδή οι επιχειρήσεις της ήταν σε θέση να αποσπάσουν μερίδιο της πίτας της αγοράς από άλλες επιχειρήσεις –όχι μόνο στις Ηνωμένες Πολιτείες, αλλά και σε χώρες όπως το Μεξικό και η Βραζιλία. Δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά. Σε ένα περιβάλλον όπου οι μέσοι ρυθμοί μεγέθυνσης είναι χαμηλοί, οι επιχειρήσεις μπορούν να επιτύχουν υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης μόνο αποσπώντας μερίδιο αγοράς από τους ανταγωνιστές τους. Το κατά πόσο η Κίνα θα μπορέσει να διατηρήσει την ανταγωνιστική της θέση καθώς τα επίπεδα των μισθών αυξάνονται παραμένει ένα ανοιχτό ερώτημα· οι κινεζικές επιχειρήσεις εισάγουν τη ρομποτοποίηση σε μια προσπάθεια να αποτρέψουν αυτό το ενδεχόμενο.⁴⁷

47. Hallward-Driemeier and Nayyar, *Trouble in the Making?*, σ. 97–8.

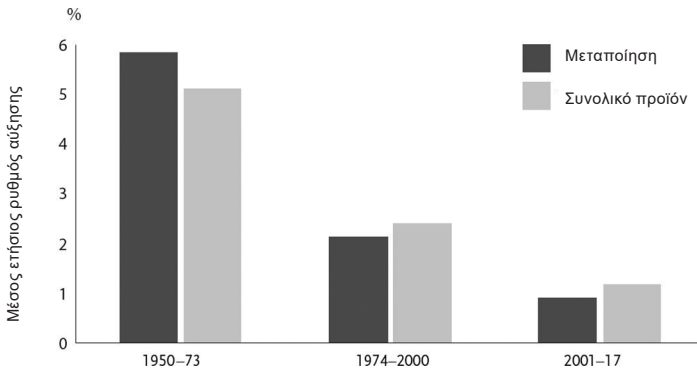
3. Στον Ίσκιο της Στασιμότητας

Τα στοιχεία που ανέφερα στο προηγούμενο κεφάλαιο για να εξηγήσω την απώλεια θέσεων εργασίας στον τομέα της μεταποίησης μέσω της επιδείνωσης της πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας μπορεί να φαίνεται ότι ελάχιστα επαρκούν για να εξηγήσουν τις ευρύτερες, οικονομικές τάσεις που οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης αποδίδουν στον αυξανόμενο τεχνολογικό δυναμισμό: στάσιμοι μισθοί, πτωτικά μερίδια του εισοδήματος εργασίας, μειωμένα ποσοστά συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό και ανακάμψεις με ανεργία μετά από υφέσεις. Η αυτοματοποίηση μπορεί επομένως να εξακολουθεί να φαίνεται μια καλή εξήγηση για τη μείωση της ζήτησης εργασίας σε όλους τους τομείς των υπηρεσιών της οικονομίας κάθε χώρας, και έτσι σε ολόκληρη την παγκόσμια οικονομία στο σύνολό της. Ωστόσο, η αυτοματοποίηση είχε ακόμη μικρότερο αντίκτυπο στις υπηρεσίες από ό,τι είχε στη μεταποίηση. Στην πραγματικότητα, και το ευρύτερο πρόβλημα της μειωμένης ζήτησης εργασίας αποδεικνύεται ότι εξηγείται καλύτερα από την επιδεινούμενη βιομηχανική στασιμότητα που περιέγραψα παρά από τον εκτεταμένο τεχνολογικό δυναμισμό. Αυτό οφείλεται στο ότι, καθώς οι ρυθμοί αύξησης του προϊόντος της μεταποίησης παρέμειναν στάσιμοι στη μια χώρα μετά την άλλη από τη δεκαετία του 1970 και μετά, κανένας άλλος τομέας δεν εμφανίστηκε στο προσκήνιο για να αντικαταστήσει τη βιομηχανία ως σημαντικό μοχλό οικονομικής μεγέθυνσης. Αντίθετα, η επιβράδυνση των ρυθμών αύξησης του προϊόντος της μεταποίησης συνοδεύτηκε από μια επιβράδυνση των συνολικών ρυθμών αύξησης του ΑΕΠ.

Το Σβήσιμο του Κινητήρα Μεγέθυνσης

Αυτές οι αλληλένδετες τάσεις είναι εύκολα ορατές στις οικονομικές στατιστικές των χωρών υψηλού εισοδήματος. Η Γαλλία αποτελεί ένα χτυπητό παράδειγμα (Διάγραμμα 3.1). Στη Γαλλία, η πραγματική προστιθέμενη αξία στη μεταποίηση (ΠΑΜ) αυξήθηκε με ρυθμό 5,9% ετησίως μεταξύ 1950 και 1973, ενώ η πραγματική προστιθέμενη αξία στο σύνολο της οικονομίας (ΑΕΠ) αυξήθηκε με ρυθμό 5,1% ετησίως.¹ Από το 1973 και μετά, και τα δύο μέτρα αύξησης μειώθηκαν σημαντικά: την περίοδο 2001-2017, η ΠΑΜ αυξανόταν με ρυθμό μόλις 0,9% ετησίως, ενώ το ΑΕΠ αυξανόταν με ταχύτερο, αλλά ακόμη υποτονικό ρυθμό, της τάξης του 1,2% ετησίως. Σημειώστε ότι κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1950 και του '60, η αύξηση της ΠΑΜ αποτελούσε κινητήρια δύναμη γενικά για την οικονομία.

Διάγραμμα 3.1 Αύξηση του προϊόντος της μεταποίησης και του συνολικού προϊόντος, Γαλλία, 1950–2017

Πηγή: Conference Board, International Comparisons of Productivity and Unit Labour Costs, Ιούλιος 2018.

1. Εκτός κι αν σημειώνεται, οι ρυθμοί αύξησης ΠΑΜ και ΑΕΠ θα παρατίθενται σε τιμές διορθωμένες για τον πληθωρισμό, αντί των ονομαστικών τιμών ως συνήθως. Οι μετρήσεις της αύξησης του ΑΕΠ και της παραγωγικότητας της εργασίας αντλούνται από το Conference Board, *Total Economy Database*, τελευταία ενημέρωση Νοέμβριος 2018. Οι τιμές του δεύτερου μεγέθους δίνονται ως προς την πραγματική προστιθέμενη αξία κατ'εργαζόμενο.

Η μεταποίηση χρησίμευσε ως ο κύριος μοχλός της συνολικής μεγέθυνσης. Από το 1973 και ύστερα, οι ρυθμοί αύξησης της ΠΑΜ ακολουθούσαν τη συνολική οικονομική μεγέθυνση. Παρόμοια μοτίβα παρατηρούνται και σε άλλες χώρες (Πίνακας 3.1). Οι μηχανές της μεγέθυνσης που βασιζόνταν στις εξαγωγές έχασαν τη δυναμική τους· καθώς γινόταν αυτό, οι συνολικοί ρυθμοί της οικονομικής μεγέθυνσης επιβραδύνθηκαν στη μια χώρα μετά την άλλη.²

Πίνακας 3.1 Ρυθμοί αύξησης της μεταποίησης και του ΑΕΠ, 1950–2017

		ΠΑΜ	ΑΕΠ
ΗΠΑ	1950–73	4.4%	4.0%
	1974–2000	3.1%	3.2%
	2001–17	1.2%	1.9%
Γερμανία	1950–73	7.6%	5.7%
	1974–2000	1.3%	1.9%
	2001–17	2.0%	1.4%
Ιαπωνία	1950–73	14.9%	9.3%
	1974–2000	2.8%	3.2%
	2001–17	1.7%	1.9%

Πηγή: Conference Board, International Comparisons of Productivity and Unit Labour Costs, Ιούλιος 2018.

Οι οικονομολόγοι που μελετούν την αποβιομηχάνιση επισημαίνουν συχνά ότι, ενώ η μεταποίηση έχει μειωθεί ως ποσοστό του ονομαστικού ΑΕΠ, έχει διατηρήσει, μέχρι πρόσφατα, ένα λίγο πολύ σταθερό μερίδιο του πραγματικού ΑΕΠ, πράγμα που σημαίνει ότι μεταξύ 1973 και 2000 η πραγματική ΠΑΜ αυξήθηκε με τον

2. Στη Γερμανία, οι ρυθμοί αύξησης ΠΑΜ και ΑΕΠ έπεσαν από το 1973, όμως η ΠΑΜ αυξάνεται με μεγαλύτερους ρυθμούς σε σχέση με το ΑΕΠ. Ταυτόχρονα, στην Ιταλία η οικονομία βρίσκεται σε πλήρη στασιμότητα.

ίδιο περίπου ρυθμό με το πραγματικό ΑΕΠ.³ Δεν υπήρξε σημαντική μετατόπιση της ζήτησης από τη βιομηχανία προς τις υπηρεσίες. Αυτό σήμαινε στην πράξη ότι, καθώς η μεταποίηση έγινε λιγότερο δυναμική, το ίδιο συνέβη και στη συνολική οικονομία.

Ο κύριος μηχανισμός που μετέφερε την ύφεση από τη μεταποίηση στην ευρύτερη οικονομία ήταν η επιβράδυνση του ρυθμού επενδύσεων, που αντιστοιχούσε στη μείωση της ζήτησης για αγαθά και υπηρεσίες που χρησιμοποιούνται για την επέκταση της παραγωγής. Αυτό με τη σειρά του συμπίεσε την καταναλωτική ζήτηση μέσω της μείωσης των προσλήψεων. Εξεταζόμενη από τη σκοπιά της συνολικής οικονομίας, η πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα εμφανίζεται ως υποεπένδυση –αν και χωρίς σαφή λύση, δεδομένου ότι έχει δομικό χαρακτήρα. Σε όλες τις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, ο ρυθμός αύξησης του κεφαλαιακού αποθέματος (δηλαδή η αξία των δομών, του εξοπλισμού και του λογισμικού μετρούμενη σε σταθερές τιμές) έχει μειωθεί με την πάροδο του χρόνου (Πίνακας 3.2). Για παράδειγμα, στις Ηνωμένες Πολιτείες, το απόθεμα κεφαλαίου αυξήθηκε με ρυθμό 3,6% ετησίως μεταξύ 1951 και 1973, κατέβηκε στα 2,8% ετησίως μεταξύ 1974 και 2000 και στο 1,8% ετησίως μεταξύ 2001 και 2017 (μετά το 2009, το απόθεμα κεφαλαίου αυξήθηκε με μέσο ετήσιο ρυθμό μόλις 1,3%).⁴ Καθώς η μέση επιχείρηση έχει επενδύσει λιγότερα στην επέκταση της βάσης του πάγιου κεφαλαίου της, οι μέσοι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας έχουν επίσης μειωθεί. Αυτό συμβαίνει επειδή οι καινοτομίες που εξοικονομούν εργασία τείνουν να ενσωματώνονται σε

3. Βλέπε William Baumol, «Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of Urban Crisis», *American Economic Review*, τ. 57, αρ. 3, Ιούνιος 1967, σ. 415–26· Robert Rowthorn και Ramana Ramaswamy, «Deindustrialization: Causes and Implications», *IMF Working Paper 97/42*, 1997, σ. 9–11· Dani Rodrik, «Premature Deindustrialization», *Journal of Economic Growth*, τ. 21, αρ. 1, 2016, σ. 16.

4. Δεδομένα για το κεφαλαιουχικό απόθεμα αντλήθηκαν από το *Penn World Table 9.1*, τελευταία ενημέρωση Σεπτέμβριος του 2019, ανακτημένα από FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis στις 9 Μαΐου 2020

κεφαλαιουχικά αγαθά, ή, αλλιώς, συνήθως απαιτούν συμπληρωματικές επενδύσεις σε κεφαλαιουχικά αγαθά για να πραγματοποιηθούν.⁵ Στις Ηνωμένες Πολιτείες, η παραγωγικότητα της εργασίας αυξήθηκε με ρυθμό 2,4% ετησίως μεταξύ 1951 και 1973, μειώθηκε σε 1,4% ετησίως μεταξύ 1974 και 2000 και σε 1,2% ετησίως μεταξύ 2001 και 2017 (μεταξύ 2011 και 2017, η παραγωγικότητα αυξήθηκε με ρυθμό μόλις 0,7% ετησίως). Παρόμοιες τάσεις εκτυλίχθηκαν και σε άλλες χώρες υψηλού εισοδήματος και ήταν ακόμη πιο σοβαρές.

Πίνακας 3.2 Κεφαλαιακό απόθεμα και ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας, 1950–2017

		Κεφαλαιακό απόθεμα	Παραγωγικότητα
ΗΠΑ	1950–73	3.6%	2.4%
	1974–2000	2.8%	1.4%
	2001–17	1.8%	1.2%
Γερμανία	1950–73	6.9%	4.7%
	1974–2000	2.3%	1.7%
	2001–17	1.0%	0.7%
Ιαπωνία	1950–73	9.3%	7.6%
	1974–2000	4.7%	2.5%
	2001–17	0.7%	0.7%

Πηγή: Conference Board, Total Economy Database, Απρίλιος 2019, και Groningen Growth and Development Centre, Penn World Table 9.1, Σεπτέμβριος 2019 ανακτήθηκε από το FRED, Federal Reserve Bank of St. Louis.

Η τάση για στασιμότητα σε ολόκληρη την οικονομία, συνδεδεμένη με τη μείωση του δυναμισμού της μεταποίησης, εξηγεί την πτώση της ζήτησης εργασίας σε ολόκληρο το σύστημα, και έτσι εξηγούνται επίσης τα προβλήματα που αναφέρουν οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης: στάσιμοι πραγματικοί μισθοί, πτώση του μεριδίου της

5. Βλέπε Joseph Schumpeter, *Business Cycles*, τ. 1, (McGraw-Hill, 1939), σ. 93–4.

εργασίας στο εισόδημα, και ούτω καθεξής.⁶ Το μοτίβο της μείωσης της ζήτησης εργασίας σε ολόκληρη την οικονομία δεν ήταν αποτέλεσμα των ανερχόμενων ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας, που συνδέονται με την αυτοματοποίηση στον τομέα των υπηρεσιών. Αντιθέτως, η παραγωγικότητα αυξήθηκε ακόμη πιο αργά εκτός του τομέα της μεταποίησης από ό,τι εντός αυτού. Στη Γερμανία και την Ιαπωνία, για παράδειγμα, ενώ η παραγωγικότητα στον τομέα της μεταποίησης αυξανόταν με μέσο ετήσιο ρυθμό 2,2% και 2,7%, αντίστοιχα, μεταξύ 2001 και 2017, η παραγωγικότητα στο σύνολο της οικονομίας αυξανόταν με ρυθμό μόλις 0,7% και στις δύο χώρες. Για άλλη μια φορά, το λάθος των θεωρητικών της αυτοματοποίησης είναι να υποθέσουν ότι η παραγωγικότητα αυξάνεται με ταχείς ρυθμούς· ενώ στην πραγματικότητα, οι ρυθμοί αύξησης του προϊόντος έχουν μειωθεί απότομα με την πάροδο του χρόνου.

Οι τάσεις αυτές είναι ορατές τόσο στην παγκόσμια οικονομία –συμπεριλαμβανομένης της Κίνας– όσο και στις χώρες υψηλού εισοδήματος (Διάγραμμα 3.2). Τη δεκαετία του 1950 και του '60, η παγκόσμια αύξηση της ΠΑΜ και του ΑΕΠ επεκτείνονταν με ταχείς ρυθμούς της τάξης του 7,1% και 5,0 % αντίστοιχα, με την αύξηση της ΠΑΜ να υπερέχει της αύξησης του ΑΕΠ κατά ένα σημαντικό περιθώριο. Από τη δεκαετία του 1970 και μετά, καθώς η παγκόσμια αύξηση της ΠΑΜ επιβραδύνθηκε, το ίδιο συνέβη και με την αύξηση του παγκόσμιου ΑΕΠ. Στις περισσότερες από τις δεκαετίες που ακολούθησαν, η παγκόσμια αύξηση της ΠΑΜ συνέχισε να προηγείται της αύξησης του ΑΕΠ, αλλά με πολύ μικρότερο περιθώριο. Μεταξύ του 2008 και του 2014, και οι δύο ρυθμοί αυξήθηκαν με τον

6. Υπάρχουν οικονομολόγοι που αποπειράθηκαν να θεωρητικοποιήσουν τη σταδιακή οικονομική στασιμότητα και τη σχέση της με την ανερχόμενη ανισότητα. Βλέπε, για παράδειγμα, Τομά Πικετί, *Το Κεφάλαιο τον 21^ο αιώνα* (Πόλις, 2014)· Robert J. Gordon, *Rise and Fall of American Growth* (Princeton University Press, 2016)· καθώς και τις μελέτες που εκδόθηκαν γύρω από την υπόθεση εργασίας του Λόρενς Σάμερς στο βιβλίο *Secular Stagnation: Facts, Causes, and Cures* (Vox, 2014), σε επιμέλεια Coen Teulings και Richard Baldwin.

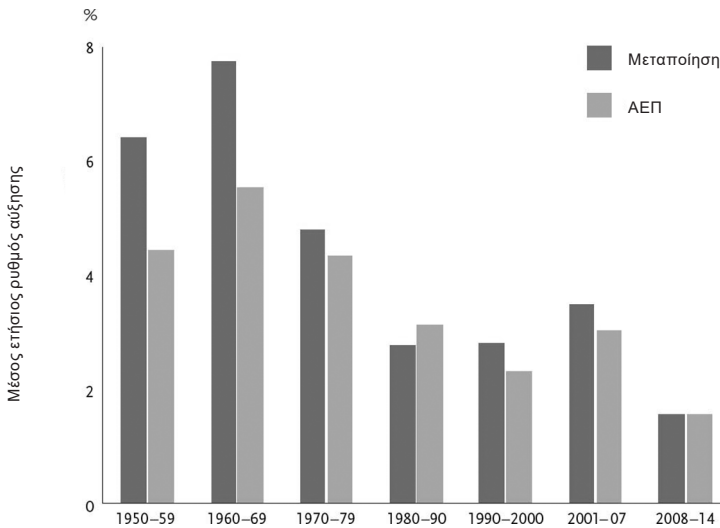
εξαιρετικά αργό ρυθμό του 1,6% ετησίως. Και πάλι, το συμπέρασμα είναι ότι καθώς οι ρυθμοί μεγέθυνσης της μεταποίησης μειώθηκαν, τίποτα δεν εμφανίστηκε για να αντικαταστήσει τη βιομηχανία ως μοχλό μεγέθυνσης. Δεν βίωσαν όλες οι περιοχές της παγκόσμιας οικονομίας αυτή την επιβράδυνση με τον ίδιο τρόπο ή στον ίδιο βαθμό, αλλά ακόμη και χώρες, όπως η Κίνα, που μεγεθύνθηκαν γρήγορα, έπρεπε να αντιμετωπίσουν αυτή την παγκόσμια επιβράδυνση και τις συνέπειές της. Μετά το 2010, ο ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης της Κίνας επιβραδύνθηκε σημαντικά και η οικονομία της μπήκε σε τροχιά αποβιομηχάνισης. Το ίδιο ισχύει και για την Ινδία. Άλλες από τις οικονομίες των BRICS – η Νότια Αφρική, η Ρωσία και η Βραζιλία – τα πήγαν ακόμη χειρότερα: Το 2011, οι ρυθμοί μεγέθυνσης άρχισαν να καταρρέουν, και αυτό ήταν πριν από την κρίση της πανδημίας COVID-19, η οποία οδήγησε σε σημαντικές περικοπές στη μεταποιητική παραγωγή παγκοσμίως. Οι παγκόσμιοι ρυθμοί αύξησης της ΠΑΜ και του ΑΕΠ είναι πιθανό να μειωθούν περαιτέρω στη δεκαετία του 2020.

Ο αναστοχασμός πάνω στις οικονομικές τάσεις που είναι ενεργές εδώ και μισό αιώνα καταδεικνύει ότι η μεταποίηση ήταν ένας μοναδικός κινητήρας οικονομικής μεγέθυνσης.⁷ Η βιομηχανική παραγωγή τείνει να μετασχηματίζεται κατά τις σταδιακές αυξήσεις στην παραγωγικότητα που επιτυγχάνονται μέσω τεχνολογιών που μπορούν να βρουν νέα χρήση κατά μήκος πολυάριθμων κλάδων παραγωγής. Η βιομηχανία επωφελείται επίσης από σημαντικές οικονομίες κλίμακας, οι οποίες αυξάνουν τα επίπεδα παραγωγικότητας, καθώς αυξάνεται ο όγκος της παραγωγής. Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με μια οικονομική κανονικότητα που είναι γνωστή ως «Νόμος του Verdoorn», όσο υψηλότερος είναι ο ρυθμός αύξησης του βιομηχανικού προϊόντος, τόσο υψηλότερος είναι και

7. Για την αρχική ανάλυση αυτού του φαινομένου, βλέπε Nicholas Kaldor, *Causes of the Slow Rate of Economic Growth in the United Kingdom* (Cambridge University Press, 1966). Για μια πιο διεξοδική συζήτηση, βλέπε ακόμη Mary Hallward-Driemeier και Gaurav Nayyar, *Trouble in the Making? The Future of Manufacturing-Led Development*, (World Bank, 2018), σ. 9–37.

ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας. Ορισμένοι σχολιαστές περιγράφουν την παρούσα περίοδο οικονομικής στασιμότητας με όρους εξάντλησης των δυνατοτήτων της τεχνολογικής προόδου – σαν να μην υπάρχει τίποτα άλλο να εφεύρει κανείς– αλλά είναι πιο πιθανό ότι οι χαμηλοί ρυθμοί αύξησης της βιομηχανικής παραγωγικότητας είναι αποτέλεσμα ενός βραδύτερου ρυθμού βιομηχανικής επέκτασης και όχι το αντίθετο.⁸

Διάγραμμα 3.2 Παγκόσμια μεταποίηση και παγκόσμια παραγωγή, 1950–2014

Πηγή: World Trade Organization, International Trade Statistics 2015, Table A1a, World Merchandise Exports, Production and GDP, 1950–2014.

Εν τω μεταξύ, δεν υπάρχει αναγκαίο όριο στον βιομηχανικό τομέα: η βιομηχανία αποτελείται από όλες τις οικονομικές δραστηριότητες που μπορούν να επιτελεστούν διαμέσου μιας βιομηχανικής διαδικασίας, και όλο και περισσότερες διαδικασίες επιτελούνται έτσι

8. A.P. Thirlwall, «A Plain Man's Guide to Kaldor's Growth Laws», *Journal of Post-Keynesian Economics*, τ. 5, αρ. 3, 1983, σ. 345–6. Για τη θέση της εξάντλησης των τεχνολογικών δυνατοτήτων, βλέπε Gordon, *Rise and Fall of American Growth*.

με την πάροδο του χρόνου. Η ανακατανομή των εργαζομένων από θέσεις εργασίας χαμηλής παραγωγικότητας στη γεωργία, την εγχώρια βιομηχανία και τις εγχώριες υπηρεσίες σε θέσεις εργασίας υψηλής παραγωγικότητας στα εργοστάσια αυξάνει τα επίπεδα του εισοδήματος ανά εργαζόμενο και, ως εκ τούτου, τους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης. Οι χώρες που έφτασαν τη Δύση σε επίπεδο εισοδήματος –όπως η Ιαπωνία, η Νότια Κορέα και η Ταϊβάν– το έκαναν κυρίως με την εκβιομηχάνιση. Εκμεταλλεύτηκαν τις ευκαιρίες να παράγουν για την παγκόσμια αγορά, σε αυξανόμενη κλίμακα και με προηγμένες τεχνολογίες, και έτσι κατάφεραν να μεγεθυνθούν με ταχύτητες που θα ήταν ανέφικτες αν είχαν εξαρτηθεί μόνο από τη ζήτηση της εγχώριας αγοράς.⁹

Η σημασία της μεταποίησης μπορεί να προκαλεί έκπληξη, δεδομένου ότι, όσον αφορά την προστιθέμενη αξία, ο τομέας αντιπροσωπεύει ένα συρρικνούμενο μερίδιο οικονομικής δραστηριότητας. Ωστόσο, με όρους ακαθάριστου προϊόντος –το οποίο, σε αντίθεση με την προστιθέμενη αξία, περιλαμβάνει το κόστος των ενδιάμεσων εισροών (δηλαδή των αγαθών και υπηρεσιών που καταναλώνουν οι επιχειρήσεις)– το «αποτύπωμα» της μεταποίησης στην ευρύτερη οικονομία είναι σημαντικά μεγαλύτερο.¹⁰ Ακόμη και στις Ηνωμένες Πολιτείες, μια χώρα με μεγάλο εμπορικό έλλειμμα, το ακαθάριστο προϊόν της μεταποίησης αντιπροσώπευε το 42% του συνολικού ΑΕΠ το 2000. Το μερίδιο αυτό μειώθηκε στο 30% κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2010 (μια δεκαετία κατά την οποία παρατηρήθηκε επιδείνωση της οικονομικής στασιμότητας).

9. Βλέπε Adam Szirmai, «Industrialization as an Engine of Growth in Developing Countries, 1950–2005», *Structural Change and Economic Dynamics*, τ. 23, αρ. 4, 2012, σ. 406–20. Βλέπε ακόμη Adam Szirmai και Bart Verspagen, «Manufacturing and Economic Growth in Developing Countries, 1950–2005», *Structural Change and Economic Dynamics*, τ. 34, September 2015, σ. 46–59.

10. Robert Scott, «The Manufacturing Footprint and the Importance of US Manufacturing Jobs», *Economic Policy Institute Briefing Paper 388*, 22 Ιανουαρίου 2015.

Στην Ιαπωνία, το μερίδιο της ακαθάριστης μεταποιητικής παραγωγής στο ΑΕΠ ήταν ακόμη υψηλότερο: 59% το 2017.¹¹

Η Έλλειψη Εναλλακτικών

Αφότου η μηχανή μεγέθυνσης της εκβιομηχάνισης έσβησε λόγω της διάδοσης της εφαρμογής των τεχνικών δυνατοτήτων, της διεθνούς περίσσειας και του αμείλικτου ανταγωνισμού για την κατάκτηση των αγορών, δεν έχει εμφανιστεί κάτι για να πάρει τη θέση της ως πηγή ραγδαίας μεγέθυνσης. Αντί για μια ανακατανομή των εργαζομένων από τις θέσεις εργασίας χαμηλής παραγωγικότητας σε θέσεις εργασίας υψηλής παραγωγικότητας, συμβαίνει το αντίθετο. Οι εργαζόμενοι συγκεντρώνονται σε θέσεις εργασίας χαμηλής παραγωγικότητας, κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών. Η αποβιομηχάνιση των χωρών συνέβη παράλληλα με μια μαζική συσσώρευση χρηματιστηριακού κεφαλαίου, το οποίο κυνηγάει τις αποδόσεις από την κατοχή σχετικά ρευστών περιουσιακών στοιχείων αντί να επενδύει μακροπρόθεσμα σε νέο πάγιο κεφάλαιο.¹² Παρά τον υψηλό βαθμό πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας στη βιομηχανία, δεν υπάρχει πουθενά στην πραγματική οικονομία πιο κερδοφόρο πεδίο για να επενδύσει το κεφάλαιο. Αν υπήρχε, θα είχαμε ενδείξεις για την ύπαρξή του στους υψηλότερους ρυθμούς συσσώρευσης κεφαλαίου και, συνεπώς, στους υψηλότερους ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ. Αντ' αυτού, αυτό που βλέπουμε είναι συνεχιζόμενη αποεπένδυση –με εταιρείες που χρησιμοποιούν αδιάθετο ρευστό για να

11. Το μερίδιο του ακαθάριστου μεταποιητικού συνολικού προϊόντος για τις ΗΠΑ αντλήθηκε από το United States Bureau of Economic Analysis και για την Ιαπωνία από το Statistics Bureau of Japan, *Japan Statistical Yearbook 2020*, Πίνακας 3-5, «Gross Domestic Product and Factor Income Classified by Economic Activities (at Current Prices)», σ. 100.

12. Βλέπε Ρόμπερτ Μπρένερ, *Ότι Είναι Καλό για την Goldman Sachs είναι καλό και για την Αμερική* (Εργατική Πάλη, 2010). Για μια άλλη προσέγγιση, βλέπε Robert Skidelsky, *Keynes: The Return of the Master* (Public Affairs, 2010).

αγοράσουν τις δικές τους μετοχές ή να αποπληρώσουν μερίσματα– και πτώση των μακροπρόθεσμων επιτοκίων, καθώς η προσφορά δανειοδοτούμενων κεφαλαίων ξεπερνά κατά πολύ τη ζήτηση.

Υπό αυτές τις συνθήκες, τεράστιες ποσότητες χρήματος έχουν εισρεύσει σε χρηματοοικονομικές επενδύσεις. Η επέκταση των γιγαντιαίων φούσκων περιουσιακών στοιχείων δημιουργεί περιοδικά ένα «φαινόμενο πλούτου», καθώς τα πλουσιότερα νοικοκυριά χρησιμοποιούν μεγαλύτερο μέρος από το ετήσιο εισόδημά τους για κατανάλωση, αφού τα περιουσιακά τους στοιχεία φαίνεται να εξοικονομούν χρήματα γι' αυτά.¹³ Η αμερικανική οικονομία εξαρτάται όλο και περισσότερο από την κατανάλωση, κινητήρια δύναμη της οποίας είναι οι φούσκες.¹⁴ Όταν οι φούσκες σκάνε, τα ίδια αυτά πλούσια νοικοκυριά αποσύρονται από την κατανάλωση για να αποπληρώσουν τα χρέη τους, δημιουργώντας μακρές περιόδους οικονομικής κακοδαιμονίας –που μερικές φορές αποκαλείται «ιαπωνοποίηση», δεδομένου ότι η πρώτη χώρα που βίωσε στασιμότητα ισολογισμού ήταν η Ιαπωνία, μετά το σκάσιμο της φούσκας το 1991.¹⁵ Μετά τον αποπληθωρισμό των οικονομικών φουσκών, η έναρξη μιας περιόδου βραδύτερης μεγέθυνσης καθιστά εμφανή την απουσία μιας βιώσιμης, εναλλακτικής μηχανής μεγέθυνσης σε σχέση με τη μεταποίηση. Πράγματι, παρά τη χρηματιστικοποίησή τους, οι τύχες των πλουσιότερων οικονομικών παρέμειναν στενά συνδεδεμένες με την τύχη των μεταποιητικών τους τομέων (γεγονός που συμβάλλει στην εξήγηση του λόγου για τον οποίο οι επιχειρήσεις αντέδρασαν στην υπερσυσσώρευση προσπαθώντας να κάνουν την υπάρχουσα μεταποιητική ικανότητα πιο ευέλικτη

13. Βλέπε Robert Brenner, *The Boom and the Bubble: The US in the World Economy* (Verso, 2002), σ. 188–217.

14. Βλέπε Rana Foroohar, «US Economy Is Dangerously Dependent on Wall Street Whims», *Financial Times*, 8 Μαρτίου 2020.

15. Βλέπε John Plender, «Why 'Japanification' Looms for the Sluggish Eurozone», *Financial Times*, 19 Μαρτίου 2009. Βλέπε ακόμη Richard Koo, *The Holy Grail of Macroeconomics: Lessons from Japan's Great Recession* (Wiley, 2008).

και αποδοτική, αντί να παραχωρήσουν έδαφος σε επιχειρήσεις χαμηλότερου κόστους από άλλες χώρες).¹⁶

Για παράδειγμα, στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και στις αρχές της δεκαετίας του '90, η μεταποίηση των ΗΠΑ ανέκαμψε για λίγο από την άθλια κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει μέσω μιας δραματικής πτώσης της αξίας του δολαρίου, η οποία –όταν συνδυάστηκε με στάσιμους πραγματικούς μισθούς και μείωση της εταιρικής φορολογίας– βελτίωσε σημαντικά τη διεθνή ανταγωνιστικότητα των αμερικανικών βιομηχανικών επιχειρήσεων εις βάρος της εγχώριας εργατικής τάξης των ΗΠΑ.¹⁷ Την περίοδο αυτή σημειώθηκε αναζωογόνηση των περιουσιακών στοιχείων της αμερικανικής οικονομίας που έχει μελετηθεί ως μια μίνι έκρηξη οδηγούμενη από τις τεχνολογίες πληροφορίας και επικοινωνιών (ΤΠΕ). Όμως, η οικονομία των ΗΠΑ κατά την περίοδο αυτή δεν λειτουργούσε απομονωμένη από τις παγκόσμιες τάσεις. Η πτώση της αξίας του δολαρίου μετά το 1985 αντιστοιχούσε σε άνοδο της αξίας των ευρωπαϊκών και ιαπωνικών νομισμάτων, με αποτέλεσμα τη μείωση της ανταγωνιστικότητας της μεταποίησης για τις ευρωπαϊκές και ιαπωνικές επιχειρήσεις, πτώση των ρυθμών επενδύσεων παγίου κεφαλαίου και επιβράδυνση των ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης.¹⁸ Δεν υπήρξε οικονομική ανάκαμψη που να σχετίζεται με τις ΤΠΕ σε αυτές τις περιοχές. Αντιθέτως, οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης επιβραδύνθηκαν καθολικά στην Ευρώπη και την Ιαπωνία από τη δεκαετία του 1970 έως τις αρχές της δεκαετίας του 2000. Στην

16. Brenner, *Economics of Global Turbulence*, σ. 153–7. Βλέπε ακόμη Gary Herrigel, *Manufacturing Possibilities: Creative Action and Industrial Recomposition in the United States, Germany, and Japan* (Oxford University Press, 2010).

17. Για την ανάλυση που ακολουθεί, βλέπε Brenner, *Boom and Bubble*, σ. 48–93.

18. Βλέπε R. Taggart Murphy, *The Weight of the Yen* (W.W. Norton, 1996), σ. 165–94· Herbert Giersch et al., *The Fading Miracle: Four Decades of Market Economy in Germany* (Cambridge University Press, 1992), σ. 185–255· Brenner, *Boom and Bubble*, σ. 94–127.

Ιαπωνία, κεφάλαια που αποχωρούσαν από τη μεταποίηση εισέρρευσαν σε χρηματοοικονομικές επενδύσεις, οδηγώντας στην επέκταση της διαβόητης φούσκας των ακινήτων –τη μεγαλύτερη από τις φούσκες περιουσιακών στοιχείων– της οποίας το ξεφούσκωμα οδήγησε την ιαπωνική οικονομία στα τάρταρα και απείλησε να καταστρέψει την παγκόσμια οικονομία. Τα επείγοντα μέτρα που εφάρμοσε η Τράπεζα της Ιαπωνίας στις αρχές της δεκαετίας του 1990 ως αντίδραση παρείχαν αργότερα το πρότυπο στο οποίο τόσο η Ομοσπονδιακή Τράπεζα των ΗΠΑ όσο και η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα στηρίχθηκαν στον απόηχο του χρηματοπιστωτικού κραχ του 2008.¹⁹

Μια ευρύτερη παγκόσμια κρίση αποφεύχθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1990 αποκλειστικά και μόνο επειδή οι Ηνωμένες Πολιτείες αποδείχθηκαν πρόθυμες να οργανώσουν μια ανατίμηση του δολαρίου που έδωσε στις ιαπωνικές και γερμανικές οικονομίες περιθώριο να ανακτήσουν σε κάποιο βαθμό τις θέσεις τους διεθνώς. Ωστόσο, μια ακούσια συνέπεια αυτής της επιχείρησης διάσωσης ήταν ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες και οι χώρες της Ανατολικής Ασίας των οποίων τα νομίσματα ήταν συνδεδεμένα με το δολάριο, όπως η Νότια Κορέα, είδαν στη συνέχεια την εκκολαπτόμενη άνθηση να μετατρέπεται σε φούσκα. Οι μεταποιητικοί τους τομείς δεν λειτουργούσαν πλέον ως κινητήρια δύναμη μιας πιο επεκτατικής οικονομικής μεγέθυνσης και τα κεφάλαια κατέφυγαν σε χρηματοοικονομικά περιουσιακά στοιχεία. Ο αποπληθωρισμός που προέκυψε από τις φούσκες των περιουσιακών στοιχείων –στην Ανατολική Ασία το 1997 και στις ΗΠΑ το 2001 και πάλι το 2007– αποκάλυψε τις βαθύτερες δομικές τάσεις στασιμότητας εξαιτίας της βιομηχανικής πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας και της υποεπένδυσης.²⁰

19. Murphy, *Weight of the Yen*, σ. 195–218, 239–310· βλέπε ακόμη R. Taggart Murphy, *Japan and the Shackles of the Past* (Oxford University Press, 2014)· Perry Anderson, «Situationism à l'Enverse?», *New Left Review* 119, S2, Σεπτέμβριος–Οκτώβριος 2019, σ. 74–7.

20. Brenner, *Boom and Bubble*, σ. 128–70.

Η αποτυχία εξεύρεσης μιας βιώσιμης εναλλακτικής στη μηχανή μεγέθυνσης που ήταν η μεταποίηση εξηγεί επίσης γιατί οι κυβερνήσεις των φτωχότερων χωρών ενθάρρυναν τους εγχώριους παραγωγούς να προσπαθήσουν να εισέλθουν στις διεθνείς αγορές μεταποιητικών προϊόντων, παρόλο που υπάρχει υπερπροσφορά.²¹ Τίποτα δεν έχει αντικαταστήσει αυτές τις αγορές ως σημαντική πηγή πρόσβασης στην παγκόσμια ζήτηση. Πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα υπάρχει και στη γεωργία, και είναι ακόμη χειρότερη εκεί από ό,τι στη βιομηχανία· εν τω μεταξύ, οι υπηρεσίες, οι οποίες είναι ως επί το πλείστον μη εμπορεύσιμες, καταλαμβάνουν ένα ελάχιστο μόνο μερίδιο των παγκόσμιων εξαγωγών.²² Αν οι χώρες θέλουν να διατηρήσουν οποιαδήποτε αξιόπιστη σύνδεση με τη διεθνή αγορά υπό αυτές τις συνθήκες, πρέπει να βρουν κάποιον τρόπο να ενταχθούν σε κάποιο βιομηχανικό κλάδο. Μεταξύ του 2001 και του 2007, οι αυξανόμενοι ρυθμοί επέκτασης της παγκόσμιας μεταποίησης δημιούργησαν για λίγο ένα άνοιγμα για μεγέθυνση με βάση τις εξαγωγές στις οικονομίες των BRICS (Βραζιλία, Ρωσία, Ινδία, Κίνα και Νότια Αφρική), εμπνέοντας ορισμένους οικονομολόγους να διατυπώσουν τη θεωρία ότι τα εισοδήματα των πλουσιότερων και των φτωχότερων περιοχών συγκλίνουν, αντιστρέφοντας την επί αιώνες απόκλισή τους που οφείλεται στη διαρκή κληρονομιά της αποικιοκρατίας.²³ Ωστόσο, αυτή η μίνι έκρηξη αποδείχθηκε

21. Brenner, *Economics of Global Turbulence*, σ. 153–7.

22. Τα προϊόντα μεταποίησης αντιστοιχούν στο 70% του παγκόσμιου εμπορίου· τα βασικά εμπορεύματα, συμπεριλαμβανομένων των γεωργικών προϊόντων, των καυσίμων και των ορυκτών αντιστοιχούν στο 25%· οι υπηρεσίες στο εναπομείναν 5%. World Trade Organization, *World Trade Statistical Review 2018*, 2018, σ. 11. Για την υπερπαραγωγή στη γεωργία, βλέπε UN Food and Agriculture Organization, *State of Food and Agriculture 2000*, 2000.

23. Ανάμεσα στο 2001 και το 2007, οι παγκόσμιοι ρυθμοί αύξησης του ΠΑΜ ανέβηκαν στα 3,5% ετησίως. Έπειτα έπεσαν στο 1,6% ετησίως για τα χρόνια ανάμεσα στο 2008 και το 2014. Περί της σύγκλισης, βλέπε Michael Spence, *The Next Convergence: The Future of Economic Growth in a Multispeed World*, (FSG, 2011)· βλέπε ακόμη Dani Rodrik, «The Future of Economic Convergence», *NBER Working Paper 17400*, 2011.

ότι εξαρτιόταν από την κατανάλωση που τροφοδοτούνταν από το χρέος στις χώρες υψηλού εισοδήματος, η οποία τερματίστηκε απότομα μετά τον αποπληθωρισμό του 2007 της φούσκας ακινήτων στις ΗΠΑ –αποκαλύπτοντας, για μια ακόμη φορά, την ευρύτερη τάση βιομηχανικής πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας και υποεπενδύσεων παγκοσμίως.

Οι περίοδοι οικονομικής καθόδου ήταν ιδιαίτερα καταστροφικές αυτή την εποχή για τις χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος, όχι μόνο επειδή ήταν φτωχότερες, αλλά και επειδή οι μετατοπίσεις αυτές έλαβαν χώρα σε μια εποχή ταχείας επέκτασης του εργατικού δυναμικού. Από το 1980 έως το 2018, το παγκόσμιο εργατικό δυναμικό, τόσο το μισθωτό όσο και το μη μισθωτό, αυξήθηκε κατά περίπου 75%· προστίθενται περισσότερα από 1,5 δισεκατομμύρια άτομα στις παγκόσμιες αγορές εργασίας.²⁴ Αυτοί οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας, που ζουν κυρίως σε φτωχότερες χώρες, είχαν την ατυχία να μεγαλώσουν και να αναζητήσουν εργασία σε μια εποχή που η παγκόσμια βιομηχανική πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα άρχισε να διαμορφώνει τα πρότυπα οικονομικής μεγέθυνσης στις μετααποικιακές χώρες. Οι μειωμένοι ρυθμοί αύξησης των εισαγωγών βιομηχανικών προϊόντων στις Ηνωμένες Πολιτείες και την Ευρώπη στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του '80 πυροδότησαν την κρίση χρέους του Τρίτου Κόσμου το 1982, που την ακολούθησε η διαρθρωτική προσαρμογή υπό την ηγεσία του ΔΝΤ, η οποία με τη σειρά της ώθησε τις χώρες να εμβαθύνουν την εμπλοκή τους στις παγκόσμιες αγορές σε μια εποχή όλο και πιο αργής παγκόσμιας μεγέθυνσης και αυξανόμενου ανταγωνισμού από την Κίνα.²⁵

24. Conference Board, *Total Economy Database*. Βλέπε ακόμη Richard Freeman, «The Great Doubling: The Challenge of the New Global Labour Market», στο *Ending Poverty in America: How to Restore the American Dream* (New Press, 2007), σε επιμέλεια J. Edwards et al.

25. Βλέπε Mike Davis, *Planet of Slums* (Verso, 2006). Βλέπε ακόμη Aaron Benanav, «Demography and Dispossession: Explaining the Growth of the Global Informal Workforce, 1950–2000», *Social Science History*, τ. 43, αρ. 4, 2019, σ. 679–703.

Κάποιοι μπορεί να απαντήσουν ότι τόσο χαμηλοί ρυθμοί παγκόσμιας μεγέθυνσης δεν είναι στην πραγματικότητα κάτι το ασυνήθιστο· αρκεί να μετατοπίσουμε τη βάση σύγκρισης από τη μεταπολεμική «χρυσή εποχή», που ήταν μια εξαίρεση, σε προηγούμενες περιόδους, όπως η εποχή πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αλλά μια παγκόσμια οπτική της μείωσης της ζήτησης εργασίας δίνει απάντηση σε αυτή την ένσταση. Είναι αλήθεια ότι κατά τη διάρκεια της Μπελ Επόκ (1870-1913), οι μέσοι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης ήταν περισσότερο συγκρίσιμοι με τους σημερινούς.²⁶ Ωστόσο, εκείνη την περίοδο, μεγάλα τμήματα του πληθυσμού εξακολουθούσαν να ζουν στην ύπαιθρο και παρήγαγαν μεγάλο μέρος όσων χρειάζονταν για να ζήσουν.²⁷ Οι ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες κατέκλυσαν τον πλανήτη, όχι μόνο περιορίζοντας τη διάδοση των νέων τεχνολογιών παραγωγής σε λίγες περιοχές, αλλά και αποβιομηχανοποιώντας ενεργά την υπόλοιπη παγκόσμια οικονομία.²⁸ Παρά την πολύ πιο περιορισμένη σφαίρα στην οποία δραστηριοποιήθηκαν οι αγορές εργασίας –και στην οποία έλαβε χώρα η εκβιομηχάνιση–, η προ του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου εποχή, όπως και η περίοδος του Μεσοπολέμου, χαρακτηριζόταν από μια διαρκή χαμηλή ζήτηση εργασίας, γεγονός που προκάλεσε εργασιακή ανασφάλεια, αυξανόμενη ανισότητα και ταραχώδη κοινωνικά κινήματα που έθεταν ως στόχο τον μετασχηματισμό των οικονομι-

26. Για παράδειγμα, από το 1870 ως το 1913, το ΑΕΠ αυξήθηκε με μέσο ετήσιο ρυθμό το 1,9% στο Ηνωμένο Βασίλειο (σε σύγκριση με το 1,6% των ετών 2001–17), 1,6% στη Γαλλία (σε σύγκριση με 1,2%), και 2,9% στη Γερμανία (σε σύγκριση με 1,4%). Βλέπε Stephen Broadberry και Kevin O'Rourke, *The Cambridge Economic History of Modern Europe*, τ. 2, *1870 to the Present* (Cambridge University Press, 2010), σ. 36.

27. Το 1913, το 47% του πληθυσμού της Ευρώπης απασχολούνταν στη γεωργία. Οπ. πρ., σ. 61.

28. Paul Bairoch, «International Industrialization Levels from 1750 to 1980», *Journal of European Economic History*, τ. 11, αρ. 2, φθινόπωρο 1982. Βλέπε ακόμη Jeffrey Williamson, *Trade and Poverty: When the Third World Fell Behind* (MIT Press, 2011).

κών σχέσεων.²⁹ Από αυτή την άποψη, ο σημερινός κόσμος μοιάζει με τον κόσμο της Μπελ Επόκ.³⁰ Η διαφορά, ωστόσο, έγκειται στο ότι σήμερα ένα πολύ μεγαλύτερο ποσοστό του παγκόσμιου πληθυσμού εξαρτάται από την εύρεση δουλειάς στις αγορές εργασίας για να ζήσει, και συνεπώς υπόκειται στην ανασφάλεια που συνεπάγεται η αναζήτηση εργασίας σε μια οικονομία χαμηλής ζήτησης εργασίας. Εν τω μεταξύ, οι μέσοι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης στην εποχή μας είναι πιθανό να μειωθούν περαιτέρω, καθώς οι ανεπίλυτες τάσεις οικονομικής στασιμότητας επιδεινώνονται λόγω της πανδημίας COVID-19. Τα ιστορικά προηγούμενα δείχνουν ότι, σε αντίθεση με τους πολέμους, οι πανδημίες ακολουθούνται από μακροχρόνιες μειώσεις στους ρυθμούς αύξησης του ΑΕΠ και όχι από μεταπανδημική οικονομική άνθηση.³¹

Ο Ρόλος της Τεχνολογίας

Αυτό που οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης περιγράφουν ως το αποτέλεσμα του ανερχόμενου τεχνολογικού δυναμισμού είναι στην πραγματικότητα η συνέπεια της οικονομικής στασιμότητας που χειροτερεύει, ακολουθούμενη από δεκαετίες πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας και υποεπενδύσεων. Αυτοί οι θεωρητικοί υποθέτουν ότι ο επιταχυνόμενος ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας είναι ο κύριος παράγοντας πίσω από τη φθίνουσα ζήτηση εργασίας, όταν, στην πραγματικότητα, ο κύριος παράγοντας είναι ο επιβραδυνόμενος ρυθμός αύξησης του προϊόντος. Αυτό το λάθος

29. Βλέπε, για παράδειγμα, Alexander Keyssar, *Out of Work: The First Century of Unemployment in Massachusetts* (Cambridge University Press, 1986)· Christian Topalov, *Naissance du chômeur, 1880–1919* (Albin Michel, 1994).

30. Η Κρίστιν Ρος υποστηρίζει πως υπάρχει μια σημαντική παραλληλία ανάμεσα στις εμπειρίες των εργατών που συμμετείχαν στο Occupy Oakland και την Παρισινή Κομμούνα. Βλέπε Κρίστιν Ρος, *Η Κοινοτική Πολυτέλεια: το πολιτικό φαντασιακό της Παρισινής Κομμούνας* (Εκδόσεις των Ξένων, 2021).

31. Óscar Jordá, Sanjay R. Singh, και Alan M. Taylor, «Longer-run Economic Consequences of Pandemics», *NBER Working Paper 26934*, 2020.

δεν γίνεται χωρίς λόγο. Η ζήτηση εργασίας καθορίζεται από την ψαλίδα ανάμεσα στον ρυθμό αύξησης της παραγωγικότητας και τον ρυθμό αύξησης του προϊόντος. Γίνεται λάθος ανάγνωση των αιτιών πίσω από τη μείωση της ψαλίδας θεωρείται ότι οφείλεται στην αύξηση της παραγωγικότητας και όχι στην πτώση των ρυθμών παραγωγής. Από εκεί προκύπτει ο ανάστροφος κόσμος του λόγου περί αυτοματοποίησης. Οι υποστηρικτές αυτού του λόγου αναζητούν στη συνέχεια τα τεχνολογικά στοιχεία που υποστηρίζουν την άποψή τους για τα αίτια της χαμηλής ζήτησης εργασίας. Κάνοντας αυτό το άλμα, οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης χάνουν την πραγματική ιστορία που εξηγεί αυτό το φαινόμενο: υπερκορεσμένες παγκόσμιες αγορές για προϊόντα μεταποίησης, μειωμένα ποσοστά επενδύσεων σε πάγιο κεφάλαιο και αντίστοιχη οικονομική επιβράδυνση.

Ακόμα και αν η αυτοματοποίηση δεν είναι η κύρια αιτία της χαμηλής ζήτησης εργασίας, είναι αληθές ότι σε μια αργά μεγεθυνόμενη οικονομία η τεχνολογική αλλαγή μπορεί να οδηγήσει σε αύξηση της καταστροφής εργασίας: ας δούμε, για παράδειγμα, τη ραγδαία μείωση θέσεων εργασίας στον μεταποιητικό τομέα των ΗΠΑ μεταξύ 2000 – 2010. Εάν η οικονομία αναπτυσσόταν γρήγορα, θα δημιουργούνταν εύκολα νέες θέσεις εργασίας για να αντικαταστήσουν αυτές που είχαν χαθεί (αυτό που θα βλέπαμε, τότε, θα ήταν ένα κλασικό παράδειγμα «δημιουργικής καταστροφής»³²). Αντίθετα, στο περιβάλλον διαρκούς οικονομικής επιβράδυνσης που βρισκόμαστε, οι εργαζόμενοι που χάνουν τη δουλειά τους αντιμετωπίζουν σημαντικά εμπόδια στην αναζήτηση εργασίας. Η αποσαφήνιση αυτών των ευρύτερων οικονομικών συνθηκών μάς επιτρέπει να επανεξετάσουμε το ζήτημα του ρόλου της τεχνολογίας στην απώλεια θέσεων εργασίας και να εξηγήσουμε γιατί η «αυτοματοποίηση» ενδεχομένως να είναι παραπλανητικός όρος για το πώς συμβαίνει συνήθως η απώλεια θέσεων εργασίας.

32. Βλέπε Joseph Schumpeter, *Capitalism, Socialism, and Democracy*, (Routledge, 2003), σ. 81–6.

Στην προσπάθειά τους να κατανοήσουν τις συνδέσεις μεταξύ τεχνολογίας και απώλειας θέσεων εργασίας, οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης αδικούν τον εαυτό τους. Σε μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας, η έρευνα και η ανάπτυξη στην ψηφιακή εποχή παρουσιάζεται ως ένα θέμα μηχανικών με λευκές εργαστηριακές ποδιές που ακολουθούν την τεχνολογία «όπου τους οδηγεί» χωρίς να χρειάζεται να ανησυχούν για τα «τελικά αποτελέσματα» ή τα «κοινωνικά αποτελέσματα».³³ Τα γραφήματα των εκθετικά αυξανόμενων υπολογιστικών ικανοτήτων –με τον νόμο του Μουρ για την αύξηση των ταχυτήτων των επεξεργαστών να αντιπροσωπεύει την τεχνική αλλαγή γενικά– υποδηλώνουν ότι η τεχνολογία αναπτύσσεται αυτόματα σε προκαθορισμένα μονοπάτια.³⁴ Αυτή η πρόταση με τη σειρά της τροφοδοτεί τη φαντασίωση μιας επερχόμενης «μοναδικότητας», ενός επερχόμενου σημείου δηλαδή όταν η μηχανική νοημοσύνη θα γεννήσει τελικά μια τεχνητή γενική νοημοσύνη τύπου επιστημονικής φαντασίας, που θα αναπτύσσεται με ταχύτητες πολύ μεγαλύτερες από την ανθρώπινη κατανόηση.³⁵

Στην πραγματικότητα, η τεχνολογική ανάπτυξη είναι ιδιαίτερα απαιτητική σε πόρους, αναγκάζοντας τους ερευνητές να ακολουθήσουν συγκεκριμένα μονοπάτια έρευνας εις βάρος άλλων. Στην

33. Andy Stern, *Raising the Floor: How a Universal Basic Income Can Renew Our Economy and Rebuild the American Dream*, (Public Affairs, 2016), σ. 7–8. Βλέπε επίσης Andrew Yang, *The War on Normal People: The Truth about America's Disappearing Jobs and Why Universal Basic Income Is Our Future* (Hachette, 2018), σ. 94.

34. Βλέπε, για παράδειγμα, Ray Kurzweil, *The Singularity Is Near* (Viking, 2005), σ. 67. Για μια κριτική, βλέπε Gordon, *Rise and Fall of American Growth*, σ. 444–7. Ο Gordon υποστηρίζει πως από το 2005 ο Νόμος του Μουρ έχει καταρρεύσει. Βλέπε ακόμη Tom Simonite, «Moore's Law is Dead. Now What?», *MIT Technology Review*, 13 Μαΐου 2016.

35. Για μια σειρά από κριτικές σκέψεις από επιστήμονες στον τομέα της τεχνητής νοημοσύνης που εν πολλοίς δεν θεωρούν πως είμαστε κοντά στην ανάπτυξη μιας τεχνητής γενικής νοημοσύνης, βλέπε Martin Ford, *Architects of Intelligence: The Truth about AI from the People Building It* (Packt Publishing, 2018).

κοινωνία μας, οι επιχειρήσεις πρέπει να επικεντρωθούν στην ανάπτυξη τεχνολογιών που οδηγούν σε κερδοφόρα αποτελέσματα. Η αποκόμιση κερδών από τις ψηφιακές υπηρεσίες, οι οποίες προσφέρονται ως επί το πλείστον στους τελικούς χρήστες δωρεάν στο Διαδίκτυο, έχει αποδειχθεί ανέφικτη. Αντί να επικεντρωθούν στην ανάπτυξη της τεχνητής γενικής νοημοσύνης, οι μηχανικοί του Facebook περνούν το χρόνο τους μελετώντας τους κουλοχέρηδες για να καταλάβουν πώς να κάνουν τους ανθρώπους να εθίζονται στον ιστότοπό τους, ώστε να επιστρέφουν διαρκώς για να ελέγξουν για ειδοποιήσεις, να δημοσιεύουν περιεχόμενο και να βλέπουν διαφημίσεις.³⁶ Το αποτέλεσμα είναι πως, όπως όλες οι σύγχρονες τεχνολογίες, αυτές οι ψηφιακές προσφορές απέχουν πολύ από το να είναι «κοινωνικά ουδέτερες».³⁷ Το Διαδίκτυο, όπως αναπτύχθηκε από την κυβέρνηση των ΗΠΑ και διαμορφώθηκε από καπιταλιστικές επιχειρήσεις, δεν είναι το μόνο διαδίκτυο που θα μπορούσε να υπάρξει.³⁸ Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για τη ρομποτική: επιλέγοντας μεταξύ των πιθανών οδών της τεχνολογικής προόδου, η κυριαρχία του κεφαλαίου πάνω στην εργασιακή διαδικασία παραμένει πρωταρχικής σημασίας.³⁹ Οι τεχνολογίες που θα ενδυναμωσαν τους εργάτες γραμμής δεν προωθούνται, ενώ, απεναντίας,

36. James Vincent, «Former Facebook Exec Says Social Media Is Ripping Apart Society», *Verge*, 11 Δεκεμβρίου 2017· Mattha Busby, «Social Media Copies Gambling Methods ‘to Create Psychological Cravings,’» *Guardian*, 8 Μαΐου 2018.

37. Βλέπε Raniero Panzieri, «The Capitalist Use of Machinery: Marx versus the Objectivists», στο *Outlines of a Critique of Technology* (Humanities Press, 1980) σε επιμέλεια Phil Slater· Derek Sayer, *The Violence of Abstraction* (Basil Blackwell, 1987).

38. Nick Dyer-Witheford, *Cyber-proletariat: Global Labour in the Digital Vortex* (Pluto, 2015), σ. 87–93.

39. Για μια κλασική ανάλυση, βλέπε David Noble, *Forces of Production: A Social History of Industrial Automation* (Knopf, 1984). Βλέπε ακόμη Tony Smith, *Technology and Capital in the Age of Lean Production: A Marxian Critique of the «New Economy»*, (SUNY Press, 2000)· και Gavin Mueller, *Breaking Things at Work: The Luddites Are Right about Why You Hate Your Job* (Verso, 2020).

οι τεχνολογίες που επιτρέπουν τη λεπτομερή επιτήρηση αυτών των ίδιων εργατών γίνονται αυτοστιγμεί ανάρπαστες.⁴⁰ Αυτά τα χαρακτηριστικά της τεχνολογικής αλλαγής στις καπιταλιστικές κοινωνίες έχουν σημαντικές συνέπειες για όποιον επιδιώκει να μεταστρέψει τα υπάρχοντα τεχνικά μέσα προς νέους, χειραφετητικούς στόχους. Οι τεχνολογικές εξελίξεις με γνώμονα το κέρδος είναι εξαιρετικά απίθανο να ξεπεράσουν την ανθρώπινη αγγαρεία ως τέτοια, τουλάχιστον από μόνες τους, ειδικά όταν η εργασία παραμένει φθηνή, άφθονη και εύκολα εκμεταλλεύσιμη.

Παρόλα αυτά, ακόμη και αν οι τεχνικές αλλαγές δεν φέρουν το τέλος της εργασίας, οδηγούν περιοδικά σε σαρωτική καταστροφή θέσεων εργασίας σε ορισμένους κλάδους. Μερικές φορές αυτό συμβαίνει επειδή οι τεχνολογίες επιτρέπουν την πλήρη αυτοματοποίηση μιας συγκεκριμένης εργασιακής διαδικασίας. Συχνότερα, αυτό συμβαίνει επειδή οι τεχνικές καινοτομίες επιτρέπουν στις επιχειρήσεις να ξεπεράσουν μακροχρόνια εμπόδια στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας σε συγκεκριμένους τομείς. Η γεωργία, για παράδειγμα, ήταν ένας από τους πρώτους τομείς που μεταμορφώθηκαν από τις σύγχρονες μεθόδους παραγωγής: στην αγγλική ύπαιθρο του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα, οι νέες μορφές κτηνοτροφίας σε κλειστές φάρμες συνδυάστηκαν με την εναλλαγή των καλλιεργειών για την αύξηση των αποδόσεων. Ωστόσο, η εκμηχάνιση της γεωργίας παραμένει δύσκολο εγχείρημα, λόγω του ανομοιογενούς εδάφους των αγρών και των εποχιακών κύκλων, και για αιώνες συνέχισε να είναι μια σημαντική πηγή απασχόλησης.⁴¹

40. Ceylan Yeginsu, «If Workers Slack Off, the Wristband Will Know. (And Amazon Has a Patent for It.)», *New York Times*, 1 Φεβρουαρίου 2018· Beth Gutelius και Nik Theodore, *The Future of Warehouse Work: Technological Change in the US Logistics Industry*, (UC Berkeley Center for Labor Research and Education, October 2019).

41. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν και οι ισχυροί δασμολογικοί φραγμοί ενάντια στις εισαγωγές. Βλέπε Niek Koning, *The Failure of Agrarian Capitalism: Agrarian Politics in the UK, Germany, the Netherlands, and the USA, 1846–1919* (Routledge, 2002).

Στη δεκαετία του 1940, η πρόοδος στα συνθετικά λιπάσματα, η υβριδοποίηση των καλλιεργειών, η εκμηχάνιση των γεωργικών εργαλείων και η ανάπτυξη φυτοφαρμάκων κατέστησαν τελικά εφικτή την ανάπτυξη βιομηχανοποιημένων μορφών γεωργικής παραγωγής και κτηνοτροφίας, επιφέροντας αλλαγές στη λογική με την οποία λειτουργεί.⁴²

Η παραγωγικότητα της εργασίας απογειώθηκε και τα αγροκτήματα άρχισαν να μοιάζουν με υπαίθρια εργοστάσια. Δεδομένων των περιορισμών στην αύξηση της ζήτησης για γεωργικά προϊόντα, ο τομέας στη συνέχεια απέβαλλε εργαζόμενους με απίστευτο ρυθμό. Μέχρι το 1950, η γεωργία απασχολούσε το 24% του εργατικού δυναμικού στη Δυτική Γερμανία, το 25% στη Γαλλία, το 42% στην Ιαπωνία και το 47% στην Ιταλία· το 2010, όλα αυτά τα μερίδια έφτασαν να είναι κάτω από το 5%. Κατά τη διάρκεια της Πράσινης Επανάστασης του 1950 και του '60, οι μέθοδοι της βιομηχανοποιημένης γεωργίας προσαρμόστηκαν στα τροπικά κλίματα, με εκπληκτικές συνέπειες για την παγκόσμια γεωργική απασχόληση: τη δεκαετία του 1980, η πλειονότητα των εργαζομένων παγκοσμίως εξακολουθούσε να απασχολείται στη γεωργία· μέχρι το 2018 το ποσοστό αυτό είχε μειωθεί στο 28%.⁴³ Έτσι, ο σημαντικότερος καταστροφέας των μέσων διαβίωσης τον 20^ο αιώνα δεν ήταν ο «καπιταλισμός του πυριτίου» αλλά ο καπιταλισμός του αζώτου. Δεν υπήρχε κανένας αυτόματος μηχανισμός στην αγορά εργασίας που να διασφαλίζει τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας για τα εκατο-

42. Βλέπε UN Food and Agriculture Organization, *State of Food and Agriculture 2000*· και Μαρσέλ Μαζουαγιέ και Λοράν Ρουντάρ, *Ιστορία των Γεωργιών του Κόσμου* (Εξάντας, 2005), σ. 441–518.

43. Τα στατιστικά στοιχεία αντλήθηκαν από το Groningen Growth and Development Centre, *10-Sector Database*, τελευταία ενημέρωση Ιανουάριος 2015· το μερίδιο της απασχόλησης στον αγροτικό τομέα παγκοσμίως αντλήθηκε από David Grigg, «Agriculture in the World Economy: an Historical Geography of Decline», *Geography*, vol. 77, αρ. 3, 1992, σ. 221 και για το 2018 από το ILO, *World Employment and Social Outlook – Trends 2019*, 2019, σ. 14.

ντάδες εκατομμύρια ανθρώπων που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τη γεωργία.

Στον 21^ο αιώνα, όπως και σε προηγούμενες περιόδους, οι εφευρέτες και οι μηχανικοί θα βρουν τρόπο να ξεπεράσουν τις αντιστάσεις στη βιομηχανική ανάπτυξη σε επιπλέον κλάδους παραγωγής. Το πρόβλημα είναι ότι, σε μια εποχή βραδύτερης οικονομικής μεγέθυνσης, οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας τείνουν να μειώνονται. Οι επιχειρήσεις παραιτούνται από σημαντικές επενδύσεις για την επέκταση των παραγωγικών τους δυνατοτήτων· πολλά νέα γκάτζετ που παρουσιάζονται σε εμπορικές εκθέσεις δεν βρίσκουν έτσι τον δρόμο τους προς τις επιχειρήσεις. Αυτό δεν σημαίνει ότι η παραγωγικότητα δεν θα αυξηθεί με γοργούς ρυθμούς σε ορισμένους κλάδους. Για παράδειγμα, οι μεταφορές με φορτηγά μεγάλων αποστάσεων, το λιανικό και το χονδρικό εμπόριο ενδέχεται να χάσουν θέσεις εργασίας τα επόμενα χρόνια λόγω διαφόρων τεχνολογικών καινοτομιών.⁴⁴ Ωστόσο, είναι δύσκολο να πούμε τι ποσοστό από αυτές τις θέσεις εργασίας θα καταργηθεί, καθώς οι ρυθμοί συσσώρευσης κεφαλαίου και αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας επιβραδύνονται σε ολόκληρη την οικονομία.

Σε παγκόσμια κλίμακα, πολύ πιο ανησυχητική από τη εκμηχάνιση των φορτηγών ή των αποθηκών θα ήταν η εκμηχάνιση των βιομηχανιών ένδυσης και υπόδησης και της συναρμολόγησης ηλεκτρονικών ειδών. Αυτοί οι τομείς απασχολούν μεγάλο αριθμό ανθρώπων παγκοσμίως και παράγουν συνάλλαγμα για οικονομίες που κατά τα άλλα πάσχουν από έλλειψη ρευστότητας.⁴⁵ Ειδικά η

44. Βλέπε Martin Ford, *Rise of the Robots: Technology and the Threat of a Jobless Future* (Basic Books, 2015), σ. 181–91· Stern, *Raising the Floor*, σ. 69–70. Βλέπε ακόμη Conor Dougherty, «Self-Driving Trucks May Be Closer Than They Appear», *New York Times*, 13 Νοεμβρίου 2017. Ο Robert Gordon, όπως πάντα σκεπτικιστής, έχει αμφιβολίες ως προς το πόσο βάσιμος είναι ο ντόρος που γίνεται. Βλέπε Gordon, *Rise and Fall of American Growth*, σ. 599.

45. Παρόλο που απασχολεί μικρότερο αριθμό εργατών σε παγκόσμια κλίμακα, ο τομέας εξορύξεων ίσως να είναι ο πρώτος στον οποίο θα εφαρμοστεί η πλήρως αυτοματοποιημένη παραγωγή. Αναφορικά με τα

ραπτική υπήρξε επί μακρόν ανθεκτική στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό: περιλαμβάνει λεπτομερή εργασία με υφάσματα, τα οποία οι μηχανές δυσκολεύονται να χειριστούν –η τελευταία σημαντική καινοτομία στον τομέα αυτό ήταν η ραπτομηχανή Singer τη δεκαετία του 1850. Οι εργασίες συναρμολόγησης ηλεκτρονικών συσκευών, αν και πιο πρόσφατες, έχουν αποδειχθεί ομοίως ανθεκτικές σε καινοτομίες εξοικονόμησης εργασίας, καθώς απαιτούν επίσης τον λεπτό χειρισμό μικροσκοπικών εξαρτημάτων. Ως τεχνολογικά καθυστερημένες σε ένα πλαίσιο ευρύτερων, ιδιαίτερα μηχανοποιημένων διαδικασιών παραγωγής, αυτές οι θέσεις εργασίας ήταν από τις πρώτες που παγκοσμιοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1960, όταν οι επιχειρήσεις λιανικού εμπορίου, ένδυσης και ηλεκτρονικών ειδών ανέθεσαν συμβάσεις σε προμηθευτές από χώρες με χαμηλούς μισθούς για να καλύψουν την αυξανόμενη ζήτηση.⁴⁶ Οι κλάδοι αυτοί παραμένουν σημαντικοί ως οι πρώτοι κρίκοι των βιομηχανικών αλυσίδων εφοδιασμού, όπου υπόκεινται σε έντονο ανταγωνισμό μεταξύ των προμηθευτών.

Μεγάλο μέρος των εργασιών αυτών μεταφέρθηκε στην Κίνα αρχής γενομένης από τη δεκαετία του 1990. Ωστόσο, καθώς οι κινεζικοί μισθοί έχουν αυξηθεί καθιστώντας χώρες όπως το Βιετνάμ και το Μπαγκλαντές πιο ανταγωνιστικές από βιομηχανική άποψη, η πρόοδος της ρομποτικής μπορεί τελικά να ξεπεράσει τη μακροχρόνια αντίσταση στην περαιτέρω εκμηχάνιση στους τομείς αυτούς. Η συσσώρευση κεφαλαίου εξακολουθεί να εκτυλίσσεται με ταχύτερο ρυθμό στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ασία όπου πραγματοποιείται μεγάλο μέρος αυτής της παραγωγής, πράγμα που σημαίνει ότι οι νέες εφευρέσεις είναι πιο πιθανό να εφαρμο-

σχέδια του Rio Tinto στη Δυτική Αυστραλία, βλέπε William Wilkes, «How the World's Biggest Companies are Fine-Tuning the Robot Revolution», *Dow Jones Institutional News*, 14 Μαΐου 2018.

46. Βλέπε Ellen Israel Rosen, *Making Sweatshops: The Globalization of the US Apparel Industry* (University of California Press, 2002)· και Jefferson Cowie, *Capital Moves: RCA's Seventy-Year Quest for Cheap Labour* (New Press, 1999).

στούν ως καινοτομίες στην επιχειρηματική πρακτική. Η Foxconn αναπτύσσει «foxbots» στις γραμμές συναρμολόγησης των ηλεκτρονικών προϊόντων της για να αποτρέψει τον ανταγωνισμό από συναρμολογητές σε χώρες με χαμηλότερους μισθούς. Στην Κίνα και το Μπαγκλαντές, οι εταιρείες ένδυσης χρησιμοποιούν «sewbots», καθώς και νέες τεχνολογίες πλέξης που έχουν ήδη επεκταθεί στην κατασκευή υποδημάτων «flyknit». Αυτές οι καινοτομίες είναι απίθανο να οδηγήσουν αυτούς τους τομείς σε πλήρη αυτοματοποίηση, αλλά θα μπορούσαν να εξαλείψουν πολλές θέσεις εργασίας γρήγορα και να εμποδίσουν την πρόσβαση στην παγκόσμια οικονομία για περαιτέρω χώρες με χαμηλούς μισθούς, για παράδειγμα στην Αφρική.⁴⁷ Δεν είναι σαφές αν αυτές οι τεχνολογικές εξελίξεις απέχουν δέκα ή είκοσι χρόνια από την υλοποίησή τους: ενδέχεται να μην εμφανιστούν καθόλου σε οποιαδήποτε κλίμακα. Ωστόσο, ακόμη και χωρίς μεγάλες προόδους στην αυτοματοποίηση, οι τεχνολογίες με τη γενική ονομασία «Βιομηχανία 4.0» και τα «έξυπνα εργοστάσια» μπορεί να αυξήσουν τα πλεονεκτήματα της βιομηχανικής συγκέντρωσης κοντά σε συναφείς υπηρεσίες, με αποτέλεσμα, σε παγκόσμια κλίμακα, να είναι πιο πιθανό οι θέσεις εργασίας στη μεταποίηση να εμφανίζουν συγκέντρωση στο χώρο, παρά διασκορπισμό.⁴⁸

47. Phil Neel, «Swoosh», *Ultra*, 8 Νοεμβρίου 2015, διαθέσιμο στο ultracom.org. Anna Nicolaou και Kiran Stacey, «Stitched up by Robots», *Financial Times*, 19 Ιουλίου 2017. Jennifer Bissell-Linsk, «Robotics in the Running», *Financial Times*, 23 Οκτωβρίου 2017. Jon Emont, «The Robots Are Coming for Garment Workers. That's Good for the US, Bad for Poor Countries», *Wall Street Journal*, 16 Φεβρουαρίου 2018. Kevin Sneider και Jonathan Woetzel, «China's Impending Robot Revolution», *Wall Street Journal*, 3 Αυγούστου 2016. Saheli Roy Choudhury, «China Wants to Build Robots to Overtake Its Rivals—But It's Not There Yet», *CNBC*, 16 Αυγούστου 2018. Brahim Coulibaly, «Africa's Race against the Machines», *Project Syndicate*, 16 Ιουνίου 2017. AFP, «Tech to Cost Southeast Asia Millions of Jobs, Doom 'Factory Model,' Warns WEF», *AFP International Text Wire*, 12 Σεπτεμβρίου 2018.

48. Hallward-Driemeier και Nayyar, *Trouble in the Making?*, σ. 93–6. Η παγκόσμια απασχόληση στον κλάδο της Πληροφορικής και Τεχνολογίας και στον κλάδων των τηλεφωνικών κέντρων φαίνεται να κινείται καθοδικά,

Ξεπερνώντας τα εμπόδια στην εκμηχάνιση σε τομείς που μέχρι πρότινος λειτουργούσαν ως κύριοι φορείς απορρόφησης εργασίας, οι νέες τεχνολογίες μπορούν να λειτουργήσουν ως δευτερεύουσα αιτία της χαμηλής ζήτησης εργασίας. Ωστόσο, το κλειδί για την εξήγηση αυτού του φαινομένου δεν είναι ο γοργός ρυθμός καταστροφής θέσεων εργασίας σε αυτούς τους κλάδους παραγωγής, αλλά μάλλον η απουσία ενός αντίστοιχα γοργού ρυθμού δημιουργίας θέσεων εργασίας στην ευρύτερη οικονομία. Όπως έχω υποστηρίξει, η κύρια εξήγηση για το τελευταίο δεν είναι η ανεξέλεγκτη τεχνολογική αλλαγή, όπως ισχυρίζονται οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης, αφού αυτό θα εμφανιζόταν στις οικονομικές στατιστικές ως ένας γρήγορος ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας. Στην πραγματικότητα, οι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας επιβραδύνονται, δεν επιταχύνονται. Η χαμηλή ζήτηση εργασίας στην ευρύτερη οικονομία βρίσκει την πραγματική της πηγή στην επιβράδυνση του ρυθμού της συνολικής οικονομικής μεγέθυνσης, η οποία σχετίζεται με την εξάντληση της μηχανής μεγέθυνσης της μεταποίησης και την αποτυχία εξεύρεσης εναλλακτικής λύσης σε αυτήν. Η τάση προς την οικονομική στασιμότητα θα ενταθεί στην εποχή της πανδημίας COVID-19.

Για τον λόγο αυτό, οι προβλέψεις για ένα επερχόμενο κύμα αυτοματοποίησης που θα προκληθεί από την πανδημία ακούγονται τόσο κούφιας. Μπερδεύουν την τεχνική σκοπιμότητα της αυτοματοποίησης (η οποία, αυτή καθαυτή, είναι μάλλον μια αβέβαιη υπόθεση παρά ένα αποδεδειγμένο αποτέλεσμα) με την οικονομική της βιωσιμότητα. Αναμφισβήτητα, ορισμένες επιχειρήσεις επενδύουν στη ρομποτική σε απάντηση στην πανδημία COVID-19. Για παράδειγμα, η Walmart έχει αγοράσει αυτοκινούμενα ρομπότ, τεχνολο-

καθώς η ανάπτυξη της υπολογιστικής ισχύος με βάση το cloud αναφέρει την ανάγκη οι εταιρίες να αναπτύσσουν και να επιτηρούν οι ίδιες τους ιστοτόπους τους και τις διαδικτυακές βάσεις δεδομένων τους: οι μεγάλες εταιρίες πληροφορικής στην Ινδία ήδη προχωρούν σε περικοπές θέσεων εργασίας. Βλέπε Simon Mundy, «India's Tech Workers Scramble for Jobs as Industry Automates», *Financial Times*, 27 Μαΐου 2017.

γίες σάρωσης αποθεμάτων και ρομπότ καθαρισμού διαδρόμων για τα καταστήματά της στις ΗΠΑ. Αναμένοντας ότι οι ηλεκτρονικές παραγγελίες θα συνεχίσουν να επεκτείνονται εκθετικά, ορισμένα καταστήματα λιανικής πώλησης δοκιμάζουν –αλλά δεν εφαρμόζουν ακόμη ευρέως– ρομποτικά υποβοηθούμενα κέντρα μικροεκπλήρωσης παραγγελιών, για να βοηθήσουν τους εργαζόμενους που δουλεύουν στη συλλογή να ετοιμάζουν τις παραγγελίες πιο γρήγορα.⁴⁹ Ωστόσο, αυτά είναι πιθανό να αποτελούν εξαιρέσεις στον κανόνα για το προσεχές μέλλον. Χωρίς να έχουν πολλούς λόγους να αναμένουν ότι η ζήτηση για τα προϊόντα τους θα αυξηθεί μετά την έναρξη μιας βαθιάς ύφεσης, λίγες επιχειρήσεις θα αναλάβουν μεγάλες νέες επενδύσεις. Αντιθέτως, οι επιχειρήσεις θα αρκестούν στις παραγωγικές δυνατότητες που ήδη διαθέτουν: θα επιτύχουν εξοικονόμηση κόστους με την απομάκρυνση εργατικού δυναμικού και την επιτάχυνση του ρυθμού εργασίας για τους εναπομείναντες εργαζόμενους. Αυτό ακριβώς έκαναν οι επιχειρήσεις μετά την τελευταία ύφεση. Πολύ συχνά, οι σχολιαστές απλά υποθέτουν ότι η αυτοματοποίηση επιταχύνθηκε την τελευταία δεκαετία και βασίζονται τις προβλέψεις τους για το μέλλον σε αυτήν τη λανθασμένη εκτίμηση του παρελθόντος. Η ζήτηση δεν μπορεί να δικαιολογήσει τέτοιες επενδύσεις. Στις Ηνωμένες Πολιτείες τη δεκαετία του 2010 είχαμε τους χαμηλότερους ρυθμούς συσσώρευσης κεφαλαίου και αύξησης της παραγωγικότητας στη μεταπολεμική εποχή. Η πανδημία COVID-19 δεν θα κάνει κάτι άλλο από το να επιδεινώσει τα πράγματα.

49. Nathaniel Meyersohn, «Grocery Stores Turn to Robots during the Coronavirus», *CNN Business*, 7 Απριλίου 2020. Βλέπε ακόμη John Reed, Mercedes Ruehl και Benjamin Parkin, «Coronavirus: will call centre workers lose their 'voice' to AI?», *Financial Times*, 22 Απριλίου 2020.

4. Χαμηλή Ζήτηση Εργασίας

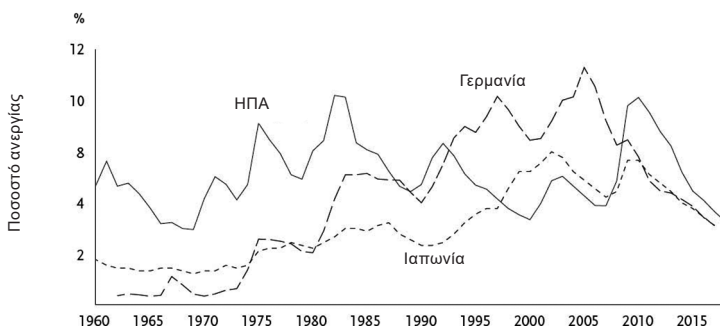
Στον πυρήνα του λόγου περί αυτοματοποίησης βρίσκεται η έννοια που ο οικονομολόγος Βασίλι Λεοντίεφ ονόμασε «χρόνια τεχνολογική ανεργία». Με αφετηρία συγκεκριμένες περιπτώσεις απώλειας θέσεων εργασίας λόγω εισαγωγής της αυτοματοποίησης, οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης εξάγουν το συμπέρασμα ότι έχουν ανακαλύψει ένα γενικό φαινόμενο: στις δεκαετίες που έρχονται, η πλήρης αυτοματοποίηση υποτίθεται ότι θα οδηγήσει στην «πλήρη ανεργία». Οι Έρικ Μπρινγιόλφσον και Άντριου Μακάφι στο έργο τους *Η Θαυμαστή Εποχή της Νέας Τεχνολογίας* διατείνονται πως, όπως το «λάδι φάλαινας» ή η «εργασία του αλόγου», ο ανθρώπινος μόχθος ίσως σύντομα «πάψει να είναι απαραίτητος στη σημερινή οικονομία –ακόμα κι αν διατίθεται σε μηδενική τιμή».¹ Σε περίπτωση υλοποίησης της πλήρους αυτοματοποίησης, η βιβλικών διαστάσεων καταστροφή που θα προκύψει ως προς τις θέσεις εργασίας θα αποτελεί απόδειξη πως η κοινωνική ζωή πρέπει να αναδιοργανωθεί, έτσι ώστε η μισθωτή εργασία να μην αποτελεί πια το κέντρο της.² Παρόλο που τα δυο τελευταία κεφάλαια του ανά χειρας βιβλί-

1. Wassily Leontief, «Technological Advance, Economic Growth and the Distribution of Income», *Population and Development Review*, τ. 9, αρ. 3, 1983, σ. 409· Erik Brynjolfsson και Andrew McAfee, *Η Θαυμαστή Εποχή της Νέας Τεχνολογίας* (Κριτική, 2016) σ. 298. Ο Nick Dyer-Witheford μιλά για μια «διευρυνόμενη δεξαμενή μη απασχολούμενων πληθυσμών, που πλέον δεν χρειάζονται για το ψηφιακό κεφάλαιο» (*Cyber-proletariat: Global Labour in the Digital Vortex*, Pluto, 2015, σ. 3), ενώ ο Andrew Yang αναφέρεται σε μια «διογκούμενη μάζα μονίμως εκτοπισμένων» (*The War on Normal People: The Truth about America's Disappearing Jobs and Why Universal Basic Income Is Our Future*, Hachette, 2018, σ. xli).

2. Σύμφωνα με τον συγγραφέα επιστημονικής φαντασίας Άρθουρ Κ. Κλαρκ, «στόχος του μέλλοντος πρέπει να είναι η πλήρης ανεργία –ώστε να μπορούμε να παίξουμε». Αναφέρεται στο *Free Press Interview: A. C. Clarke, Los Angeles Free Press*, 25/05/1969. Βλέπε επίσης Brynjolfsson και McAfee, *Η Θαυμαστή Εποχή*, σ. 299–300· και Martin Ford, *Rise of the Robots: Technology and the Threat of a Jobless Future* (Basic Books, 2015), σ. 194–6.

ου θέτουν υπό αμφισβήτηση μια τέτοια πρόβλεψη, συντασσόμενος με τους θεωρητικούς της αυτοματοποίησης υποστηρίζω κι εγώ πως στην παγκόσμια οικονομία έχει ενσκήψει το πρόβλημα της χαμηλής ζήτησης εργασίας. Συνοδεύεται όμως, όπως θεωρούν πως πρέπει να ισχύει οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης, αυτή η χαμηλή ζήτηση εργασίας από ποσοστά ανεργίας που ανεβαίνουν;

Διάγραμμα 4.1 Ποσοστά ανεργίας σε ΗΠΑ, Γερμανία και Ιαπωνία, 1960–2017

Πηγή: OECD Main Economic Indicators, Unemployment Rate, Ages 15 and over.

Στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, μετά την κρίση του 2008 τα ποσοστά ανεργίας εκτινάσσονται, όμως κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2010 υποχωρούν εκ νέου, αν και με πολύ βραδύτερο ρυθμό σε σύγκριση με υφέσεις του παρελθόντος (Διάγραμμα 4.1). Το 2020, τα επίπεδα της ανεργίας εμφάνισαν πάλι ξαφνική κορύφωση λόγω της ύφεσης του COVID-19 –στις ΗΠΑ ιδίως η ανεργία εκτινάχθηκε σε πρωτόγνωρα επίπεδα– όμως αυτή η μεταβολή δεν είχε να κάνει με την αυτοματοποίηση. Αν δεχτούμε πως το παρελθόν αποτελεί οδηγό για το μέλλον, τα επίπεδα της ανεργίας κατά πάσα πιθανότητα θα μειωθούν ξανά, έστω βραδέως, στη δεκαετία που έρχεται. Αυτά τα δεδομένα δεν ταιριάζουν καθόλου με μια προσέγγιση που μιλά για αυξανόμενη χρόνια τεχνολογική ανεργία. Από την άλλη, δεν πρέπει να τα εκλάβουμε ως απόδειξη πως δεν μειώνεται η ζήτηση εργασίας. Υπό την πίεση της επιβρα-

δυνόμενης οικονομικής μεγέθυνσης, ο τρόπος εκδήλωσης της χαμηλής ζήτησης εργασίας μεταβάλλεται: από την ανεργία περνάμε σε μια πλειάδα μορφών χρόνιας υποαπασχόλησης, οι οποίες είναι δύσκολο να ποσοτικοποιηθούν και να μετρηθούν.³

Όπως έχει ήδη επισημανθεί από πολλούς σχολιαστές, κινούμαστε μάλλον προς ένα «μέλλον χωρίς καλές θέσεις εργασίας», παρά προς ένα μέλλον «χωρίς εργασία». Συνήθως, οι εργάτες δεν διαθέτουν εκείνα τα αποθέματα που θα τους επέτρεπαν να ζήσουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα χωρίς εισόδημα που να προέρχεται από τη μισθωτή εργασία. Όπως υποστηρίζει ο θεωρητικός της αυτοματοποίησης και πάλαι ποτέ διεκδικητής της υποψηφιότητας για την προεδρία των ΗΠΑ, Άντριου Γιανγκ, «οι εργαζόμενοι πρέπει να συνεχίζουν να δουλεύουν για να έχουν φάνε, κι έτσι πίνουν όποια δουλειά προκύψει» –συμπεριλαμβανομένων θέσεων εργασίας με χαμηλό μισθό, λίγες ώρες δουλειάς ή εξαιρετικά κακές συνθήκες εργασίας.⁴ Οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης όπως ο Γιανγκ ερμηνεύουν αυτή την τάση ως συνέπεια της αυξανόμενης τεχνολογικής ανεργίας, η οποία λαμβάνει χώρα κάπου αλλού, στο παρασκήνιο. Στην πραγματικότητα, τέτοια ραγδαία αυτοματοποίηση μόλις και έχει υλοποιηθεί –στο παρασκήνιο ή οπουδήποτε αλλού. Παρόλα ταύτα, οι ρυθμοί δημιουργίας θέσεων εργασίας πέφτουν κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 20^{ου} αιώνα, κατά κύριο λόγο εξαιτίας της συνεχιζόμενης επιβράδυνσης των μέσων ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης. Αυτή η δυναμική έχει ως αποτέλεσμα οι εργαζόμενοι που χάνουν τη δουλειά τους κατά τη διάρκεια της ύφεσης να δυσκολεύονται να βρουν αντίστοιχες μορφές

3. Για τα όρια της ανεργίας ως δείκτη της υγείας της αγοράς εργασίας, βλέπε David Blanchflower, *Not Working: Where Have All the Good Jobs Gone?* (Princeton University Press, 2019). Για τη γένεση της ανεργίας ως οικονομικής κατηγορίας, βλέπε Michael Piore, «Historical Perspectives and the Interpretation of Unemployment», *Journal of Economic Literature*, τ. 25, αρ. 4, 1987.

4. Yang, *War on Normal People*, σ. 80. Laura Tyson, «Labour Markets in the Age of Automation», *Project Syndicate*, 7 Ιουνίου 2017.

απασχόλησης στις ασθενικές περιόδους ανάκαμψης που ακολουθούν. Πολλοί αποθαρρύνονται από το να ψάξουν καν για δουλειά. Γενικά, οι κυβερνήσεις δεν απαντούν σε αυτή την επίμονα χαμηλή ζήτηση εργασίας προωθώντας την αναδιανομή της εργασίας, αλλά μειώνοντας την πρόσβαση των εργαζόμενων στα επιδόματα ανεργίας –εξωθώντας, επομένως, όσους χάνουν τη δουλειά τους να δεχτούν οποιαδήποτε εργασία είναι διαθέσιμη, ακόμα και με τίμημα χαμηλότερους μισθούς και την αδρανοποίηση δεξιοτήτων.

Δουλειά με Οποιοδήποτε Κόστος

Ξεκινώντας από τη δεκαετία του 1970, τα ποσοστά ανεργίας, ενώ μέχρι πρότινος κυμαίνονταν σε ιστορικά χαμηλά επίπεδα, στις πλούσιες χώρες πήραν την ανιούσα. Με την εξαίρεση δε των ΗΠΑ, παρέμειναν για δεκαετίες σε σταθερά υψηλά επίπεδα.⁵ Σε αυτό το πλαίσιο, τα προγράμματα ανεργίας οδηγήθηκαν σε κατάσταση κρίσης: είχαν σχεδιαστεί για να αντιμετωπίζουν μικρά διαστήματα κατά τα οποία εκτινάσσεται η κυκλική ανεργία μέσα σε ραγδαία μεγεθυνόμενες οικονομίες, και όχι για να λειτουργούν ως δομές στήριξης μακροχρόνιας ανεργίας σε στάσιμες οικονομίες. Για να εξωθηθούν οι άνεργοι πίσω στη δουλειά, οι κυβερνήσεις άρχισαν να αποσύρουν τις προστατευτικές ρυθμίσεις της αγοράς εργασίας και να χαμηλώνουν το ύψος των επιδομάτων ανεργίας. Οι πολιτικές ενεργητικής παρέμβασης στην αγορά εργασίας αντικατέστησαν τα συστήματα παθητικής υποστήριξης εισοδήματος ως κύρια απάντη-

5. Για έναν απολογισμό των τρόπων με τους οποίους τα διαφορετικά κράτη πρόνοιας προσαρμόστηκαν στην επιστροφή των υψηλών ποσοστών ανεργίας, βλέπε Gøsta Esping-Andersen, *Social Foundations of Postindustrial Economies* (Oxford University Press, 1999)· Kathleen Thelen, *Varieties of Liberalization and the New Politics of Social Solidarity* (Cambridge University Press, 2014)· και Lucio Baccaro και Chris Howell, *Trajectories of Neoliberal Transformation: European Industrial Relations since the 1970s* (Cambridge University Press, 2017). Βλέπε ακόμη J. Timo Weishaupt, *From the Manpower Revolution to the Activation Paradigm: Explaining Institutional Continuity and Change in an Integrating Europe* (University of Amsterdam Press, 2011).

ση στην απώλεια θέσεων εργασίας.⁶ Στη Δανία και τη Σουηδία, οι κυβερνήσεις αποπειράθηκαν να εξισορροπήσουν τις πολιτικές προώθησης της εργασίας ξοδεύοντας σχεδόν 1% του ΑΕΠ του έτους 2016 σε υπηρεσίες εξεύρεσης θέσεων εργασίας, προγράμματα εκπαίδευσης και κινήτρων για τους εργοδότες, με πενιχρά όμως αποτελέσματα σε οικονομίες που παρουσιάζουν χαμηλές τάσεις μεγέθυνσης. Στις περισσότερες πλούσιες χώρες τέτοια προγράμματα απουσιάζουν ακόμα εντονότερα: τα χρήματα που ξοδεύονται για προγράμματα ενεργητικής παρέμβασης στην αγορά εργασίας (χωρίς να συμπεριλαμβάνεται η άμεση δημιουργία θέσεων εργασίας) ανήλθαν κατά τη διάρκεια του ίδιου έτους κατά μέσο όρο στα 0,3% του ΑΕΠ στις χώρες του ΟΟΣΑ.⁷

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, λίγοι εργάτες παρέμεναν άνεργοι για μεγάλο διάστημα. Όσο άσχημες κι αν είχαν γίνει οι συνθήκες στην αγορά εργασίας, προσπαθούσαν να βρουν εργασία γιατί είχαν ανάγκη από το εισόδημα για να τα βγάλουν πέρα. Ένας όλο και μεγαλύτερος αριθμός εργαζομένων δεν έχει καθόλου αποθέματα και η παγκόσμια οικονομία της σημερινής εποχής αρχίζει να μοιάζει με εκείνη που ανέλυε ο Μαρξ κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα στο *Κεφάλαιο*. Σε μια λιμνάζουσα οικονομία, εξηγεί ο Μαρξ, το λιμνάζον τμήμα του «εφεδρικού βιομηχανικού στρατού» ή του «σχετικού πλεονάζοντος πληθυσμού» του καπιταλισμού θα τείνει να μεγεθύνεται. «Στρατολογούμενος διαρκώς από τους υπεράριθμους της μεγάλης βιομηχανίας και της αγροκαλλιέργειας», αυτός ο λιμνάζων, πλεονάζων πληθυσμός σχηματίζει «ένα αυτοαναπαράγ-

6. Εξαιρέσεις σε αυτή την τάση αποτελούν οι χώρες της Γαλλίας, της Ισπανίας, της Αυστρίας και της Ιταλίας, οι οποίες συνεχίζουν να δαπανούν σημαντικά χρηματικά ποσά για τη διατήρηση του ύψους του εισοδήματος και τη στήριξη των εκτός εργασίας, έχοντας ταυτόχρονα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας.

7. OECD, *Measuring the Digital Transformation: A Roadmap for the Future*, 2019, σ. 175. Η Σουηδία υιοθέτησε πολιτικές ενεργητικής παρέμβασης στην αγορά εργασίας πιο νωρίς κατά τη μεταπολεμική περίοδο· τις επόμενες δεκαετίες και άλλες χώρες ακολούθησαν το παράδειγμά της.

μενο και αυτοδιαιωνιζόμενο στοιχείο της εργατικής τάξης, που καταλαμβάνει ένα σχετικά μεγαλύτερο μερίδιο στη συνολική αύξηση από ό,τι τα άλλα στοιχεία». Καθώς χαρακτηρίζεται από «το μέγιστο του εργάσιμου χρόνου και το ελάχιστο του μισθού», «το βιοτικό επίπεδό της μειώνεται κάτω από το μέσο κανονικό». Η επέκταση αυτού του πληθυσμού είναι, για τον Μαρξ, «ο απόλυτος, γενικός νόμος της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης».⁸ Γραμμένη πριν 150 χρόνια, η ανάλυση του Μαρξ γίνεται επίκαιρη για μια ακόμη φορά. Στις αργά μεγεθυνόμενες οικονομίες των τελευταίων δεκαετιών, όσοι χάνουν τη δουλειά τους αναγκάζονται να συμπαραταχθούν μαζί με τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας σε θέσεις χαμηλής ποιότητας –έναντι μισθών-κάτω-από-το-κανονικό σε χειρότερες-από-τις-κανονικές συνθήκες. Σε αντίθεση με την εποχή του Μαρξ, αυτό το φαινόμενο σήμερα διαμεσολαβείται από τους μεταπολεμικούς θεσμούς πρόνοιας, οι οποίοι, παρότι έχουν παρακμάσει, συνεχίζουν να διαμορφώνουν τα χαρακτηριστικά της αγοράς εργασίας. Οι θεσμικές διαφορές από χώρα σε χώρα προσδιορίζουν τον βαθμό στον οποίον οι εμπειρίες της επισφάλειας διαχέονται στο εργατικό δυναμικό ή παραμένουν περιορισμένες σε συγκεκριμένα τμήματα του πληθυσμού.⁹

Τέτοιες μετατοπίσεις είναι πιο εύκολο να καταγραφούν στις ΗΠΑ, όπου οι ενταγμένοι σε σωματεία εργαζόμενοι απολαμβάνουν μια σειρά από βασικές προστατευτικές εργασιακές ρυθμίσεις.

8. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, 1^{ος} Τόμος (ΚΨΜ, 2016), σ. 603-604. Για μια διεξοδική ανάλυση του τρόπου με τον οποίο η μαρξική έννοια περί σχετικού πλεονάζοντος πληθυσμού μπορεί να εφαρμοστεί στην εποχή μας, βλέπε Aaron Benanav και John Clegg «Crisis and Immiseration: Critical Theory Today», στο *SAGE Handbook of Frankfurt School Critical Theory* (Sage, 2018, σ. 1629– 48) σε επιμέλεια Beverley Best, Werner Bonefeld, και Chris O’Kane· επίσης, Endnotes και Aaron Benanav, «Αθλιότητα και Χρέος» Endnotes, αρ. 2, 2010 (ελλ. εκδ. Φίλοι του Κεραυνοβόλου Κομμουνισμού, 2015)· και Endnotes, «An Identical-Object Subject», Endnotes, 4^ο τεύχος, 2015.

9. Για μια σχετική συγκριτική-θεσμική ανάλυση που εστιάζει στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες, βλέπε Arne Kalleberg, *Precarious Lives: Job Insecurity and Well-Being in Rich Democracies* (Polity, 2018).

Σχεδόν όλοι οι άλλοι εργαζόμενοι προσλαμβάνονται κατά βούληση και, εξαιρώντας τις περιπτώσεις εξόφθαλμων διακρίσεων, δύναται να απολυθούν ανά πάσα στιγμή. Ανάμεσα στα 1971 και 2019, τα ποσοστά ανεργίας ήταν κατά μέσο όρο 30% υψηλότερα από ό,τι ανάμεσα στα 1948 και 1973, κατά κύριο λόγο εξαιτίας των χαμηλότερων ποσοστών δημιουργίας θέσεων εργασίας τις περιόδους μετά από κάθε ύφεση. Την ίδια περίοδο, ο βαθμός συνδικαλιστικής ενσωμάτωσης στον ιδιωτικό τομέα πέφτει σημαντικά: από σχεδόν 30% στις αρχές της δεκαετίας του 1970 στο 6% το 2019. Οι εταιρίες, επομένως, επωφελήθηκαν από τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας, συνθήκη που είχε σαν αποτέλεσμα πολλοί εργαζόμενοι να φοβούνται για τη θέση τους, και έτσι κατάφεραν να πιέζουν το εργατικό δυναμικό. Με δεδομένη τη δυσκολία που θα είχαν πολλοί εργαζόμενοι στην εξεύρεση θέσης εργασίας σε περίπτωση απόλυσης, αναγκάστηκαν να αποδεχτούν σχετικά στάσιμους μισθούς ως όρο για να έχουν έστω δουλειά.¹⁰

Πολλοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν, απεναντίας, πως κατά τις τελευταίες δεκαετίες η επιδείνωση των συνθηκών της αγοράς εργασίας στις ΗΠΑ αφορούσε μόνο εργαζόμενους που δεν κατείχαν τίτλο σπουδών της τριτοβάθμιας εκπαιδευτικής βαθμίδας. Σύμφωνα με αυτή τη μετριοπαθέστερη θέση περί αυτοματοποίησης, οι εν λόγω οικονομολόγοι υποστηρίζουν πως η τεχνολογική μεταβολή αφαιρεί κομμάτια από την αμερικανική αγορά εργασίας, καταστρέφει θέσεις εργασίας μεσαίου εισοδήματος και πολώνει τις ευκαιρίες απασχόλησης ανάμεσα σε υψηλά και χαμηλά αμειβόμενες θέσεις. Η αυτοματοποίηση των απλών και επαναλαμβανόμενων εργασιών λέγεται πως παράγει υψηλότερες αποδοχές στους κατόχους πτυχίου της τριτοβάθμιας εκπαιδευτικής βαθμίδας, με αποτέλεσμα να προκύπτει ένας αγώνας δρόμου ανάμεσα σε εκπαίδευση και μηχανές. Είναι πράγματι σωστό πως στις ΗΠΑ οι εμπειρίες επισφάλειας

10. Josh Bivens και Lawrence Mishel, «Understanding the Historic Divergence between Productivity and a Typical Worker's Pay», EPI Briefing Paper 406, Σεπτέμβριος 2015.

συσχετίζονται στην ατομική κλίμακα με το μορφωτικό επίπεδο, αλλά και τη φυλή. Τα ποσοστά ανεργίας στις ΗΠΑ είναι σημαντικά υψηλότερα για εργαζομένους χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, καθώς και για έγχρωμους εργαζομένους. Αληθεύει επίσης πως, κατά τη δεκαετία του 1980 και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990, κάποιοι Αμερικανοί κατάφεραν να προστατευτούν από την πτωτική πίεση στους μισθούς αποκτώντας τίτλο σπουδών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Όμως, από την αρχή της δεκαετίας του 2000 –τη στιγμή δηλαδή που υποτίθεται πως άρχισε να επιταχύνεται η αυτοματοποίηση της οικονομικής δραστηριότητας– η διαφορά που προέκυπτε στο ύψος του μισθού λόγω εκπαίδευσης σταθεροποιήθηκε, καθώς οι μισθοί των περισσότερων πτυχιούχων εργαζομένων έμεναν στάσιμοι. Ο μέσος Αμερικανός πτυχιούχος εργαζόμενος κέρδιζε λιγότερα το 2018 σε σχέση με το 2000, παρόλο που η συνολική αξία των εκπαιδευτικών δανείων εκτινάχθηκε στο ίδιο χρονικό διάστημα. Η αιτία έχει να κάνει με το ότι, από το 2000 και δώθε, οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης παρουσίασαν σημαντική μείωση –το ίδιο ισχύει και για τους ρυθμούς δημιουργίας θέσεων εργασίας– ενώ, ταυτόχρονα, τα πτυχία τριτοβάθμιας εκπαίδευσης έγιναν όλο και πιο διαδεδομένα: 40% των εργαζομένων σε ηλικία ακμής είχαν τουλάχιστον τίτλο σπουδών τριτοβάθμιας εκπαίδευσης το 2019. Αυτοί οι τίτλοι σπουδών πρόσφεραν όμως μικρότερη προστασία σε σχέση με τις επιδεινούμενες συνθήκες στην αγορά εργασίας. Οι πτυχιούχοι εργαζόμενοι άρχισαν να απομακρύνουν εργάτες χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου από θέσεις εργασίας που μέχρι πρότινος δεν είχαν τέτοιου είδους προαπαιτούμενα. Ταυτόχρονα, το ποσοστό των νεαρών πτυχιούχων εργαζομένων που είχε ασφάλιση υγείας από την επιχείρηση στην οποία εργαζόταν έπεσε στο μισό, από 61% το 1989 στο 31% το 2012. Παρά το ότι έχουν υψηλότερες απολαβές σε σχέση με εργαζομένους χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου, πολλοί από αυτούς τους εργαζομένους δουλεύουν σε συνθήκες επισφάλειας.¹¹

11. Βλέπε Paul Beaudry et al., «The Great Reversal in the Demand for Skill

Αυτό που καθιστά την περίπτωση των ΗΠΑ ασυνήθιστη, αν τη συγκρίνουμε με το παγκόσμιο συγκείμενο, είναι ακριβώς αυτή η διάχυση των εμπειριών οικονομικής επισφάλειας σε όλο το εργατικό δυναμικό. Ακόμα και οι εργαζόμενοι στις ΗΠΑ που έχουν σταθερή απασχόληση βρίσκουν τον εαυτό τους να είναι εξαιρετικά εκτεθειμένοι σε δυνητική απώλεια της θέσης εργασίας μέσα σε μια οικονομία που μαστίζεται από σταθερά χαμηλή ζήτηση εργασίας, καθώς μπορούν να απολυθούν ανά πάσα στιγμή. Το αποτέλεσμα είναι πως οι επιχειρήσεις στις ΗΠΑ, σε αντίθεση με τις επιχειρήσεις σε αρκετές άλλες χώρες, δεν χρειάζεται να δημιουργήσουν εναλλακτικά καθεστώτα εργασίας για να εκμεταλλευτούν τα πιο ευάλωτα τμήματα του εργατικού δυναμικού. Κάποιες επιχειρήσεις κάνουν χρήση εναλλακτικών καθεστώτων εργασίας για να παρακάμψουν το αμερικανικό εργατικό δίκαιο –ας λάβουμε υπόψη μας για παράδειγμα τη μικρής κλίμακας αλλά μεγάλης σημασίας έκρηξη σε θέσεις της «gig-economy», όπως στις περιπτώσεις των εταιριών Uber και Lyft, οι οποίες προσφέρουν εργασία μέσα από ονλάιν πλατφόρμες, μεταμφιέζοντας έτσι τους απασχολούμενους τους σε ανεξάρτητους επαγγελματίες.¹² Όμως, σε τελική ανάλυση, μόνο ένα 10% των εργαζομένων στις ΗΠΑ απασχολούνται σε τέτοια καθεστώτα το 2017, συμπεριλαμβανομένων των ανεξάρτητων

and Cognitive Tasks», *NBER Working Paper 18901*, 2013· Elise Gould, «Higher Returns on Education Can't Explain Growing Wage Inequality», Working Politics (blog), *Economics Policy Institute*, 15 Μαρτίου 2019; Lawrence Mishel et. al., «Wage Stagnation in Nine Charts», *EPI Report*, 6 Ιανουαρίου 2015. Για μια διεξοδική κριτική στην ιδέα ότι πίσω από την ανερχόμενη οικονομική ανισότητα βρίσκεται η τεχνική αλλαγή που αφορά δεξιότητες, βλέπε John Schmitt, Heidi Shierholz και Lawrence Mishel, «Don't Blame the Robots: Assessing the Job Polarization Explanation of Growing Wage Inequality», *EPI-CEPR Working Paper*, 2013.

12. Για μια ανάλυση του νομικού πλαισίου αναφορικά με τις πρόσφατες τεχνολογικές εξελίξεις, η οποία αμφισβητεί την προσέγγιση των θεωρητικών της αυτοματοποίησης, βλέπε Brishen Rogers, «The Law and Political Economy of Workplace Technological Change», *Harvard Civil Rights-Civil Liberties Law Review*, τ. 55, 2020. Βλέπε επίσης Nick Srnicek, *Platform Capitalism* (Polity, 2016).

επαγγελματιών, των εργαζομένων που δουλεύουν on-call, όσων εργάζονται μέσω υπεργολάβων και όσων εργάζονται με συμβόλαια παροχής υπηρεσιών.¹³

Σε σύγκριση με την περίπτωση της Αμερικής, το τοπίο της απασχόλησης στην Ευρώπη και τις πλούσιες χώρες της Ασίας είναι πιο περίπλοκο. Σε αυτές τις χώρες, οι μεταπολεμικοί θεσμοί της αγοράς εργασίας δεν σχεδιάστηκαν από αριστερές κυβερνήσεις αλλά από δεξιούς πολιτικούς, οι οποίοι έδιναν έμφαση στη σημασία των εθνικών-ιμπεριαλιστικών ταυτοτήτων, στον σχηματισμό νοικοκυριών γύρω από ένα εισόδημα –του άντρα που κερδίζει τα προς το ζην–, και τη διατήρηση σχετικά παγιωμένων ιεραρχιών στους χώρους εργασίας.¹⁴ Σε αντάλλαγμα της αποδοχής του επιχειρησιακού καθεστώτος, παραχωρήθηκαν στους άντρες οικογενειάρχες σημαντικές προστατευτικές ρυθμίσεις στην εργασία: σε αντίθεση με τις ΗΠΑ, οι σταθερά απασχολούμενοι εργαζόμενοι δεν επιτρέπεται να προσλαμβάνονται και να απολύονται κατά βούληση. Η διαφορά που προκύπτει από το παραπάνω καθίσταται ορατή από τον δείκτη του ΟΟΣΑ που αφορά τα επίπεδα προστασίας των απασχολούμενων. Αυτός ο δείκτης μετρά, σε μια κλίμακα από το 0 μέχρι το 6, τον βαθμό στον οποίον οι εργαζόμενοι προστατεύονται από την ατομική απόλυση. Οι μόνιμοι εργαζόμενοι στις ΗΠΑ μόλις και βρισκονται πάνω από το μηδέν (0,5), ενώ οι εργαζόμενοι στο Ηνωμένο Βασίλειο (1,2), την Ιαπωνία (1,6), τη Γερμανία (2,5), την Ιταλία (2,5) και τη Γαλλία (2,6) είναι πιο προστατευμένοι (Διάγραμμα 4.2).¹⁵

13. Bureau of Labor Statistics, *Contingent and Alternative Employment Relations*, Μάιος 2017.

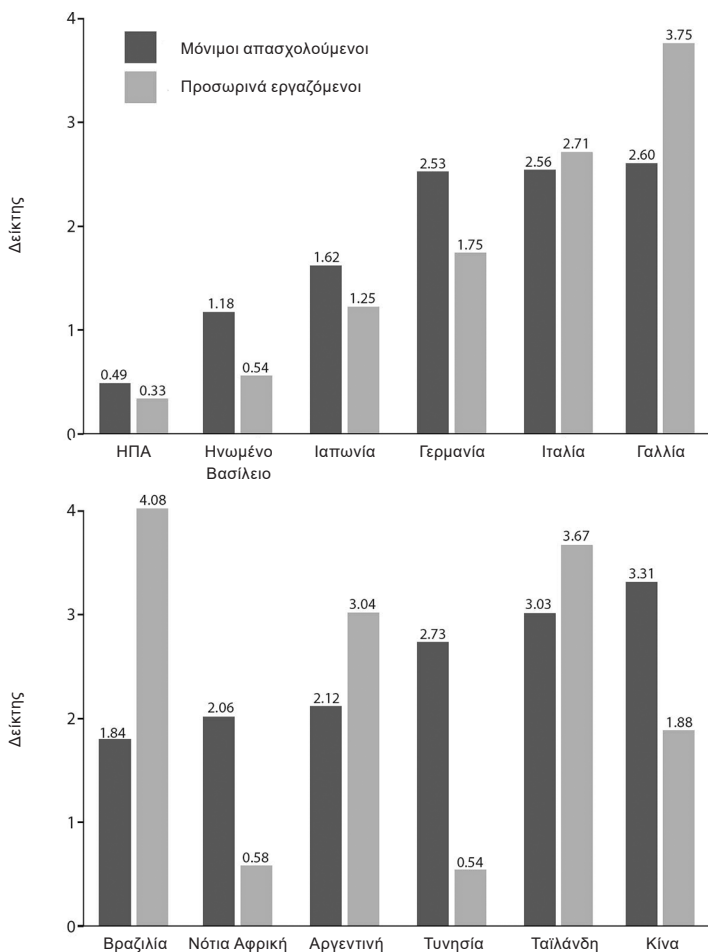
14. Σημαντικές εξαιρέσεις είναι η Σουηδία και, κατά τις αρχές της μεταπολεμικής περιόδου, το Ηνωμένο Βασίλειο, όπου οι θεσμοί της αγοράς εργασίας σχεδιάστηκαν από μια σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση και την κυβέρνηση των Εργατικών αντιστοίχως. Βλέπε Gøsta Esping-Andersen, *Οι τρεις Κόσμοι του Καπιταλισμού της Ευημερίας* (Τόπος, 2014).

15. OECD, *Indicators of Employment Protection*, τελευταία επικαιροποίηση 2014. Αυτά τα δεδομένα αφορούν μετρήσεις σχετικά με τις διαδικασίες και τα κόστη που έχουν να κάνουν με την ατομική απόλυση.

Στις τελευταίες χώρες, οι επικεφαλής του νοικοκυριού που έχουν μόνιμη θέση εργασίας είναι εν πολλοίς προστατευμένοι από τις πιέσεις της αγοράς που σχετίζονται με τη μειούμενη ζήτηση εργασίας. Συνέχισαν έτσι να έχουν τη δυνατότητα να παλεύουν για συλλογικές αυξήσεις μισθών, ακόμα κι όταν τα γενικά ποσοστά ανεργίας σκαρφάλωσαν πάνω από 10%. Ταυτόχρονα, σε σύγκριση με τις ΗΠΑ, οι άνεργοι σε αυτές τις χώρες λαμβάνουν πιο γενναιόδωρα επιδόματα ανεργίας.

Στις περισσότερες χώρες με υψηλά εισοδήματα, η άνοδος των ποσοστών ανεργίας από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και δώθε δεν προκάλεσε σε πρώτο χρόνο στασιμότητα στους πραγματικούς μισθούς, πράγμα που συνέβη στις ΗΠΑ. Οι εργάτες που επηρεάστηκαν πιο πολύ ήταν οι άνεργοι, καθώς και τα παιδιά και οι σύζυγοι των εργατών που είχαν ακόμη εργασία. Η κρίση της αγοράς εργασίας πήρε τη μορφή του επιδεινούμενου αποκλεισμού· όμως, οι αποκλεισμοί έμειναν περιορισμένοι σε συγκεκριμένους τομείς του πληθυσμού, χωρίς να διαχυθούν περαιτέρω. Οι άνεργοι εργάτες μεγαλύτερης ηλικίας εξωθήθηκαν να βγουν στη σύνταξη. Οι παντρεμένες γυναίκες αποθαρρύνθηκαν από το να μουν στην αναζήτηση εργασίας, και αυτός είναι ο λόγος για τον οποίον τα ποσοστά συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες και την Ιαπωνία –με την εξαίρεση της Σουηδίας– παρέμειναν χαμηλά μέχρι τη δεκαετία του 2000.¹⁶

16. Βλέπε Esping-Andersen, *Social Foundations*, σ. 107–11. Βλέπε ακόμη *Age of Dualization: The Changing Face of Inequality in Deindustrializing Societies*, σε επιμέλεια Patrick Emmenegger et al. (The Oxford University Press, 2012).

Διάγραμμα 4.2 Δείκτης προστασίας της απασχόλησης του ΟΟΣΑ, 2013–14

Πηγή: Οι δείκτες προστασίας της απασχόλησης του ΟΟΣΑ αποτελούν σύνθετους δείκτες της αυστηρότητας των προστατευτικών ρυθμίσεων ενάντια στις απολύσεις και τη χρήση συμβολαίων προσωρινής απασχόλησης. Συντίθενται από 21 στοιχεία που καλύπτουν τρεις διαφορετικές όψεις της προστασίας της απασχόλησης, όπως ισχύουν την 1 Ιανουαρίου του εκάστοτε έτους.

Με δεδομένο ότι στην Ευρώπη οι εργαζόμενοι είχαν περισσότερη δύναμη για να κρατήσουν τις θέσεις εργασίας τους, οι επιχειρήσεις σε Ευρώπη και Ανατολική Ασία, αν ήθελαν να επωφεληθούν από τα

χαμηλά επίπεδα ζήτησης εργασίας δεν είχαν άλλο δρόμο από το να διασφαλίσουν ότι θα επιτευχθούν θεσμικές αλλαγές στις εργασιακές σχέσεις. Απαντώντας στην πίεση από τους εργοδότες, οι κυβερνήσεις αφαίρεσαν τις προστατευτικές ρυθμίσεις απασχόλησης από όσους έχαναν τη δουλειά τους και από τους νεοεισερχόμενους στη διαδικασία αναζήτησης εργασίας, ωθώντας τους να απασχοληθούν στις επονομαζόμενες μη κανονικές εργασιακές κατηγορίες: σε συμβάσεις προσωρινής απασχόλησης ή με συμβόλαια περιορισμένου χρόνου. Κάποιες από αυτές τις κατηγορίες, όπως οι *Minijobs* της Γερμανίας, μέχρι πρότινος απευθύνονταν στις νοικοκυρές εν είδει δευτερεύουσας πηγής εισοδήματος, όμως έκτοτε έχουν μετατραπεί σε βασικές πηγές εισοδήματος για πολλά νοικοκυριά.¹⁷ Σε σύγκριση με τους εργαζόμενους που απασχολούνται σε κανονικά συμβόλαια απασχόλησης, οι μη κανονικοί εργαζόμενοι δικαιούνται λιγότερες προστατευτικές ρυθμίσεις.¹⁸

Ο όρος «επισφάλεια» μπήκε σε περισσότερα στόματα κατά τις διαμαρτυρίες ενάντια στη νομοθεσία που αφαιρούσε τις προστατευτικές ρυθμίσεις για πολλές κατηγορίες εργαζομένων, ειδικά για τις γυναίκες και τη νεολαία.¹⁹ Για παράδειγμα, ο νόμος του Biagi του 2003 επέτρεψε στις ιταλικές επιχειρήσεις να έχουν μεγαλύτερη «ευελιξία» στις απολύσεις μερικώς απασχολούμενων και προσωρινώς απασχολούμενων εργαζομένων· η μεταρρύθμιση Hartz IV του 2004 μείωσε σημαντικά τα επιδόματα ανεργίας στη Γερμανία. Παρόμοιες προσπάθειες να αφαιρεθούν οι προστατευτικές ρυθμίσεις από τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασίας στη Γαλλία

17. Για μια ανάλυση των επιδεινούμενων συνθηκών της αγορά εργασίας στη Γερμανία, βλέπε Oliver Nachtwey, *Germany's Hidden Crisis: Social Decline in the Heart of Europe* (Verso, 2018), ιδιαιτέρως σ. 103–61.

18. Βλέπε ILO, *Non-Standard Employment around the World*, 2016. Βλέπε επίσης Paolo Barbieri και Giorgio Cutuli, «Employment Protection Legislation, Labour Market Dualism, and Inequality in Europe», *European Sociological Review*, τ. 32, αρ. 4, 2016, σ. 501–16.

19. Βλέπε Brett Neilson και Ned Rossiter, «Precarity as a Political Concept, or, Fordism as Exception», *Theory, Culture, and Society*, τ. 25, αρ. 7–8, 2008.

δεν τελεσφόρησαν, λόγω εναντιώσεων από μεριάς των εργατών το 2006 και έπειτα το 2016. Όμως, παρά τα ξεσπάσματα αντίστασης, οι αγορές εργασίας στη δυτική Ευρώπη και την πλούσια Ανατολική Ασία χωρίζονται στα δύο, ανάμεσα σε εργαζομένους με κανονική απασχόληση και σχετική εργασιακή ασφάλεια από τη μια, και μια μεγεθυνόμενη μάζα (κυρίως νέων) εργατών σε μη κανονικά καθεστώτα εργασίας δίχως προστατευτικές ρυθμίσεις και εργασιακή ασφάλεια από την άλλη.²⁰ Ανάμεσα στο 1985 και το 2013, το τμήμα της μη κανονικής απασχόλησης ως προς τη συνολική αυξήθηκε: από 21% στο 34% στη Γαλλία· από 25% στο 39% στη Γερμανία· από 29% στο 40% στην Ιταλία· και από το 30% στο 34% στο Ηνωμένο Βασίλειο. Στην Ιαπωνία, το ποσοστό της «μη κανονικής απασχόλησης» (μια κατηγορία παρόμοια με αυτή των ευρωπαϊκών χωρών) ανέβηκε από 17% το 1986 στο 34% το 2008, ενώ παρόμοιες τάσεις εκδηλώνονται και στη Νότια Κορέα. Οι αλλαγές στη σύνθεση της απασχόλησης ήταν εντονότερες αναφορικά με τις νεοπροσφερόμενες θέσεις εργασίας: το 60% των θέσεων εργασίας που δημιουργήθηκαν στις χώρες του ΟΟΣΑ στις δεκαετίες του 1990 και του 2000 ήταν μη κανονικού χαρακτήρα.²¹

Όλο και περισσότεροι εργαζόμενοι εκτίθενται στην εργασιακή ανασφάλεια την ώρα που, εξαιτίας του μειούμενου ρυθμού δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας σε αναιμικές οικονομίες, θα δυσκολεύονταν να βρουν νέα δουλειά σε περίπτωση απόλυσης. Αυτοί οι εργάτες εξαναγκάστηκαν να μετριάσουν τα αιτήματά τους για μισθολογικές αυξήσεις. Στις χώρες του ΟΟΣΑ, οι πραγματικοί μέσοι μισθοί ανέβηκαν κατά 0,8% από το 1995 ως το 2013, ενώ η παραγωγ-

20. Βλέπε Bruno Palier και Kathleen Thelen, «Institutionalizing Dualism: Complementarities and Change in France and Germany», *Politics and Society*, τ. 38, αρ. 1, 2010· David Rueda «Dualization, Crisis, and the Welfare State», *Socio-Economic Review*, τ. 12, αρ. 2, 2014.

21. OECD, *In It Together: Why Less Inequality Benefits All*, 2015, σ. 144. Βλέπε επίσης Shiho Futagami, «Non-Standard Employment in Japan: Gender Dimensions», *International Institute for Labour Studies Discussion Paper DP/200/2010*, 2010, σ. 29. Ακόμη, Kalleberg, *Precarious Lives*, σ. 73–107.

γικότητα της εργασίας αυξήθηκε κατά 1,5% ανά έτος, οδηγώντας έτσι σε σημαντική αναδιανομή του εισοδήματος προς τα πάνω (αν και λιγότερο έντονη από ό,τι στις ΗΠΑ, όπου μέσοι μισθοί και παραγωγικότητα αυξήθηκαν κατά 0,5% και 1,8% αντιστοίχως).²²

Πλεονάζουσα Εργασία σε Παγκόσμια Κλίμακα

Στον παγκόσμιο Νότο εμφανίζεται ένα μίγμα από περιπτώσεις τόσο ευρωπαϊκού όσο και αμερικανικού τύπου, όμως με οξυμένα τα χαρακτηριστικά και στα δυο άκρα. Από τη μια μεριά, τα μεταπολεμικά και μετααποικιακά αναπτυξιακά κράτη γενικά υιοθέτησαν εργασιακή νομοθεσία που ήταν παρόμοια, ή και αυστηρότερη, με εκείνη που ήταν σε ισχύ στις πάλαι ποτέ ευρωπαϊκές μητροπόλεις. Αν επιστρέψουμε στους δείκτες των προστατευτικών ρυθμίσεων της απασχόλησης του ΟΟΣΑ, θα δούμε πως στην Αργεντινή (με 2,1), τη Βραζιλία (1,8) και τη Νότια Αφρική (2,1), οι μόνιμα απασχολούμενοι σε συμβόλαια κανονικής απασχόλησης έχουν ισχυρότερες προστατευτικές ρυθμίσεις σε σχέση με το Ηνωμένο Βασίλειο (1,2)· ενώ στην Κίνα (3,3), την Ινδία (3,5), την Ταϊλάνδη (3,0) και την Τυνησία (2,7), οι εργαζόμενοι αυτού του τύπου έχουν περισσότερη προστασία από αντίστοιχους εργαζόμενους στη Γαλλία (2,6). Από την άλλη, σε αυτές τις προστατευμένες θέσεις εργασίας έχει πρόσβαση μόνο ένας μικρός αριθμός εργαζόμενων –ως επί το πλείστον αφορούν το δημόσιο και μεγάλες βιομηχανικές μονάδες–, συνεπώς, η μεγάλη πλειονότητα των εργατών στον παγκόσμιο Νότο αναγκάζεται να βρει εργασία σε μη κανονικές δουλειές, όπου υπάρχουν λιγότερες προστατευτικές ρυθμίσεις ακόμη και σε σχέση με τους ελάχιστα προστατευμένους εργαζόμενους των ΗΠΑ.

Σε Αφρική, Ασία και Λατινική Αμερική, η επέκταση του μη κανονικού τομέα είχε μετατραπεί σε μείζον πρόβλημα ακόμη και πριν τον ερχομό της παγκόσμιας εργασιακής αποβιομηχάνισης.

22. OECD, *Economic Outlook*, 2018, σ. 54.

Στις δεκαετίες του 1950 και 1960, η ζήτηση εργασίας ξεπερνούσε ήδη κατά πολύ την προσφορά, καθώς το ραγδαία επεκτεινόμενο εργατικό δυναμικό πέραν του αγροτικού τομέα αναζητούσε θέσεις εργασίας στους αργά μεγεθυνόμενους οικονομικούς τομείς που αφορούσαν μέχρι πρότινος εισαγόμενα είδη. Για να περιγράψουν τους μεγεθυνόμενους πληθυσμούς των μικροπωλητών, των μικρο-μεταποιητών και των μεταφορέων μέσω ποδηλάτου που συνάντησαν, οι εργασιακοί στατιστικολόγοι ανέπτυξαν τη νέα κατηγορία του «τομέα της άτυπης απασχόλησης».²³ Κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990, οι άτυποι τομείς επεκτάθηκαν σημαντικά, καθώς η μια χώρα μετά την άλλη υιοθετούσε καταστροφικές πολιτικές δομικής αναδιάρθρωσης και ανοίγματος των αγορών σε μια εποχή έντονου διεθνούς ανταγωνισμού.²⁴ Οι εργαζόμενοι που έχαναν τις θέσεις εργασίας με επίσημα συμβόλαια σε μεγάλες επιχειρήσεις και δημόσιες υπηρεσίες –ή που έβλεπαν τους μισθούς τους να πετοκόβονται– αναγκάστηκαν μαζί με νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασία να εργαστούν ατύπως, κατά τη διάρκεια περιόδων που σε πολλές χώρες έμοιαζαν με ατέλειωτες οικονομικές κρίσεις. Ταυτόχρονα, για να επωφεληθούν από τα αυξανόμενα διαθέσιμα πλεονάσματα εργασίας, οι επιχειρήσεις σχεδίασαν να αντικαταστήσουν τους προστατευμένους, επισήμως απασχολούμενους εργαζόμενους με ατύπως προσληφθέντες, ενώ, παράλληλα, πίεζαν από τα παρασκήνια τις κυβερνήσεις να μειώσουν τις επίσημες προστατευτικές ρυθμίσεις της απασχόλησης εν είδει τονωτικού της οικονομικής ανάκαμψης.²⁵

23. Βλέπε Aaron Benanav, «The Origins of Informality: The ILO at the Limit of the Concept of Unemployment», *Journal of Global History*, τ. 14, αρ. 1, 2019, σ. 107–25

24. Jacques Charmes, «The Informal Economy Worldwide: Trends and Characteristics», *Margin: The Journal of Applied Economic Research*, τ. 6, αρ. 2, 2012, σ. 103–32. Βλέπε επίσης Aaron Benanav, «Demography and Dispossession: Explaining the Growth of the Global Informal Workforce, 1950–2000», *Social Science History*, τ. 43, αρ. 4, 2019.

25. Jan Breman και Marcel van der Linden, «Informalizing the Econo-

Σε αντίθεση με άλλες χώρες του παγκόσμιου Νότου, στην Κίνα κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990 είχαμε μια περίοδο ραγδαίας οικονομικής μεγέθυνσης. Όμως, η κινεζική οικονομία βασίστηκε περισσότερο από κάθε περίπτωση στη δημιουργία αυτών των νομικά κυρωμένων εργασιακών κατηγοριών με λιγότερα προνόμια. Για τους *nonming gong*, τους εργαζόμενους στα αστικά κέντρα που ήταν δηλωμένοι δημότες αγροτικών περιοχών, ίσχυε καταστατικά πως δεν είχαν τις προστατευτικές ρυθμίσεις των άλλων εργαζομένων των αστικών περιοχών. Φτιάχνοντας t-shirt ή δουλεύοντας στη συναρμολόγηση ηλεκτρονικών σε μονάδες παραγωγής προσανατολισμένες στις εξαγωγές, για αυτούς τους εργάτες, κάθε ιδέα να παλέψουν για αυξήσεις στους πραγματικούς μισθούς ήταν εκτός τόπου και χρόνου, διότι η εργασιακή τους ασφάλεια ήταν εξαιρετικά χαμηλή και ο ανταγωνισμός για τις θέσεις εργασίας τόσο έντονος.²⁶

Η επέκταση της μη κανονικής απασχόλησης εξέθεσε τεράστιες μάζες ανθρώπων ανά την υφήλιο σε έντονη εργασιακή ανασφάλεια. Οι εργάτες είναι ιδιαίτερα ανασφαλείς στις περιοχές του παγκόσμιου Νότου, καθώς δεν διαθέτουν ούτε τις πιο στοιχειώδεις ρυθμίσεις νομικής προστασίας ή επιδομάτων ανεργίας. Παγκοσμίως, μόλις το 1/5 των ανέργων έλαβε επίδομα ανεργίας για το έτος 2012.²⁷ Συνεπώς, οι απολυμένοι εργάτες πρέπει να βρίσκουν νέες πηγές εισοδήματος το συντομότερο δυνατόν. Ως αποτέλεσμα, το παγκόσμιο ποσοστό ανεργίας ήταν μόλις 4,9% για το 2019, παρά την ευρέως αναγνωρισμένη έλλειψη εργασιακών ευκαιριών. Οι περισσότεροι εργαζόμενοι που χάνουν τη δουλειά τους αναγκάζονται

my: The Return of the Social Question at a Global Level,” *Development and Change*, τ. 45, αρ. 5, 2014.

26. Βλέπε Pun Ngai, *Migrant Labor in China: Post-socialist Transformations* (Polity, 2016).

27. Στην υποσαχάρια Αφρική μόλις το 3% των εργατών καλύπτεται με επιδόματα ανεργίας –στις χώρες υψηλών εισοδημάτων το αντίστοιχο ποσοστό είναι 76%: ILO, *World Employment Social Outlook: The Changing Nature of Jobs*, 2015, σ.80.

να δουλέψουν σε άτυπο καθεστώς εργασίας.²⁸ Στην πραγματικότητα, σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εργασίας, μόλις το 26% του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού είχε μόνιμη απασχόληση οποιοδήποτε τύπου το 2015, είτε πλήρους είτε μερικής απασχόλησης. Το υπόλοιπο 74% απασχολούταν με συμβόλαια προσωρινής απασχόλησης ή και ατύπως, χωρίς καν συμβόλαιο, είτε σε έναν εργοδότη είτε για λογαριασμό του.²⁹

Από αυτή τη σκοπιά, ο όρος «μη κανονική απασχόληση» δεν ανταποκρίνεται σε καμία περίπτωση στην πραγματικότητα: αποτελεί κατάλοιπο του ονείρου των μέσων του 20^{ου} αιώνα για πλήρη απασχόληση που δεν έγινε ποτέ παγκόσμια πραγματικότητα, και πολύ λιγότερο στις χώρες όπου ζει η πλειοψηφία των ανθρώπων.³⁰ Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι οι εργάτες ανά τον κόσμο –με την εξαίρεση μιας μικρής μειοψηφίας προστατευμένων εργαζόμενων– είναι εκτεθειμένοι στα скаμπανεβάσματα της ζήτησης εργασίας. Σε μια εποχή γενικά χαμηλής ζήτησης εργασίας, πολλοί εργάτες φοβούνται πως, σε περίπτωση που χάσουν τη δουλειά που έχουν, θα δυσκολευτούν να βρουν νέα, καθώς υπάρχουν τόσοι πολλοί άλλοι εργάτες σαν κι αυτούς –με τις ίδιες δεξιότητες και ικανότητες– που είναι άνεργοι ή υποαπασχολούμενοι και ψάχνουν για δουλειά. Αντιμέτωποι με την εργασιακή ανασφάλεια, αυτοί οι εργάτες εξωθούνται να αποδέχονται έναν σχετικά στάσιμο μισθό και άσχημες συνθήκες εργασίας. Αυτή η συνθήκη δεν αποτελεί κατά κύριο λόγο αποτέλεσμα των τελευταίων εξελίξεων στις ψηφιακές τεχνολογίες. Απεναντίας, αποτελεί απότοκο δεκαετιών πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας και υποεπένδυσης, που επέφεραν την επιβράδυνση της μηχανής της μεγέθυνσης της παγκόσμιας οικονομίας (και μάλιστα σε μια περίοδο όπου το παγκόσμιο εργατικό

28. Βλέπε αντιστοίχως, τις μελέτες *Key Indicators* και *Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture*, 3^η έκδοση, 2018, σ. 23, του ILO.

29. ILO, *World Employment Social Outlook*, σ. 31

30. Βλέπε Ronaldo Munck, «The Precariat: A View from the South», *Third World Quarterly*, τ. 34, αρ. 5, 2013.

δυναμικό ήταν σε φάση επέκτασης). Αν δεν υπάρξουν δραστικές αλλαγές στις κρατικές πολιτικές, η ύφεση του COVID-19 θα οξύνει αυτές τις τάσεις στα επόμενα χρόνια.

Μεταβιομηχανικός Ζόφος

Τα ποσοστά ανεργίας αυξήθηκαν σημαντικά λόγω της ύφεσης του COVID-19· όμως, με δεδομένους τους μετασχηματισμούς στις αγορές εργασίας που καταγράψαμε πιο πάνω, αυτή η ανεργία κατά πάσα πιθανότητα θα μετασχηματιστεί, με την πάροδο του χρόνου, σε μια σειρά από μορφές υποαπασχόλησης.³¹ Καθώς είναι αδύνατο να παραμείνουν εκτός εργασίας για μεγάλο διάστημα, στα άτομα δεν μένει άλλη επιλογή από το να δεχτούν να δουλέψουν σε υπαμειβόμενες δουλειές με χειρότερες από τις κανονικές συνθήκες εργασίας. Εκείνοι που αδυνατούν να βρουν εργασία εντελώς κάνουν κάτι δικό τους στον άτυπο τομέα ή τα παρατάνε τελείως και αποχωρούν από το εργατικό δυναμικό. Η ζωή στις στάσιμες οικονομίες χαρακτηρίζεται από έντονη εργασιακή ανασφάλεια – κάτι που χειροτερεύει κι άλλο στα χρόνια της ύφεσης, όπως το 2020. Πρόκειται για μια συνθήκη που παρουσιάζεται με τέχνη στις πρόσφατες δυστοπίες επιστημονικής φαντασίας, στις οποίες εμφανίζεται μια πλέον αχρηστευμένη ανθρωπότητα. Τα περισσότερα άτομα τα βγάζουν πέρα μεροδούλι-μεροφαί, ενώ, ταυτόχρονα, οι πλουσιότεροι ιδιοκτήτες των πόρων έχουν μαζέψει τόσο μεγάλες ποσότητες κεφαλαίου που είναι σαν να διαθέτουν πλέον το χρηματικό

31. Κάποιοι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης αναδεικνύουν την υποαπασχόληση ως εκείνο το κοινό στοιχείο που χαρακτηρίζει τις σύγχρονες οικονομίες, όμως, εξαιτίας του ότι εστιάζουν στον υποτιθέμενο δυναμισμό της τεχνολογικής αλλαγής, δυσκολεύονται να το εξηγήσουν. Βλέπε, για παράδειγμα, Andy Stern, *Raising the Floor: How a Universal Basic Income Can Renew Our Economy and Rebuild the American Dream*, (Public Affairs, 2016), σ.185· και Yang, *War on Normal People*, σ. 79–80.

αντίστοιχο της αθανασίας.³² Καθώς δεν γίνεται να μείνουν χωρίς εργασία, τι λογής δουλειές κάνουν αυτοί οι πλεονάζοντες εργατές;

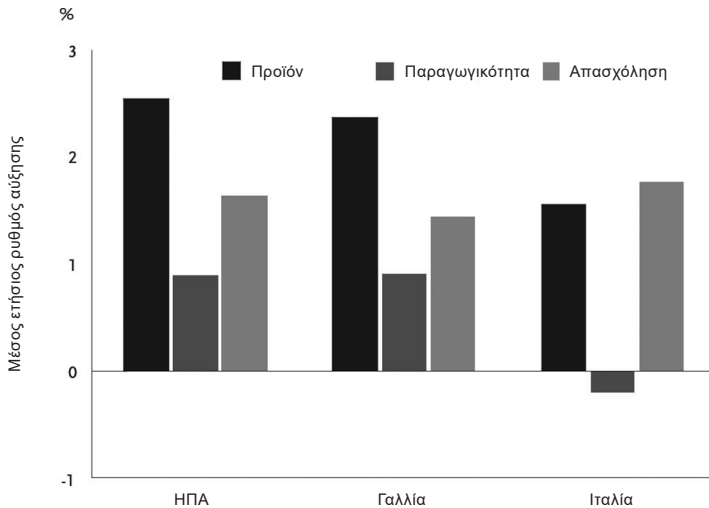
Από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και δώθε, καθώς το πλεόνασμα εργασίας επεκτεινόταν παγκοσμίως, οι πολυεθνικές ξεκίνησαν να επιδίδονται σε κερδοσκοπικές κινήσεις στην αγορά εργασίας, βάζοντας τους παρόχους να ανταγωνίζονται αναμεταξύ τους για να αποκτήσουν εργατικό δυναμικό σε χαμηλές τιμές, ώστε έπειτα να είναι σε θέση αυτές να ανταγωνίζονται σε υπερκορεσμένες παγκόσμιες αγορές. Οι επιχειρήσεις της βιομηχανίας επωφελήθηκαν από την εργασιακή ανασφάλεια όχι μόνο εκμεταλλευόμενες χιλιάδες ζώνες εξαγωγικής μεταποίησης στις χώρες χαμηλού εισοδήματος ανά τον κόσμο, αλλά, επιπλέον, βάζοντας στις χώρες υψηλού εισοδήματος φρένο στα μισθολογικά αιτήματα των εργατών, μέσα από τη δημιουργία εργασιακών καθεστώτων πολλών ταχυτήτων ή προσλαμβάνοντας εργατές έξω από τα όρια του κανονικού εργατικού δίκαιου. Όμως, μόνο ένα 17% του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού απασχολείται στη μεταποίηση, και ένα επιπλέον 5% στην εξόρυξη, τις μεταφορές και τις επιχειρήσεις ενέργειας και ύδρευσης-αποχέτευσης.³³ Κατά συνέπεια, η μεγάλη πλειοψηφία των υποαπασχολούμενων εργαζομένων καταλήγει να απασχολείται στον ετερογενή τομέα των υπηρεσιών, ο οποίος αντιστοιχεί στο 70% με 80% του συνολικού απασχολούμενου εργατικού δυναμικού στις χώρες υψηλού εισοδήματος, και στην πλειοψηφία των εργαζομένων σε Ιράν, Νιγηρία, Τουρκία, Φιλιππίνες, Μεξικό, Βραζιλία και

32. Αυτή ήταν πάνω-κάτω η βασική ιδέα του *In Time* (2011), σε σενάριο και σκηνοθεσία του Andrew Niccol. Βλέπε επίσης την ταινία *Children of Men* (2006) του Alfonso Cuarón, το *District 9* (2009) και το *Elysium* (2013) του Neill Blomkamp και τη βραζιλιάνικη τηλεοπτική σειρά *3%* (2016) του Pedro Aguilera.

33. ILO, *Key Indicators*. Από αυτό το 17%, ένα μεγάλο τμήμα απασχολείται σε άτυπο καθεστώς, εργαζόμενο στη σφαίρα της οικιακής οικονομίας: απασχολείται στην παραγωγή τούβλων, τσιγάρων, κλειδαριών και υποδημάτων στις πίσω αυλές σπιτιών ή σε άτυπες βιοτεχνίες, εργαστήρια και χυτήρια μετάλλου.

Νότια Αφρική.³⁴ Η μεταβιομηχανική οικονομία που μας έχει κληροδοτηθεί, και πια αποτελεί παγκόσμια πραγματικότητα, δεν μοιάζει με εκείνη που το 1973 ο Ντάνιελ Μπελ είχε προβλέψει πως θα αναδυθεί: αντί για μια οικονομία ερευνητών, δασκάλων του τένις και σεφ με αστέρια Michelin, η οικονομία μας κατά κύριο λόγο έχει υπαίθρια κουρεία και μανάβικα, οικιακό προσωπικό, και υπαλλήλους για να ανανεώνουν τα εμπορεύματα στα ράφια του Walmart.³⁵

Διάγραμμα 4.3 Τομείς υπηρεσιών σε ΗΠΑ, Γαλλία και Ιταλία, 1980–2010

Πηγή: Groningen Growth and Development Centre, 10-Sector Database, Ιανουάριος 2015.

Η καλύτερη περιγραφή του βασικού μοτίβου της αύξησης της απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών μάς έχει δοθεί από τον οικονομολόγο του Πρίνσετον Ούιλιαμ Μπόμολ τη δεκαετία του 1960. Η θεωρία του μας βοηθά να κατανοήσουμε γιατί η υποαπασχόληση σε αυτόν τον τομέα αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της οικονομίας

34. Σύμφωνα με τη μελέτη του ILO *Key Indicators*, οι εργαζόμενοι στον τομέα των υπηρεσιών αποτελούν την πλειοψηφία του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού από το 2020.

35. Daniel Bell, *The Coming of Post-industrial Society* (Basic Books, 1973).

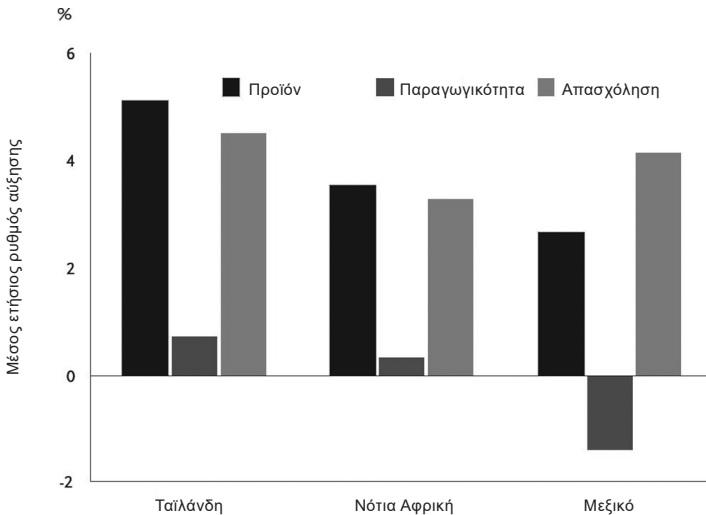
ας του 20^{ου} αιώνα –και γιατί η προσέγγιση των θεωρητικών της αυτοματοποίησης μπάζει νερά.³⁶ Ο Μπόμολ εξηγεί την άνοδο στην απασχόληση στον τομέα υπηρεσιών καταδεικνύοντας πως οι υπηρεσίες παρουσιάζουν συνήθως πολύ μικρότερη αύξηση της παραγωγικότητας σε σχέση με τη βιομηχανία. Οι υπηρεσίες γενικά δεν χαρακτηρίζονται από δυναμικά μοτίβα επέκτασης, κατά τα οποία το προϊόν αυξάνεται γρηγορότερα από την παραγωγικότητα, η δε παραγωγικότητα αυξάνεται γρηγορότερα από την απασχόληση (όπως συνέβαινε με τη μεταποίηση πριν το 1973). Απεναντίας, το μεγαλύτερο τμήμα της αύξησης του προϊόντος στις υπηρεσίες παράγεται μέσω της επέκτασης της απασχόλησης (Διαγράμματα 4.3 και 4.4). Επαναλαμβάνοντας αμυδρά τη μαρξική έννοια περί «στάσιμου» σχετικού πλεονάζοντος πληθυσμού, ο Μπόμολ υποστηρίζει πως οι υπηρεσίες φτάνουν να σχηματίσουν έναν σχετικά «στάσιμο» οικονομικό τομέα.³⁷ Υπάρχει ξεκάθαρη διασύνδεση ανάμεσα στην παγκόσμια επέκταση αυτού του στάσιμου οικονομικού τομέα και την επιδεινούμενη στασιμότητα της παγκόσμιας οικονομίας.³⁸ Πράγματι, η υποστήριξη της παραπάνω θέσης ταυτίζεται με το να λέμε ότι από την απαρχή της παγκόσμιας αποβιομηχάνισης, τίποτα –ούτε η επέκταση του τομέα υπηρεσιών– δεν κατάφερε να λειτουργήσει ως επαρκές υποκατάστατο για τη μέχρι πρότινος εύρωστη μηχανή βιομηχανικής-οικονομικής μεγέθυνσης της οικονομίας.

36. Βλέπε William Baumol, «Macroeconomics of Unbalanced Growth: The Anatomy of Urban Crisis», *American Economic Review*, τ. 57, αρ. 3, Ιούνιος 1967, σ. 415–26· επίσης, Baumol et al., *Productivity and American Leadership: The Long View* (MIT Press, 1989).

37. William Baumol et. al., «Unbalanced Growth Revisited: Asymptotic Stagnancy and New Evidence», *American Economics Review*, τ. 75, αρ. 4, 1985, σ. 806.

38. Για μια παρεμφερή ανάλυση, βλέπε Servaas Storm, «The New Normal: Demand, Secular Stagnation, and the Vanishing Middle Class», *International Journal of Political Economy*, αρ. 46, 2017, σ. 169–210. Ο Storm, σε κάθε περίπτωση, υποστηρίζει ότι η απώλεια θέσεων εργασίας στους δυναμικούς τομείς της οικονομίας συμβαίνει εξαιτίας της αυτοματοποίησης και όχι εξαιτίας της παγκόσμιας πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας.

Διάγραμμα 4.4 Τομείς υπηρεσιών σε Ταϊλάνδη, Μεξικό και Νότια Αφρική, 1980–2010

Πηγή: Groningen Growth and Development Centre, 10-Sector Database, Ιανουάριος 2015.

Το γεγονός ότι οι υπηρεσίες δεν υπόκεινται στις σταδιακές καινοτομίες επί της διαδικασίας, από τις οποίες προκύπτουν ραγδαίοι ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας, δεν αποτελεί εγγενές χαρακτηριστικό τους αυτών καθαυτών: σε πολλές υπηρεσίες ξεπεράστηκαν οι φραγμοί που περιόριζαν την αύξηση της παραγωγικότητας. Όμως, ξεπεράστηκαν ακριβώς εκβιομηχανίζοντας τη διαδικασία. Όπως υποστηρίζει ο κοινωνιολόγος Τζόνναθαν Γκέρσουινι, αυτές οι υπηρεσίες μετασχηματίστηκαν σε προϊόντα αυτοεξυπηρέτησης εντός του νοικοκυριού, για παράδειγμα, «το πλυντήριο υποκατέστησε τις υπηρεσίες καθαρισμού, το ξυραφάκι το ξύρισμα στον κουρέα, το Ι.Χ. τις δημόσιες συγκοινωνίες».³⁹ Μετασχηματισμένες σε βιομηχανικές διαδικασίες, αυτές οι υπηρεσίες

39. Jonathan Gershuny και I.D. Miles, *The New Service Economy* (Praeger, 1983), σ. 22. Βλέπε επίσης Jonathan Gershuny, *After Industrial Society? The Emerging Self-Service Economy* (Macmillian, 1978), σ. 56–7.

ες που ενσωματώθηκαν σε προϊόντα υπόκειντο πλέον σε δυναμικά οφέλη παραγωγικότητας. Οι δραστηριότητες που παρέμειναν υπηρεσίες μέχρι σήμερα είναι εκείνες που αποδείχτηκε δύσκολο να εκβιομηχανισθούν, λόγω αντιστάσεων που μέχρι σήμερα μένουν ανεπίλυτες.⁴⁰

Το δίχως άλλο, στην ψηφιακή εποχή, δεν είναι απίθανο να προκύψουν τεχνολογικές καινοτομίες, όπως το ράψιμο των ενδυμάτων και η συναρμολόγηση ηλεκτρονικών στη βιομηχανία, και σε άλλες υπηρεσίες, οι οποίες θα τις μετατρέψουν σε αγαθά αυτοεξυπηρέτησης, η παραγωγή των οποίων θα υπόκειται σε όλο και αποδοτικότερες βιομηχανικές διαδικασίες. Ας σκεφτούμε, για παράδειγμα, την πρόσφατη εξαφάνιση των ταξιδιωτικών πρακτορείων. Παρόλα αυτά, θα αποτελούσε σημαντικό λάθος να φανταζόμαστε ότι, στην εποχή μας, οι βασικοί φραγμοί στη δυναμική οικονομική μεγέθυνση είναι κατά βάση τεχνικής υφής και ότι μπορούν να ξεπεραστούν μέσα από τεχνολογικά άλματα που θα μετατρέψουν στάσιμες υπηρεσίες σε δυναμικές βιομηχανίες. Ο κύριος φραγμός παραμένει η περίσσεια των τεχνικών δυνατοτήτων ανά τον κόσμο, η οποία συνεπάγεται ότι έχουμε κορεσμένες παγκόσμιες αγορές, στις οποίες

40. Βλέπε Baumol et. al., «Unbalanced Growth Revisited». Σε κάποιους τομείς υπηρεσιών, όπως το εμπόριο και οι μεταφορές στις ΗΠΑ, προέκυψε ραγδαία αύξηση της παραγωγικότητας από το 2000. Παρόλα αυτά, οι καινοτομίες σε αυτόν τον τομέα δεν είχαν σαν αποτέλεσμα να προκύψει μόνιμη αύξηση της παραγωγικότητας σε όλες τις υπηρεσίες του τύπου που ήταν συνηθισμένος στη μεταποίηση κατά τη μακρά ιστορία της βιομηχανικής ανάπτυξης. Υπηρεσίες όπως οι αποθήκες είναι τυπικά «ασύμπτωτα στάσιμες», όπως το διατύπωσε ο Μπόμολ. Συναρπάζονται από διαχωρίσιμα μέρη, κάποια από τα οποία μπορούν να γίνουν πιο αποδοτικά μέσω βιομηχανικών διαδικασιών και άλλα (όπως η αποθήκευση και συλλογή αντικειμένων στην αποθήκη) που δεν είναι δυνατόν. Προϊόντος του χρόνου, καθώς οι πρώτες διαδικασίες γίνονται πιο αποδοτικές, οι τελευταίες τείνουν να κυριαρχούν ως προς την απασχόληση. Παρόλο που η ασύμπτωτη στασιμότητα αποτελεί γενικά χαρακτηριστικό των υπηρεσιών, βρίσκεται και σε κάποιους βιομηχανικούς κλάδους έντασης εργασίας, όπως το ράψιμο έτοιμων ενδυμάτων και η συναρμολόγηση ηλεκτρονικών, οι οποίοι έχουν παίξει σημαντικό ρόλο στη δημιουργία θέσεων εργασίας στη μεταποίηση σε παγκόσμια κλίμακα, θέσεων που σήμερα απειλούνται από την αυτοματοποίηση.

το προϊόν αυξάνεται αργά σε όλους τους τομείς παραγωγής. Φυσικά, πολλών ειδών μαζικώς παραγόμενα προϊόντα έχουν εμφανιστεί από την απαρχή της παγκόσμιας αποβιομηχάνισης στη δεκαετία του 1970 (για παράδειγμα, μια μεγάλη ποικιλία καταναλωτικών ηλεκτρονικών συσκευών), όμως, αν μη τι άλλο, αυτές οι νεότερες γραμμές παραγωγής υποφέρουν από χειρότερη πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα σε σχέση με τις παλαιές. Η ίδια μοίρα θα ενσκήψει σε κάθε αγαθό αυτοεξυπηρέτησης που θα προκύψει μέσω του μετασχηματισμού μιας σημερινής υπηρεσίας. Τότε, όπως και τώρα, εκείνοι που χάνουν τη δουλειά τους και οι νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας θα αναγκάζονται να ψάχνουν για δουλειά σε όποιες δραστηριότητες συνεχίζουν να υπάρχουν, επωφελούμενοι από ένα βασικό χαρακτηριστικό των υπηρεσιών που τις καθιστά εστίες υποαπασχόλησης.

Καθώς οι υπηρεσίες δεν μπορούν να βασίζονται στον χειρισμό των τιμών για την επέκταση της ζήτησης –δηλαδή, να βασίζονται στην αύξηση της παραγωγικότητας που οδηγεί στην πτώση των τιμών και άρα στην άνοδο της ζήτησης–, το αναμενόμενο θα ήταν η απασχόληση στον τομέα των υπηρεσιών να αυξάνεται αργά με το πέρασμα του χρόνου. Όπως έδειξε ο Μπόμολ, οι τιμές του τομέα των υπηρεσιών υφίστανται μια «ασθένεια κόστους»: οι αργοί ρυθμοί αύξησης της παραγωγικότητας έχουν ως αποτέλεσμα οι υπηρεσίες να γίνονται όλο και πιο ακριβές σε σχέση με τα αγαθά.⁴¹ Συνεπώς, η ζήτηση στον τομέα των υπηρεσιών πρέπει να βασίζεται στον παράγοντα του εισοδήματος για να επεκταθεί –η αύξηση της ζήτησης για υπηρεσίες εξαρτάται από την άνοδο των εισοδημάτων ανά την ευρύτερη οικονομία. Όμως, αυτό σημαίνει

41. Σύμφωνα με τον Μπόμολ, στην πραγματικότητα, ο λόγος που οι υπηρεσίες γίνονται ακριβότερες είναι η πτώση των τιμών στη μεταποίηση. Η θεωρία που λέει πως οι αλλαγές στις σχετικές τιμές καθορίζονται από τις διαφορικές μεταβολές της παραγωγικότητας της εργασίας ήταν η αρχική διαίσθηση που οδήγησε στην εργασιακή θεωρία της αξίας. Βλέπε Άνταμ Σμιθ, *Έρευνα για τη Φύση και τις Αιτίες του Πλούτου των Εθνών* (Το Βήμα, 2010), σ. 95–6.

πως καθώς ο ρυθμός της συνολικής οικονομικής μεγέθυνσης μειώνεται παράλληλα με την αποσάθρωση της μηχανής της βιομηχανικής μεγέθυνσης, ο ρυθμός της αύξησης της απασχόλησης στον τομέα των υπηρεσιών επίσης θα μειώνεται –και, γενικά μιλώντας, έτσι έχει συμβεί στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες. Όμως, παρά τη μικρότερη μεγέθυνση των αναπτυγμένων οικονομιών, η απασχόληση στον τομέα των υπηρεσιών επεκτάθηκε σταθερά σε μια σειρά από επαγγέλματα, στα οποία το νομικό-θεσμικό πλαίσιο επέτρεπε την πρόσληψη με επισφαλείς όρους. Ακριβώς σε αυτό το σημείο υπεισέρχεται η λογική της υποαπασχόλησης.

Αποδεικνύεται ότι είναι δυνατόν να μειωθούν οι τιμές ορισμένων υπηρεσιών, και έτσι να αυξηθεί η ζήτηση γι' αυτές παρά τη συνολική οικονομική στασιμότητα, χωρίς να αυξηθούν τα αντίστοιχα επίπεδα παραγωγικότητας –δηλαδή, πληρώνοντας τους εργαζόμενους λιγότερο ή καταστέλλοντας την αύξηση των μισθών τους σε σχέση με την όποια πενιχρή αύξηση της παραγωγικότητάς τους επιτυγχάνεται με την πάροδο του χρόνου.⁴² Δεδομένου ότι οι δυσκολίες ως προς την άνοδο των ρυθμών αύξησης της παραγωγικότητας στις υπηρεσίες αυτές δεν έχουν πρόσκαιρο χαρακτήρα, οι εργοδότες έχουν κίνητρο να πιέσουν κι άλλο τους μισθούς προς τα κάτω, είτε για να συμβαδίσουν με τους ανταγωνιστές τους είτε για να προλάβουν τον ανταγωνισμό από αυτούς. Η ίδια αρχή ισχύει και για τους αυτοαπασχολούμενους εργαζόμενους, οι οποίοι, προσφέροντας εργασία έναντι χαμηλότερων απολαβών, είναι σε θέση να δημιουργήσουν ζήτηση για την εργασία τους εις βάρος των εισοδημάτων τους. Ο τομέας των υπηρεσιών είναι ο χώρος επιλογής για τη δημιουργία θέσεων εργασίας μέσω μιας τέτοιας υπερεκμετάλλευσης, επειδή οι μισθοί των εργαζομένων στις υπηρεσίες αποτελούν ένα σχετικά μεγάλο μέρος της τελικής τιμής που πληρώνει

42. Για μια εξήγηση παρόμοιου τύπου, βλέπε Torben Iversen και Anne Wren, «Equality, Employment, and Budgetary Restraint: The Trilemma of the Service Economy», *World Politics*, τ. 50, αρ. 4, 1998· βλέπε επίσης Storm, «The New Normal».

ο καταναλωτής. Δεδομένου ότι τα επίπεδα παραγωγικότητας της εργασίας τείνουν να είναι χαμηλότερα στις υπηρεσίες, είναι συχνά δυνατό για τις οικογενειακές επιχειρήσεις μικρής κλίμακας να ανταγωνίζονται τις επιχειρήσεις με υψηλή κεφαλαιοποίηση, εφόσον οι πρώτες καταφέρνουν να περιορίζουν τα εισοδήματά τους στο ελάχιστο. Ιδιαίτερα στις χώρες χαμηλού και μεσαίου εισοδήματος, η αύξηση της παραγωγικότητας σε πολλές υπηρεσίες ήταν αρνητική, καθώς οι άνθρωποι επινοούν εργασία για τον εαυτό τους μέσω στρατηγικών δημιουργίας θέσεων εργασίας που δεν συμβάλλουν στην ανάπτυξη.

Ο βαθμός στον οποίον επιτρέπεται στις επιχειρήσεις να επωφελούνται από την εισοδηματική ανασφάλεια των εργατών, ώστε να τους απασχολούν σε εξαθλιωτικές μορφές εργασίας, εξαρτάται από την ισχύ της νομοθεσίας που προστατεύει τους εργαζόμενους στην εκάστοτε χώρα. Όπως έχουμε δει, στις οικονομίες με χαμηλή ζήτηση εργασίας, τα κράτη έχουν προχωρήσει σε παρεμβάσεις που αποβλέπουν στην ελάττωση των προστατευτικών ρυθμίσεων. Πράγματι, αυτός ήταν ο ρητός στόχος του ίδιου του ΟΟΣΑ, ο οποίος αποτέλεσε συνεπή υπέρμαχο της ιδέας της εφαρμογής της εργασιακής ευελιξίας ως μέσου για τη μείωση του ποσοστού ανεργίας. Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980, οι οικονομολόγοι του ΟΟΣΑ αναγνώρισαν όμως πως, με δεδομένο ότι οι ρυθμοί μεγέθυνσης θα είναι χαμηλοί, είναι μάλλον απίθανο οι επιχειρήσεις να επενδύσουν στο πάγιο κεφάλαιο στον βαθμό που χρειάζεται για να παραχθούν υψηλής παραγωγικότητας, καλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας. Έμοιαζε συνεπώς «αναπόφευκτο» ότι «μια αρκετά γοργή άνοδος της απασχόλησης συνεπάγεται τη δημιουργία πολλών θέσεων εργασίας για τις οποίες απαιτούνται κάτω του μέσου όρου μεγέθη κεφαλαίου, στις οποίες, συνακόλουθα, ο πραγματικός μισθός θα είναι αντίστοιχα μέτριος». Με το βλέμμα στις ΗΠΑ όπου τα ποσοστά ανεργίας έπεσαν διότι «ο μέσος πραγματικός μισθός των νέων θέσεων εργασίας» κρατήθηκε «κάτω από τον μέσο πραγματικό μισθό των ήδη υπαρχουσών θέσεων εργασίας», ο ΟΟΣΑ

ξεκίνησε να προτείνει αυτή την παράλογη στρατηγική δημιουργίας θέσεων εργασίας παντού.⁴³ Οι οικονομολόγοι του ΟΟΣΑ δεν μπορούσαν να προβλέψουν πως αυτή η περίοδος οικονομικής στασιμότητας θα κρατούσε τόσο πολύ. Παρόλα αυτά, όφειλαν να προβλέψουν τα κοινωνικά επιζήμια αποτελέσματα που θα επέφεραν αυτές οι πολιτικές.

Όσο αυξάνεται η υποαπασχόληση, τόσο εντείνεται η ανισότητα. Μάζες ατόμων μπορούν να βρουν δουλειά μόνο στον βαθμό που η αύξηση του εισοδήματός τους συγκρατείται χαμηλά σε σχέση με τον μέσο ρυθμό αύξησης του εισοδήματος. Όπως σημειώνουν οι οικονομολόγοι Ντέιβιντ Ότορ και Άννα Σάλομονς, «ο εργασιακός εκτοπισμός δεν χρειάζεται να συνεπάγεται μια μείωση στην απασχόληση, τις ώρες εργασίας ή τον μισθό», όμως, μπορεί να κρύβεται στη σχετική εξαθλίωση της εργατικής τάξης, καθώς «ο μισθός –δηλαδή, το γινόμενο των ωρών δουλειάς επί το ωρομίσθιο– αυξάνεται λιγότερο γρήγορα σε σχέση με την προστιθέμενη αξία».⁴⁴ Η επίπτωση είναι ότι μεγαλώνει ακόμα περισσότερο το χάσμα ανάμεσα στη μέση άνοδο των πραγματικών μισθών και τα επίπεδα παραγωγικότητας, συμβάλλοντας έτσι στη μεταφορά του εισοδήματος από την εργασία στο κεφάλαιο που συνέβη στις χώρες του G20 κατά τη διάρκεια των τελευταίων 50 ετών. Παγκοσμίως, το ποσοστό της εργασίας ως προς το εισόδημα έπεσε κατά 5% ανάμεσα στο 1980 και τα μέσα της δεκαετίας του 2000, καθώς ένα όλο και μεγαλύτερο τμήμα της ανόδου του εισοδήματος παρακρατούνταν από την ολιγομελή τάξη των ιδιοκτητών του πλούτου.⁴⁵

43. OECD, *Employment Outlook*, 1987, σ. 10–11.

44. David Autor και Anna Salomons, «Is Automation Labour-Displacing? Productivity Growth, Employment, and the Labour Share», *Brookings Papers on Economic Activity*, 2018, σ. 2–3

45. ILO και OECD, «The Labour Share in the G20 Economies», αναφορά που προετοιμάστηκε για το Employment Working Group του G20, Φεβρουάριος 2015, σ. 3. IMF, *World Economic Outlook*, 2017, σ. 3. Βλέπε επίσης Loukas Karabarbounis και Brent Neiman, «The Global Decline of the Labour Share», *Quarterly Journal of Economics*, τ. 129, αρ. 1, 2014.

Όπως το συζήτησα πιο πάνω, οι αυξήσεις στην ανισότητα είναι χειρότερες από ό,τι αφήνεται να εννοηθεί από αυτές τις στατιστικές, διότι και η κατανομή του εισοδήματος λόγω εργασίας έχει γίνει πιο άνιση, με τις μεγαλύτερες αυξήσεις να αφορούν τα διευθυντικά στελέχη. Ανάμεσα στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές της δεκαετίας του 2010, η παραγωγικότητα της εργασίας σημείωσε μεγαλύτερη άνοδο σε σχέση με τους μέσους μισθούς στις χώρες του ΟΟΣΑ.⁴⁶ Με το πέρασμα του χρόνου, αυτή η εξαθλιωτική χαρακτηριστή αύξηση της απασχόλησης έγινε αυτοενισχυόμενη. Τομείς της οικονομίας επεκτείνονται επωφελούμενοι των δεξαμενών υποαπασχολούμενης εργασίας και έπειτα φτάνουν να εξαρτώνται από τη συνεχιζόμενη διαθεσιμότητα αυτής της υποαπασχολούμενης εργασίας. Όπως απεικονίστηκε με δεξιοτεχνία στη βραβευμένη ταινία του Μπονγκ Τζουν-χο με τίτλο *Παράσιτα* (2019), αρχίζει να βγάζει νόημα για τα πλούσια νοικοκυριά των διευθυντικών στελεχών να προσλαμβάνουν εργατικής καταγωγής νοικοκυριά για να κάνουν τις οικιακές δουλειές που θα έπρεπε αλλιώς να κάνουν οι ίδιοι –ως δάσκαλοι ιδιαίτερων, ως οικιακοί βοηθοί, οδηγοί, μπίμπι-σίτερ και προσωπικοί βοηθοί–, απλώς και μόνο εξαιτίας των μεγάλων διαφορών ως προς το πόσο κοστολογείται η εργασία των μεν και των δε αντιστοίχως.⁴⁷

Αυτές οι τάσεις υποδηλώνουν πως δεν θα συμβεί κάποιου είδους κρίση βιβλικών διαστάσεων των δυσλειτουργιών της αγοράς εργασίας, όπως προβλέπουν οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης. Απεναντίας, η ανεργία θα συνεχίσει να εκτινάσσεται κατά τη διάρκεια των περιόδων καθόδου –όπως βλέπουμε να συμβαίνει ξανά τώρα, και μάλιστα σε μαζική κλίμακα, στην τωρινή ύφεση του

46. Andrew Sharpe και James Ugucioni, «Decomposing the Productivity-Wage Nexus in Selected OECD Countries, 1986– 2013», στο *International Productivity Monitor*, αρ. 32, 2017, σ. 31.

47. Βλέπε Τομά Πικετί, *Το Κεφάλαιο τον 21^ο αιώνα* (Πόλις, 2014) σ. 502–6, για το μέγεθος του υπηρετικού προσωπικού που μπορεί να έχει στη διάθεσή του το τοπ 1% των κληρονόμων πλούτου σε σύγκριση με τα ανώτερα στρώματα όσων ζουν από το μισθό.

COVID-19. Τότε, κατά τη διάρκεια των ισχνών περιόδων ανάκαμψης που ακολουθούν, αυτή η ανεργία αργά αλλά σίγουρα θα μεταβληθεί σε υψηλότερα επίπεδα υποαπασχόλησης και ανισότητας. Στο *Rise of the Robots*, ο μελλοντολόγος Μάρτιν Φορντ σημειώνει πως ο χειρότερος εφιάλτης του θα ήταν «το οικονομικό σύστημα να καταφέρει εντέλει να προσαρμοστεί στη νέα πραγματικότητα» του εργασιακού εκτοπισμού. Όμως, στην πραγματικότητα, αυτό έχει ήδη επιτευχθεί. Όπως το έθεσε ο Μάικ Ντέιβις, «η διαλογή της ανθρωπότητας στον ύστερο καπιταλισμό έχει ήδη ολοκληρωθεί».⁴⁸ Αν δεν βάλουμε ένα τέλος σε αυτή τη διαδικασία μέσα από οργανωμένη πολιτική δράση, οι επόμενες δεκαετίες θα είναι μία από τα ίδια: η πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα στις παγκόσμιες αγορές για τα γεωργικά και βιομηχανικά προϊόντα θα συνεχίζει να εξωθεί τους εργάτες μακριά από αυτούς τους τομείς και προς τις υπηρεσίες, των οποίων το ποσοστό ως προς τη συνολική απασχόληση θα σκαρφαλώσει από το 50% που έχει σήμερα στο 70% με 80% στα μέσα του αιώνα. Καθώς ο συνολικός ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης θα παραμείνει χαμηλός, ο τομέας υπηρεσιών θα απορροφά όσους χάνουν τη δουλειά τους και τους νεοεισερχόμενους στην αγορά εργασία, αυξάνοντας την εισοδηματική ανισότητα και οδηγώντας μας όλο και πιο βαθιά μέσα στον μεταβιομηχανικό ζόφο.

Δεν θέλω απλά να πω ότι οι φτωχοί θα γίνονται φτωχότεροι. Στην πραγματικότητα, το ποσοστό του παγκόσμιου πληθυσμού που ζει σε συνθήκες ακραίας φτώχειας μειώνεται με το πέρασμα του χρόνου, σε αντιστοιχία με την αστικοποίηση του παγκόσμιου πληθυσμού.⁴⁹ Όμως, το μερίδιο των φτωχότερων εργατών στη συνολική εισοδηματική αύξηση παραμένει μικρότερο σε σχέση με

48. Ford, *Rise of the Robots*, σ. 219; Mike Davis, *Planet of Slums* (Verso, 2006), σ. 199.

49. Ένα τμήμα των εισοδηματικών αυξήσεων του φτωχότερου 50% καταναλώνεται στα υψηλότερα κόστη διαβίωσης στις πόλεις, όμως το ύψος του είναι πολύ δύσκολο υπολογιστεί: η αστικοποίηση αυξήθηκε από 30% σε 54% κατά την ίδια χρονική περίοδο.

το μερίδιο του γενικού πληθυσμού. Όπως έδειξε ο οικονομολόγος Τομά Πικετί και οι συνάδελφοί του, τα εισοδήματα του φτωχότερου μισού του παγκόσμιου πληθυσμού διπλασιάστηκαν την περίοδο από το 1980 έως το 2016 (σε απόλυτα νούμερα όμως μόλις και αυξήθηκαν), όμως, αυτός ο διπλασιασμός αντιστοιχούσε μόλις στο 12% της συνολικής εισοδηματικής αύξησης· η αύξηση του εισοδήματος για το πλουσιότερο 1% αντιστοιχούσε στο 27% για την ίδια περίοδο.⁵⁰ Καθώς αυξάνεται η ανισότητα, πέφτει η κοινωνική κινητικότητα.⁵¹ Είτε εργάζονται ως οικιακοί βοηθοί στη Μινεσότα, ως αναπληρωτές λέκτορες στην Ιταλία, μανάβηδες στην Τυνησία ή οικοδόμοι στην Ινδία, όλο και περισσότερα άτομα αισθάνονται ότι βρίσκονται εγκλωβισμένα στην ίδια θέση. Οι νεαρής ηλικίας νεοεισερχόμενοι στην αγορά εργασίας κερδίζουν εισοδήματα με τα οποία είναι αδύνατο να διατηρεί κανείς ανεξάρτητο νοικοκυριό, ιδίως στις περιοχές που τα νοίκια ανεβαίνουν γρήγορα. Συχνά είναι αδύνατο να φύγει κανείς από το πατρικό του και να ξεκινήσει δική του οικογένεια. Ο δανεισμός αποτελεί μια προσπάθεια να προχωρήσει κανείς, όμως τα άτομα ανακαλύπτουν πως η αποπληρωση των δανείων απορροφά μεγάλο ποσοστό του μισθού τους, καθώς τα εισοδήματα τείνουν να μένουν στάσιμα με το πέρασμα του χρόνου.⁵²

Η πάλι ενάντια στις δυνάμεις της αγοράς εργασίας που εξαθλιώνουν τους ανθρώπους έχει ως προϋπόθεση σημαντικές αλλαγές στην ικανότητα της εργασίας να επιβάλλει τα συμφέροντά της. Όμως, όσο περνά ο χρόνος, τόσο μειώνεται το οργανωμένο τμήμα του εργατικού δυναμικού. Η συνδικαλιστική ενσωμάτωση στις χώ-

50. Facundo Alvaredo et al., eds., *World Inequality Report 2018* (Harvard University Press, 2018), σ. 52.

51. Βλέπε την ανάλυση αυτού του παγκόσμιου φαινομένου στη μελέτη *Human Development Report 2019: Beyond Income, beyond Averages, beyond Today: Inequalities in Human Development in the 21st Century* (2019) των Ηνωμένων Εθνών.

52. Βλέπε Kalleberg, *Precarious Lives*, σ. 130–49· και Blanchflower, *Not Working*, σ. 212–37.

ρες του ΟΟΣΑ έχει μειωθεί από το 30% του εργατικού δυναμικού το 1985 στο 16% το 2016· το τμήμα των εργατών που καλύπτεται από συλλογικές συμβάσεις έπεσε από το 45% στο 32% την ίδια περίοδο.⁵³ Η παγκόσμια συνδικαλιστική ενσωμάτωση έπεσε ακόμα περισσότερο, φτάνοντας στο 7% για το 2014.⁵⁴ Υπό αυτές τις συνθήκες, ο περιορισμός της παγκόσμιας ανισότητας έχει καταλήξει να εξαρτάται από την ισχύ και γενναιοδωρία των προνοιακών θεσμών. Όμως, και αυτοί υποχωρούν μπροστά στην οικονομική στασιμότητα. Σε αυτές τις αναμικτές οικονομίες που μαστίζονται κατ'επανάληψη από τη λιτότητα, μοιάζει ευκολότερο να ρίξει κανείς το φταίξιμο για την κοινωνική αποσάθρωση που προκύπτει ως αποτέλεσμα στα ευάλωτα τμήματα του εργατικού δυναμικού –στους μετανάστες, τις γυναίκες, τις φυλετικές ή θρησκευτικές μειονότητες– από το να ενώσει τις δυνάμεις του μαζί με άλλους σε μια συσπείρωση γύρω από ένα νέο, χειραφετητικό πρόταγμα.

53. OECD, *Employment Outlook*, 2019, σ. 29.

54. Marcel van der Linden, «The Crisis of World Labor», *Solidarity*, αρ. 176, Μάιος–Ιούνιος 2015.

5. Μαγικές Λύσεις;

Η συζήτηση περί αυτοματοποίησης έχει αναδείξει μια σειρά από ανησυχητικές τάσεις στην παγκόσμια οικονομία, οι οποίες σχετίζονται με την επίμονη χαμηλή ζήτηση εργασίας. Η κοινωνική κρίση που έρχεται ως αποτέλεσμα από αυτή τη μακροπρόθεσμη τάση είναι χειρότερη από ό,τι δείχνουν τα στατιστικά στοιχεία. Όλο και περισσότεροι αποκλείονται από το να συμμετέχουν στην οικονομία με τρόπο που να έχει νόημα. Άρα, αποκλείονται και από την αίσθηση δυνατότητας για αυτόβουλη δράση και ύπαρξης σκοπού που παρέχει η συμμετοχή στην οικονομία, όσο περιορισμένα κι αν είναι τα παραπάνω υπό τις αντίξοες συνθήκες των καπιταλιστικών κοινωνιών. Η εξατομίκευση, μεγεθυμένη από την εργασιακή ανασφάλεια και την ανισότητα, καθιστά τα άτομα επιρρεπή στα θέληγτρα του οικονομικού εθνικισμού, ο οποίος αξιώνει ότι μπορεί να λύσει τα προβλήματα της παγκοσμιοποίησης με το πρόταγμα «πρώτα η χώρα μας».¹ Οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης έχουν επίγνωση των κινδύνων που ενέχουν οι εθνικιστικές λύσεις· η χρόνια χαμηλή ζήτηση εργασίας δεν γίνεται να αντισταθμιστεί από δασμολογικούς φραγμούς ή σύνορα με φράχτες.² Μπροστά στις καταστροφές της εποχής μας, τέτοια ξόρκια λίγη ελπίδα μπορούν να δώσουν.

1. Τέτοιες ιδέες δεν περιορίζονται στη δεξιά. Βλέπε Jamie Merchant, «Fantasies of Secession: A Critique of Left Economic Nationalism», *Brooklyn Rail*, Φεβρουάριος 2018.

2. Βλέπε, ανάμεσα σε άλλες αναφορές, Darrel West, *The Future of Work: Robots, AI, and Automation* (Brookings Institution Press, 2018), σ. 139· Andrew Yang, *The War on Normal People: The Truth about America's Disappearing Jobs and Why Universal Basic Income Is Our Future* (Hachette, 2018), σ. 150–61, 75–7· Eduardo Porter, «Is the Populist Revolt Over? Not If Robots Have Their Way», *New York Times*, 30 Ιανουαρίου 2018· και Martin Ford, *Rise of the Robots: Technology and the Threat of a Jobless Future* (Basic Books, 2015), σ. 249–52.

Ποιες άλλες λύσεις είναι διαθέσιμες; Οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης εισβάλλουν στην παρούσα διαμάχη σαν ταξιδιώτες από άλλον αιώνα, ή και πλανήτη, και μας προσφέρουν μια ριζοσπαστική επανεξέταση του ζητήματος. Από αυτή τη σκοπιά, η αυτοματοποίηση μοιάζει με την υπερθέρμανση του πλανήτη: εκείνοι που την παίρνουν στα σοβαρά γίνονται πρόθυμοι να προβούν σε αναθεωρήσεις ως προς τη βασική δομή της κοινωνικής ζωής, αναθεωρήσεις που αλλιώς θα θεωρούσαν ανέφικτες. Ο χαρακτηρισμός του τωρινού κόσμου ως απαρχαιωμένου επιτρέπει στους θεωρητικούς της αυτοματοποίησης να εξερευνήσουν με τόλμη νέες, ρηξικέλευθες προτάσεις για την επίλυση της κρίσης που έχει ενσκήψει στον κόσμο της εργασίας. Υποστηρίζω πως, παρόλο που οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης σφάλουν ως προς τις αιτίες πίσω από την κρίση, οι προτάσεις τους έχει νόημα να εξεταστούν. Καθώς αξιολογούμε τις προτάσεις τους, είναι καίριας σημασίας να θυμόμαστε πως η πραγματική αιτία πίσω από τη διαρκή χαμηλή ζήτηση εργασίας της σημερινής εποχής συνίσταται στις δεκαετίες βιομηχανικής πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας και την υποεπένδυση που προέκυψε εξαιτίας τους. Μια πραγματική λύση θα πρέπει να επιλύει αυτό το σημείο ζωτικής σημασίας.

Κεϋνσιανισμός: η Επιστροφή

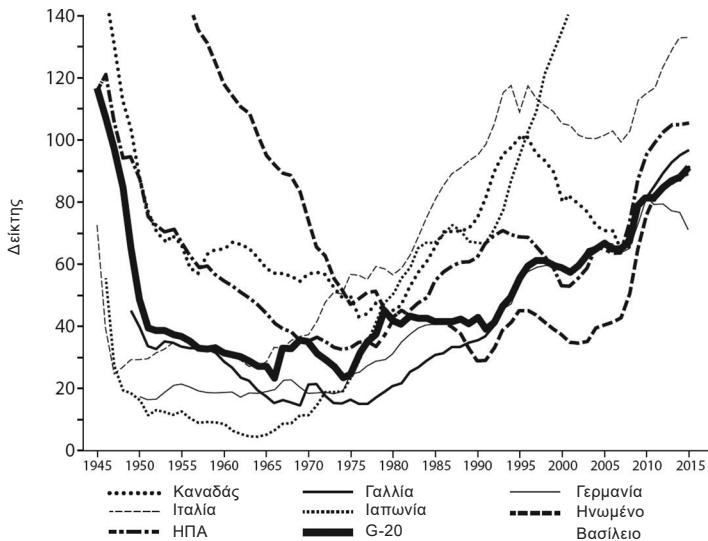
Για να φωτιστεί το συγκείμενο γύρω από τις προτάσεις των θεωρητικών της αυτοματοποίησης έχει νόημα να εξετάσουμε την επιλογή που όλοι τους απορρίπτουν, δηλαδή τις κεϋνσιανού τύπου παρεμβάσεις ώστε να προκύψουν υψηλότερα επίπεδα επένδυσης σταθερού κεφαλαίου, με σκοπό την απορρόφηση του πλεονάσματος του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού. Όπως το περιγράφουν οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης, η παγκόσμια κρίση της εργασίας είναι αδύνατο να επιλυθεί με κεϋνσιανές μεθόδους· η τεχνολογική αλλαγή που καταστρέφει θέσεις εργασίας, αν έπαιρνε τη μορφή της πλήρους αυτοματοποίησης, θα αποτελούσε πρόβλημα οσοδήποτε

γοργή κι αν ήταν η μεγέθυνση της οικονομίας. Δεδομένου ότι η χαμηλή ζήτηση εργασίας οφείλεται στην πραγματικότητα στη συνεχιζόμενη τεχνολογική αλλαγή εν μέσω μιας επίμονης οικονομικής επιβράδυνσης, η κεϋνσιανή οικονομική τόνωση θα έχει αποτέλεσμα μόνο υπό τον όρο ότι αυξάνονται, σε αυτή τη βάση, σημαντικά οι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης. Γιατί να μην ρισκάρουμε με τις μεθόδους του Κένυς; Η αλήθεια είναι πως οι κυβερνήσεις στις χώρες με υψηλά εισοδήματα ουδέποτε σταμάτησαν να εφαρμόζουν τέτοια μέτρα.

Οι ειδικοί τείνουν να θεωρούν πως η δεκαετία του 1970 σηματοδοτεί το τέλος της κεϋνσιανής περιόδου, όμως, από πολλές απόψεις, ήταν μόνο η αρχή. Στα 25 πρώτα χρόνια μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, λίγα παραδείγματα υπάρχουν όπου οι κυβερνήσεις να προβαίνουν σε κεϋνσιανές δαπάνες εφαρμόζοντας αντικυκλικές πολιτικές: αντί να ξοδεύουν πάνω από τα μέσα που διαθέτουν, οι κυβερνήσεις χρησιμοποίησαν την ευκαιρία της καλπάζουσας οικονομικής μεγέθυνσης για να μειώσουν το ύψος του χρέους που είχε επιβαρύνει τα δημόσια ταμεία κατά τη διάρκεια του πολέμου (Διάγραμμα 5.1). Ανάμεσα στο 1946 και το 1974, το Ηνωμένο Βασίλειο μείωσε το δημόσιο χρέος ως ποσοστό του ΑΕΠ από το 270% στο 52%, επενδύοντας ταυτόχρονα στην εκπαίδευση, την περίθαλψη, τη στέγαση, τις υποδομές των μεταφορών και των τηλεπικοινωνιών.³ Για την ίδια περίοδο και ανάμεσα στις χώρες που ανήκουν στο G20, τα ποσοστά του δημόσιου χρέους ως προς το ΑΕΠ έπεσαν από το 107% στο 23%. Αυτά τα δεδομένα δεν υποστηρίζουν την άποψη ότι η πλήρης απασχόληση, όταν και όπου επιτεύχθηκε κατά τη μεταπολεμική περίοδο, ήταν αποτέλεσμα των κεϋνσιανών πολιτικών τόνωσης της ζήτησης.⁴

3. Τα δεδομένα για τη σχέση δημόσιου χρέους ως προς το ΑΕΠ αντλήθηκαν από τις παρακάτω πηγές: IMF, Historical Public Debt Database, 1945–2015, και Global Debt Database, General Government Debt, για τα έτη 2015–18.

4. Βλέπε Andrew Glyn, «Social Democracy and Full Employment», Wis-

Διάγραμμα 5.1 Λόγος ακαθάριστου δημόσιου χρέους ως προς ΑΕΠ, 1945–2015

Πηγή: IMF Historical Public Debt Database, 2019.

Απεναντίας, όπως υποστήριξα στα προηγούμενα κεφάλαια, η ραγδαία μεταπολεμική επέκταση της βιομηχανίας παρήγαγε, εν πολλοίς από μόνη της, μια αντίστοιχη υψηλή και σταθερή ζήτηση εργασίας. Οι δημόσιες επενδύσεις στην εκπαίδευση, την περίθαλψη και τις υποδομές δεν λειτούργησαν ως τόνωση για τις ιδιωτικές επενδύσεις· μόλις που μπορούσαν οι δημόσιες επενδύσεις να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες που προέκυπταν από τις ιδιωτικές. Η παραγωγική ικανότητα που ενεργοποιήθηκε μετά τα τέλη του Β΄ Παγκόσμιου Πόλεμου δεν είχε ανάλογο στην παγκόσμια ιστορία. Όμως, ακριβώς για αυτόν τον λόγο, οι παγκόσμιες αγορές μεταποίησης γρήγορα άρχισαν να κατατράχονται από πλεονάζουσα παραγωγική ικανότητα, κάτι που εκδηλώθηκε ως μειωμένος ρυθμός καπιταλιστικής συσσώρευσης και πτωτικοί ρυθμοί αύξησης του

προϊόντος. Η αναπαραγωγή των τεχνικών ικανοτήτων παραγωγής ανά την υφήλιο υπέσκαψε τις συνθήκες για τη συνέχιση της ραγδαίας επέκτασης. Το αποτέλεσμα ήταν να έχουμε αλληπάλληλα κύματα αποβιομηχάνισης και μια σταθερά χαμηλή ζήτηση εργασίας.

Η εποχή των αντικυκλικών δαπανών ξεκίνησε στα σοβαρά τη δεκαετία του 1970, ακριβώς ως απάντηση στις τάσεις αποεπένδυσης του κεφαλαίου. Οι κυβερνήσεις άρχισαν να δαπανούν γιγάντια χρηματικά ποσά ώστε να επάγουν περαιτέρω επενδύσεις. Ανάμεσα στο 1974 και στο 2019, τα ποσοστά του δημόσιου χρέους ως ποσοστού του ΑΕΠ αυξήθηκαν στις χώρες του G20: από 23% στο 103%. Σε κάποιες χώρες, όπως στις ΗΠΑ (107%), την Ιταλία (135%) και την Ιαπωνία (237%), τα ποσοστά το 2019 ήταν ακόμη μεγαλύτερα. Με την εξαίρεση της Βρετανίας όπου τα επίπεδα του χρέους σταθεροποιήθηκαν την περίοδο ανάμεσα στο 1980 και το 2007, τα κράτη δεν σταμάτησαν να επιδίδονται σε πολιτικές ελλειμματικών δαπανών κατά την περίοδο του νεοφιλελευθερισμού. Παρόλο που οι υπεύθυνοι χάραξης πολιτικής εγκατέλειψαν την πλήρη απασχόληση ως στόχο, αντιμέτωπες με αναιμικές οικονομίες, οι κυβερνήσεις συνέχισαν να ασκούν πολιτικές που είχαν ως αποτέλεσμα την παραγωγή μεγάλων ποσοτήτων χρέους κατά την οικονομική επιβράδυνση, με αποτέλεσμα στις ασθενικές φάσεις ανόδου που ακολουθούσαν να δυσκολεύονται να εισπράξουν τους επιπλέον φόρους.⁵

Από κεϋνσιανής σκοπιάς, η αποτυχία της πολιτικής που στηρίζεται σε ελλειμματικές δαπάνες με σκοπό την πρόκληση υψηλών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης δεν μπορεί παρά να προκαλεί έκπληξη, δεδομένου ότι τα μακροπρόθεσμα επιτόκια έπεσαν ταυτόχρονα σχεδόν στο μηδέν. Η πτώση των επιτοκίων θα όφειλε να ενθαρρύνει τις επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο. Ενισχυμένα από τα εξαιρετικά χαμηλά επιτόκια δανεισμού, τα επίπεδα χρέους πράγματι σημείωσαν δραματική άνοδο τόσο σε χρηματιστικές όσο και

5. Βλέπε Ρόμπερτ Μπρένερ, *Ό,τι Είναι Καλό για την Goldman Sachs είναι καλό και για την Αμερική* (Εργατική Πάλη, 2010) και Wolfgang Streeck, «How Will Capitalism End?», *New Left Review*, αρ. 87, S2, Μάιος-Ιούνιος 2014.

μη χρηματιστικές εταιρίες, καθώς και στα νοικοκυριά. Το συνολικό χρέος, δημόσιο και ιδιωτικό, υψώθηκε σε επίπεδα ρεκόρ της τάξης του 383% του ΑΕΠ στις αναπτυγμένες οικονομίες το 2019 (322% του ΑΕΠ παγκοσμίως), πριν να ενσκήψει η πανδημία COVID-19.⁶ Όμως, παρά τη γιγάντια συσσώρευση χρέους, οι μέσοι ετήσιοι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης συνέχισαν να επιβραδύνονται ανά τον ΟΟΣΑ: από 5,7% τη δεκαετία του 1990 στο 1,9% την περίοδο ανάμεσα στο 2000 και το 2019.⁷ Οι εταιρίες στράφηκαν στη χρηματοδότηση μέσω δανεισμού όχι για να επενδύσουν σε πάγιο κεφάλαιο, αλλά για να επιδοθούν σε συγχωνεύσεις και προσκτήσεις, ή για την επαναγορά των ίδιων τους των μετοχών.⁸ Εν τη απουσία βιώσιμων εναλλακτικών για τη μηχανή της οικονομικής μεγέθυνσης, η τόνωση της ζήτησης είχε ως αποτέλεσμα να προκύπτουν όλο και λιγότερες νέες ιδιωτικές επενδύσεις. Το παραπάνω ήταν κακός οιωνός για τα πακέτα τόνωσης της οικονομίας επί COVID-19: όπως και τα προγενέστερα, θα αποτύχουν να δώσουν ώθηση σε ένα νέο κύμα καπιταλιστικής συσσώρευσης. Εν τη απουσία μιας αναζωπύρωσης της οικονομικής μεγέθυνσης, μετά το πέρας της πανδημίας τα κράτη κατά πάσα πιθανότητα θα επιβάλουν εκ νέου λιτότητα.

Αντί να προσπαθούμε να κάνουμε τη μηχανή της μεγέθυνσης να ξαναπάρει μπρος με τονώσεις κεϋνσιανού χαρακτήρα, χρειάζεται να ξανασκεφτούμε το πλαίσιο που χρησιμοποιούμε για να κατανείμουμε τα άτομα στην παραγωγή. Ο ίδιος ο Κέννς θα συμφωνούσε με αυτό τον σκοπό, αν και όχι με τα μέσα που απαιτούνται

6. Emre Tiftik et al., «Global Debt Monitor: Sustainability Matters», στο Institute of International Finance, 13 Ιανουαρίου 2020, παρατίθεται στο John Plender, «The Seeds of the Next Debt Crisis», *Financial Times*, 3 Μαρτίου 2020.

7. Τα στοιχεία για τους ρυθμούς οικονομικής μεγέθυνσης αντλήθηκαν από World Bank, World Development Indicators, τελευταία επικαιροποίηση Απρίλιος του 2020.

8. Dan McCrum, «Lex in Depth: The Case against Share Buybacks», *Financial Times*, 29 Ιανουαρίου 2019.

για να επιτευχθεί.⁹ Καθώς το κεφάλαιο συσσωρεύεται «μέχρι το σημείο όπου παύει να σπανίζει», υποστηρίζει ο Κένυς, τα ποσοστά κέρδους πέφτουν σε χαμηλά επίπεδα, και οδηγούν στην έναρξη μιας περιόδου οικονομικής ωριμότητας, την οποία ο Αμερικανός «Κένυς», Άλβιν Χάνσεν, ονόμασε «μακροχρόνια στασιμότητα».¹⁰ Ο οικονομολόγος του Χάρβαρντ Λάρι Σάμερς πρόσφατα επανέφερε στο προσκήνιο τη θέση περί μακροχρόνιας στασιμότητας. Τώρα υποστηρίζει πως οι πολιτικές λιτότητας – οι «δομικές αναδιαρθρώσεις» –, την εφαρμογή των οποίων μέχρι πρότινος προασπιζόταν, αδυνατούν να εξυγιάνουν την οικονομία· απεναντίας, θεωρεί πως μόνο οι μαζικές «δημόσιες επενδύσεις» μπορούν να επαναφέρουν την πλήρη απασχόληση.¹¹ Ο Κένυς θα συμφωνούσε με την ανάγκη για υψηλότερες δημόσιες επενδύσεις, όμως, θα έλεγε, επιπλέον, πως η έναρξη της εποχής της οικονομικής ωριμότητας αποτελεί ένδειξη πως η καπιταλιστική εποχή πλησιάζει στο τέλος της.

Υπό συνθήκες οικονομικής ωριμότητας, λέει ο Κένυς, περισσότερο νόημα έχει μια παρέμβαση με σκοπό τη *συρρίκνωση της προσφοράς εργασίας* παρά μια παρέμβαση με σκοπό την *τόνωση της ζήτησης εργασίας*, η αύξηση δηλαδή του χρόνουσχόλης παρά η αύξηση της παραγωγής.¹² Με δεδομένη τη μακροχρόνια μείωση των αποδόσεων λόγω ιδιωτικής επένδυσης, ο Κένυς υποστήριξε πως η εργάσιμη εβδομάδα θα μπορούσε να μειωθεί στις 15 ώρες – και

9. Τζων Μένναρντ Κένυς, *Οι Οικονομικές Προοπτικές για τα Εγγόνια μας* (Περισπωμένη, 2017)· *Η Γενική Θεωρία της Απασχόλησης, του Τόκου και του Χρήματος* (Παπαζήσης, 2001) σ. 339–43, σ. 391–3. Βλέπε Geoff Mann, *In the Long Run We Are All Dead: Keynesianism, Political Economy, and Revolution* (Verso, 2017).

10. Κένυς, *Γενική Θεωρία*, σ. 392. Βλέπε επίσης Alvin Hansen, «Economic Progress and Declining Population Growth», *American Economic Review*, τ. 29, αρ. 1, 1939. Για μια ανάλυση αυτών των επιχειρημάτων ως προς τις δημογραφικές τους όψεις, βλέπε Melinda Cooper, «Secular Stagnation: Fear of a Non-Reproductive Future», *Postmodern Culture*, τ. 27, αρ. 1, 2016.

11. Larry Summers, «Demand Side Secular Stagnation», *American Economic Review*, τ. 105, αρ. 5, 2015, σ. 64.

12. Κένυς, *Γενική Θεωρία*, σ. 343.

ακόμη κι αυτό στόχο είχε την ικανοποίηση του «γερο-Άνταμ» μέσα μας- δηλαδή, την ανάγκη να νιώθουμε χρήσιμοι.¹³ Πολλοί οικονομολόγοι παρερμηνεύουν το όραμα του Κένυς σαν μια δονκιχωτική πρόβλεψη σχετικά με τις προτιμήσεις των εργατών ως προς τα μελλοντικά οφέλη λόγω παραγωγικότητας: λες κι ο Κένυς να υποστηρίζει πως στο μέλλον, οι δεδηλωμένες προτιμήσεις των εργατών για περισσότερες μέρες αδείας, αντί μισθολογικών αυξήσεων, θα έχουν ως αποτέλεσμα τη συρρίκνωση του εργάσιμου χρόνου εντός τριών γενεών.¹⁴ Εν αντιθέσει, οι ριζοσπάστες κεϋνσιανοί όπως η Τζόαν Ρόμπινσον και ο Ουίλιαμ Μπέβεριτζ είχαν επίγνωση πως, στον κόσμο μετασπάνης που οραματιζόταν ο Κένυς, η κοινωνικοποίηση των επιπέδων επένδυσης και η νομοθέτηση μιας μικρότερης εργάσιμης ημέρας αποτελούσαν αναγκαίες.¹⁵

Το σχέδιο του Μπέβεριτζ από το 1944 για «πλήρη απασχόληση σε μια ελεύθερη κοινωνία» (το οποίο δημοσίευσε λίγο μετά τον σχεδιασμό που εκπόνησε για το Βρετανικό Εθνικό Σύστημα Υγείας, σχεδιασμό που έτυχε ευρείας αποδοχής) πρότεινε ακριβώς αυτό. Ο Μπέβεριτζ έφτιαξε έναν λεπτομερή προϋπολογισμό με ορίζοντα είκοσι δύο ακόμη χρόνια καπιταλιστικής ανάπτυξης μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου: δύο χρόνια για τη μετάβαση από τον πόλεμο στην ειρήνη και είκοσι χρόνια «ανοικοδόμησης», κατά τα οποία οι δημόσιες επενδύσεις θα χρησιμοποιούνταν για να κατανηθηθούν τα τέσσερα «κοινωνικά κακά: Χρεία, Ασθένεια,

13. Κένυς, *Οικονομικές Προοπτικές*, σ. 21-2.

14. Lorenzo Pecchi και Gustavo Piga, *Revisiting Keynes' Economic Possibilities for our Grandchildren* (MIT Press, 2008). Βλέπε ακόμη Mike Beggs, «Keynes's Jetpack», *Jacobin*, 17 Μαΐου 2012· Robert Chernomas, «Keynes on Post-Scarcity Society», *Journal of Economic Issues*, τ. 18, αρ. 4, 1984· James Crotty, *Keynes against Capitalism* (Taylor & Francis, 2019).

15. Η Robinson επέπληξε τους «νόθους Κεϋνσιανούς», κατηγορώντας τους ότι αντιστρέφουν την ιεραρχία των δεσμεύσεων του Κένυς, κάνοντάς τον να λέει, παραδόξως, πως «αν ο καπιταλισμός είναι ασύμβατος με την αφθονία, η αφθονία πρέπει να θυσιαστεί ώστε να συνεχίσει να υπάρχει ο καπιταλισμός». Βλέπε Joan Robinson «What Has Become of the Keynesian Revolution?», *Challenge*, τ. 6, αρ. 16, 1974, σ. 11.

Άγνοια και Εξαθλίωση». Σε αυτά τα εξελιγμένα κοινωνικά θεμέλια, υποστήριξε, το κράτος θα μπορούσε κάπου στα τέλη της δεκαετίας του 1960 να αρχίσει να επιβραδύνει την οικονομία και να αυξάνει τη «σχόλη», έτσι ώστε να μειωθούν οι ώρες της εργασίμης εβδομάδας, υπέρ μιας «δίκαιης κατανομής» του εισοδήματος ώστε να μειωθούν τα επίπεδα της οικονομικής ανισότητας.¹⁶ Αν προσθέσουμε δε σε αυτό το πρόγραμμα μια σχεδιασμένη μετάβαση από τα ορυκτά καύσιμα προς ανανεώσιμες μορφές ενέργειας, η πρόταση του Μπέβεριτζ άνετα ανταγωνίζεται τα πιο ριζοσπαστικά σχέδια για ένα Πράσινο Νιου Ντηλ σήμερα.¹⁷ Φυσικά, καμία κυβέρνηση δεν θα εξετάσει στα σοβαρά την υλοποίηση της πρότασης του Μπέβεριτζ περί πλήρους απασχόλησης. Η διερεύνηση, όμως, των λόγων για τους οποίους τα ριζοσπαστικά κενσιανά σχέδια απέτυχαν στο παρελθόν δείχνει τους λόγους για τους οποίους παρόμοιας κοπή σχέδια δεν θα τα πάνε καλύτερα ούτε στις μέρες μας.

Στον απόηχο του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, τα προτεινόμενα προγράμματα πλήρους απασχόλησης μέσω δημοσίων επενδύσεων πολεμήθηκαν με σφοδρότητα και ηττήθηκαν παταγωδώς, σε μια

16. Βλέπε William Beveridge, *Full Employment in a Free Society* (George Allen & Unwin, 1944), σ. 31, 101, 159, 273. Με παρόμοιο τρόπο, στην τελική έκθεση της Κοινωνίας των Εθνών υποστηρίζεται το εξής: «Δεν πρέπει να επιτρέψουμε στις οδυνηρές μνήμες του κακού της αθέλτηηςσχόλης λόγω απουσίας επαρκούς εισοδήματος να μας τυφλώσουν ως προς τα οφέλη της σκόπιμηςσχόλης για εκείνους που οι υλικές ανάγκες τους έχουν ήδη διασφαλισθεί». Βλέπε Κοινωνία των Εθνών, *Economic Stability in the Post-War World: The Conditions of Prosperity after the Transition from War to Peace*, 1945, σ. 228–9.

17. Βλέπε Robert Pollin, *Greening the Global Economy* (MIT Press, 2015)· Ann Pettifor, *The Case for a Green New Deal* (Verso, 2019)· και Kate Aronoff et. al., *A Planet to Win: The Case for the Green New Deal* (Verso, 2019). Για κριτικές βλέπε Geoff Mann and Joel Wainwright, *Climate Leviathan: A Political Theory of Our Planetary Future* (Verso, 2018) σ. 99–128· Troy Vettese, «To Freeze the Thames», *New Left Review*, αρ. 111, S2, Μάιος–Ιούνιος 2018· Jason Hickel, «Degrowth: A Theory of radical Abundance», *Real World Economics Review*, αρ. 87, 2019, σ. 54–68· και Nicholas Beuret, «A Green New Deal between Whom and for What?», *Viewpoint*, 24 Οκτωβρίου 2019.

εποχή που οι περισσότερες οργανώσεις της αριστεράς ήταν ισχυρότερες από ό,τι είναι σήμερα (φυσικά, οι περισσότερες από αυτές τις αριστερές οργανώσεις πάλευαν για κάτι παραπάνω από δημόσιες επενδύσεις: πολλές προέτασαν την κοινωνικοποίηση της παραγωγής).¹⁸ Οι μεγαλομέτοχοι καταλάβαιναν, και σωστά, πως οι δημόσιες επενδύσεις αποτελούσαν απειλή για τον ίδιο τον πυρήνα των προνομίων τους αναφορικά με το πού και σε τι ποσότητες επενδύονται οι κοινωνικοί πόροι ως προς την επέκταση της παραγωγής –και, συνεπώς, αναφορικά με το αν οι οικονομίες θα μεγεθύνονταν ή θα μετέβαιναν σε κατάσταση ύφεσης.¹⁹ Δεν ήταν τόσο η πλήρης απασχόληση που τους φόβιζε όσο η πλήρης απασχόληση που έχει επιτευχθεί μέσω δημόσιων επενδύσεων, μια συνθήκη δηλαδή που εξουδετερώνει την ικανότητα των μεγαλομετόχων να ρίχνουν την κοινωνία στο χάος μέσω απειλών αποεπένδυσης. Καθόλη τη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι τις μέρες μας, οι καπιταλιστές είχαν εξασφαλισμένη τη δυνατότητα να έχουν στη διακριτική τους ευχέρεια το βαρύ πυροβολικό της ταξικής σύγκρουσης: την απεργία κεφαλαίου.²⁰ Απειλώντας ότι θα αποσύρουν τις επενδύσεις, οι καπιταλιστές διασφαλίζουν ότι οι αποφάσεις των μεγάλων εταιριών ως προς τις ιδιωτικές επενδύσεις γίνονται σεβαστές, ως όρος για τη διατήρηση ή επαναφορά υψηλών επιπέδων απασχόλησης. Σήμερα,

18. Βλέπε Nixon Apple, «The Rise and Fall of Full Employment Capitalism», *Studies in Political Economy*, τ. 4, αρ. 1, 1980.

19. Για το κλασικό έργο αναφοράς, βλέπε Michal Kalecki, «Political Aspects of Full Employment», *Political Quarterly*, τ. 14, αρ. 4, 1943. Ο Kalecki έσφαλε πιστεύοντας πως οι καπιταλιστές εναντιώνονται στην πλήρη απασχόληση αυτή καθαυτή. Δεν έχουν πρόβλημα, υπό τον όρο ότι επιτυγχάνεται μέσω ιδιωτικών επενδύσεων κατά τη διάρκεια μιας καλλάζουσας, βασιζόμενης στις εξαγωγές μεγέθυνσης. Βλέπε ακόμη Jonathan Levy, «Capital as Process and the History of Capital», *Business History Review*, τ. 91, ειδικό τεύχος 3, 2017.

20. Βλέπε James Crotty, «Post-Keynesian Economic Theory: An Overview and Evaluation», *American Economic Review*, τ. 70, αρ. 2, 1980, σ. 25· Adam Przeworski, «Social Democracy as Historical Phenomenon», *New Left Review*, αρ. 122, S1, Ιούλιος–Αύγουστος 1980, σ. 56–8.

οι εταιρίες έχουν στην ευχέρειά τους το όπλο της απεργίας κεφαλαίου σε ακόμη μεγαλύτερο βαθμό, καθώς τα επίπεδα επένδυσης είναι στον πάτο και η υποαπασχόληση είναι διαδεδομένη. Επιπλέον, σε ένα κόσμο ασθενικών ιδιωτικών επενδύσεων, ο φόβος ότι οι δημόσιες επενδύσεις θα αντικαταστήσουν τις ιδιωτικές ως την κύρια κινητήρια δύναμη πίσω από την οικονομική δραστηριότητα είναι εντονότερος, καθώς έτσι κι αλλιώς ο όγκος των επενδύσεων που υλοποιείται είναι μικρός. Αποτελεί σφάλμα να φανταζόμαστε ότι οι καπιταλιστές θα συναινέσουν στην ίδια τους τη σχεδιασμένη αχρήστευση.

Η αμφισβήτηση του ελέγχου των καπιταλιστών πάνω στις επενδυτικές αποφάσεις, ακόμα και υπό τον μανδύα μιας συμφωνίας ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο τύπου Νιου Ντηλ, δεν αποτελεί συμβιβασμό. Όπως επεσήμανε ο Όσκαρ Λάνγκε το 1938, «η διατήρηση της ύπαρξης της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και επιχείρησης και ο εξαναγκασμός τους να κάνουν πράγματα άλλα από ό,τι απαιτείται για το κυνήγι του μέγιστου κέρδους έχει ως προϋπόθεση την πειθάρχηση του επενδύειν σε τεράστιο βαθμό», κάτι που διαταράσσει «την οικονομική δομή της σύγχρονης καπιταλιστικής βιομηχανίας», ενθαρρύνοντας τις εταιρίες «να χρησιμοποιήσουν την οικονομική τους εξουσία για να αμφισβητήσουν τις κυβερνητικές αρχές (για παράδειγμα, κλείνοντας μονάδες παραγωγής, αποσύροντας τις επενδύσεις ή προβαίνοντας σε άλλες μορφές σαμποτάζ)».²¹ Μπροστά στην απειθαρχία ισχυρών φορέων, οι ριζοσπάστες Κεϋνσιανοί θα αναγκαστούν να απειλήσουν τις εταιρίες ότι θα προχωρήσουν σε πλήρη κοινωνικοποίηση. Για να έχει έρμα

21. Oskar Lange και Fred M. Taylor, *On the Economic Theory of Socialism* (University of Minnesota Press, 1938), σ. 119–120. Ο Lange διατείνεται πως οι σοσιαλιστές θα αποκομίσουν πολιτικό όφελος αν υλοποιηθεί ένα «σχέδιο για την εργασία» με σκοπό την «επίθεση στην ανεργία». Όμως, συνεχίζει προειδοποιώντας, «με δεδομένη την ισχύ της οικονομικής εξουσίας πολυεθνικών και τραπεζών, εκείνες θα ελέγχουν τις αρχές που είναι επιτετραμμένες με τη διαχείριση των δημόσιων επενδύσεων, και όχι το αντίστροφο». Βλέπε σ. 119, 127–129.

η απειλή, θα πρέπει να έχουν ήδη επεξεργαστεί και εκπονήσει ξεκάθαρα σχέδια του τι μέλλει γενέσθαι ως προς την κατάργηση των ιδιωτικών επιχειρήσεων. Όμως τότε, για να έχουν καν πιθανότητα να υλοποιηθούν οι σκοποί τους, οι ριζοσπάστες Κεϋνσιανοί θα πρέπει να έχουν κερδίσει την υποστήριξη από μαζικά κοινωνικά κινήματα. Μόνο κινήματα που απειλούν στα αλήθεια τον πλούτο των μεγαλομετόχων θα είναι σε θέση να εξαναγκάσουν το κεφάλαιο να υπακούσει. Βέβαια, αν αυτά τα κοινωνικά κινήματα έχουν την ισχύ να εξαναγκάσουν το κεφάλαιο να συναινέσει σε μια οικονομία που βασίζεται στις δημόσιες επενδύσεις, γιατί να μην απαιτήσουν περισσότερα; Κινήματα τέτοιου είδους το δίχως άλλο δεν θα συναινούν στη διατήρηση της εξουσίας στα χέρια του κράτους (απεναντίας, θα απαιτούν τη μεταφορά της εξουσίας στα δημοκρατικά όργανα των ίδιων των ατόμων). Όπως θα δούμε, οι προτάσεις των θεωρητικών της αυτοματοποίησης περί ΚΒΕ πάσχουν από τις ίδιες αδυναμίες: δεν λαμβάνουν υπόψη τα όπλα που έχει στη διάθεσή του το κεφάλαιο, ιδιαίτερα σε μια εποχή οικονομικής επιβράδυνσης. Η αποεπένδυση του κεφαλαίου εξουδετερώνει εν τη γενέσει της κάθε πολιτική ενδυνάμωση της εργασίας.²²

Δωρεάν Χρήμα

Όπως οι ριζοσπάστες Κεϋνσιανοί, έτσι και οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης έχουν ως στόχο τη σταδιακή επιβράδυνση της οικονομίας. Όμως, προτείνουν έναν διαφορετικό δρόμο για την επίτευξη του παραπάνω: όχι ανεβάζοντας τα επίπεδα των δημόσιων επενδύσεων και νομοθετώντας τη σταδιακή μείωση της εργάσιμης εβδομάδας, αλλά, απεναντίας, προχωρώντας στην παροχή εισοδήματος σε κάθε πολίτη, χωρίς όρους και χωρίς περιορισμούς.²³ Από

22. Ευχαριστώ τον Ρόμπερτ Μπρένερ για τα χρήσιμα σχόλια σε αυτή την ενότητα.

23. Βλέπε Philippe van Parijs και Yannick Vanderborght, *Βασικό Εισόδημα για Όλους. Μια Ριζοσπαστική και Ρεαλιστική Πρόταση για μια Ελεύθερη*

ένα ορισμένο ύψος και πάνω, το καθολικό βασικό εισόδημα θα καταργούσε τη φτώχεια εν μία νυκτί. Θα παρείχε σε όσους εργάζονται υπό καθεστώς ανασφάλειας μια αίσθηση ασφάλειας –θα αποτελούσε μια καίρια μεταρρύθμιση σε μια περίοδο μαζικής υποαπασχόλησης. Οι υπέρμαχοί του υποστηρίζουν ότι με το ΚΒΕ μπορούν να επιτευχθούν πολλά περισσότερα, αναζωογονώντας την κοινωνία σε ένα βαθύτερο ηθικό επίπεδο: αναδεικνύοντας ότι υπάρχει έμπρακτο ενδιαφέρον για την ευημερία κάθε ατόμου, το ΚΒΕ θα αποκαθιστούσε ένα αίσθημα ύπαρξης κοινωνικής αλληλεγγύης. Οι κυβερνήσεις της Ισπανίας και της Σκωτίας, καθώς και το κόμμα των Δημοκρατικών στις ΗΠΑ, φλερτάρουν με την ιδέα εισαγωγής έκτακτων και περιορισμένου εύρους προγραμμάτων ΚΒΕ λόγω της πανδημίας COVID-19, τα οποία θα μπορούσαν να μετατραπούν σε μόνιμα μετά το πέρας της πανδημίας.²⁴

Σε μια χώρα όπως οι ΗΠΑ, όπου ο ρατσισμός είχε ως αποτέλεσμα να προκύψουν προνοιακά προγράμματα τα οποία αντιμετώπιζαν τους φτωχούς με καχυποψία, αν όχι περιφρόνηση, μια μετάβαση από επιδοματικές πολιτικές στη βάση κριτηρίων σε επιδοματικές πολιτικές καθολικού χαρακτήρα θα αποτελούσε κίνηση προς τη δικαιοσύνη. Ταυτόχρονα, σε περιοχές χαμηλών εισοδημάτων όπως η υποσαχάρια Αφρική, η εισαγωγή του ΚΒΕ θα καθιστούσε εφικτή την εφαρμογή προνοιακών προγραμμάτων χωρίς να χρειάζεται να στηθεί ένας πολύπλοκος μηχανισμός ελέγχου των κριτηρίων

Κοινωνία (Πόλις, 2021) σ. 23–24; Guy Standing, *Βασικό Εισόδημα: πώς θα το επιτύχουμε* (Παπασωτηρίου, 2021). Η πρόταση αυτή τίθεται υπό συζήτηση και από τους Μπρινγιόλφσον και Μακάφι στο *Η Θαυμαστή Εποχή της Νέας Τεχνολογίας* (Κριτική, 2016), σ. 382–395· Ford, *Rise of the Robots*, σ. 257–9· Stern, *Raising the Floor*, σ. 171–222· και Yang, *War on Normal People*, σ. 165–74.

24. Ishaan Tharoor, «The pandemic strengthens the case for universal basic income», *Washington Post*, 9 Μαΐου 2020· Sam Meredith, «The coronavirus crisis could pave the way to universal basic income», CNBC, 16 Μαΐου 2020· Craig Paton, «Coronavirus in Scotland: Nicola Sturgeon eyes plans for universal basic income», *The Times*, 5 Μαΐου 2020.

ένταξης στα προγράμματα.²⁵ Οι αντιπαραθέσεις γύρω από το ΚΒΕ ανάμεσα στους υποστηρικτές της εφαρμογής του αφορούν το ύψος του ΚΒΕ, το αν θα πρέπει να επιστρέφεται μέσω φορολόγησης από τα υψηλά εισοδήματα, το αν θα πρέπει να εισαχθεί επιπρόσθετα ή να αντικαταστήσει άλλα προνοιακά προγράμματα και το αν θα πρέπει να εφαρμοστεί ευρέως ή να περιοριστεί η εφαρμογή του σε όσους διαθέτουν πολιτική υπηκοότητα.²⁶

Για τους θεωρητικούς της αυτοματοποίησης, το ΚΒΕ επιλύει το βασικό πρόβλημα σύμφωνα με την οπτική τους –το πώς θα παρέχουμε στον κόσμο ένα εισόδημα ώστε να τιμολογηθούν οι προτιμήσεις τους, σε έναν κόσμο που η ανθρώπινη εργασία έχει εν πολλοίς ή και συνολικά καταστεί άχρηστη. Το ΚΒΕ αποτελεί μια τεχνική λύση που μετασχηματίζει το εφιαλτικό σενάριο της αυτοματοποίησης στο όνειρο ενός κόσμου μετασπάνης. Σε αυτή τη βάση, οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης συχνά παρουσιάζουν το ΚΒΕ σαν ένα ουδέτερο μέσο υλοποίησης πολιτικών –και έτσι θα μπορούσε να είναι ελκυστικό τόσο στην αριστερά όσο και στη δεξιά– το οποίο επιλύει το πρόβλημα της παγκόσμιας ανεργίας και υποαπασχόλησης, όπως οι τεχνολογίες της Πράσινης Επανάστασης υποτίθεται θα επιλύσουν το πρόβλημα της παγκόσμιας πείνας. Υπάρχουν εγγενείς συγγένειες ανάμεσα στον τεχνολογικό ντετερμινισμό, ο οποίος και αποτελεί τον πυρήνα του λόγου περί αυτοματοποίησης, και την καταφυγή σε τεχνοκρατικές λύσεις. Αμφότερες θέσεις βάζουν κάτω από το χαλί δύσκολα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα μεταμορφώνοντάς τα σε υποτιθέμενα αντικειμενικά γεγονότα.

Αυτή η τεχνοκρατική ουδετερότητα αποτελεί φαντασίωση: ο τρόπος με τον οποίον θα υλοποιηθεί το ΚΒΕ μπορεί να μας οδηγήσει σε θεμελιωδώς διαφορετικούς προορισμούς, οι περισσότεροι

25. Βλέπε James Ferguson, *Give Man a Fish: Reflection on the New Politics of Distribution* (Duke University Press, 2015).

26. Οι van Parijs και Vanderborght τάσσονται υπέρ μιας τρομαχτικά περιορισμένου εύρους πρότασης περί ΚΒΕ ως αφετηρίας για τη μεταρρύθμιση. Οπ. πριν, σ. 439–46.

από τους οποίους δεν θα μας φέρουν πιο κοντά σε έναν κόσμο ανθρώπινης ευημερίας.²⁷ Μια κριτική του οράματος για έναν κόσμο μετασπάνης στη βάση της αγοράς από μεριάς του λόγου περί αυτοματοποίησης θα βοηθήσει να αποκαλυφθεί το περίγραμμα μιας μη αγοραίας εναλλακτικής.

Οι προτάσεις περί ΚΒΕ προηγούνται κατά πολύ του ερχομού του λόγου περί αυτοματοποίησης. Κάποιοι ανιχνεύουν την απαρχή στον Τόμας Πέιν, ο οποίος πρότεινε ήδη από το 1797 να δίδεται ένα εφάπαξ ποσό σε όλα τα άτομα που ενηλικιώνονται.²⁸ Ο Πέιν αιτιολογεί αυτή την εφάπαξ παροχή ενηλικίωσης σύμφωνα με τα σχήματα του Λοκ, λέγοντας πως όλη η γη ήταν αρχικά κοινόκτητη και εκ των υστέρων διαιρέθηκε σε ιδιωτικά τεμάχια. Οι μεταγενέστερες γενιές δεν έχουν πρόσβαση σε ένα δίκαιο μερίδιο της κληρονομιάς της ανθρωπότητας. Για τον Πέιν, αυτά τα εφάπαξ επιδόματα αποτελούν το αντίστοιχο σε μετρητά εκείνου του μεριδίου στους κοινούς πόρους της γης –άρα, θα καθιστούσαν το κάθε άτομο ικανό να συμμετέχει στον κόσμο της ιδιωτικής ιδιοκτησίας. Στην πρότασή του, που προοικονομεί την έννοια του βασικού εισοδήματος, οι παροχές αυτές δεν αποτελούν μια οδό για τη δημιουργία ενός κόσμου μετασπάνης, αλλά μάλλον έναν τρόπο να περιφρουρηθούν τα θεμέλια μιας κοινωνίας ιδιωτικής ιδιοκτησίας.

Οι νεοφιλελεύθεροι οικονομολόγοι του 20^{ου} αιώνα τάσσονται για παραπλήσιους λόγους υπέρ της παροχής ενός βασικού εισοδήματος. Τόσο ο Φρίντριχ Χάγιεκ όσο και ο Μίλτον Φρίντμαν ήταν υπέρμαχοι του ΚΒΕ, με τη μορφή αρνητικής φορολόγησης του εισοδήματος, ως υποκατάστατου μέτρου για τα προγράμματα κοινω-

27. Το σημείο αυτό επισημαίνεται από τους Nick Dyer-Witheford, *Cyber-Proletariat: Global Labour in the Digital Vortex* (Pluto, 2015), σ. 185–6· Nick Srnicek and Alex Williams, *Inventing the Future: Postcapitalism and a World without Work* (Verso, 2015), σ. 127· Annie Lowrey, *Give People Money: How UBI Would End Poverty, Revolutionize Work, and Remake the World* (Crown, 2018), σ. 130.

28. Για το *Agrarian Justice* (1797) του Thomas Paine, βλέπε Van Parijs and Vanderborght, *Βασικό Εισόδημα*, σ. 146–151.

νικής πρόνοιας: αντί να δίνονται πόροι σε δημόσια προγράμματα με στόχο τη μείωση της ανεργίας, είναι καλύτερο να δοθεί στους ανθρώπους αρκετό χρήμα ώστε να ανέβουν μόνοι τους πάνω από το όριο της φτώχειας.²⁹ Αυτή η πρόταση αποτελούσε τμήμα της ευρύτερης νεοφιλελεύθερης κοσμοθεωρίας του Φρίντμαν.³⁰ Αντί να επιχειρήσει να επιλύσει τις αποτυχίες της αγοράς συμπληρώνοντας την ιδιωτική δραστηριότητα με δημόσια –δημόσια παιδεία, περίθαλψη, στέγαση, νομοθεσία περί ρύπανσης, κ.ο.κ.– ο Φρίντμαν υποστηρίζει πως τα κράτη οφείλουν να υπάγουν όλο και περισσότερες όψεις της ζωής υπό τον μηχανισμό των τιμών. Έβλεπε την αγορά ως το θεμέλιο της ελευθερίας, της υπευθυνότητας και του αυτοσεβασμού. Από αυτή τη σκοπιά, οι φτωχοί δεν έχουν ανάγκη από δημόσια αρωγή· χρειάζονται χρήμα, έτσι ώστε να επανεισάγουν εαυτούς στις αγορές.

Σήμερα, τα πιο αποκρουστικά επιχειρήματα υπέρ του ΚΒΕ μπορούν να βρεθούν στα γραπτά του διαβόητου ρατσιστή κοινωνικού σχολιαστή Τσαρλς Μάρει, ο οποίος πήρε τη σκυτάλη από τον Φρίντμαν. Σύμφωνα με τον Μάρει, το ΚΒΕ δεν θα δώσει τέλος μόνο στη φτώχεια· πιστεύει επιπλέον ότι θα δώσει τέλος στην παρακμή της Δύσης, κάνοντας τα αποκαμωμένα της υποκειμένα να επιστρέψουν πίσω στη Χριστιανική πίστη, τη μονογαμία και τον γάμο. Ο Μάρει είναι υπεύθυνος για την ιδέα που λέει ότι το ύψος του ΚΒΕ πρέπει να είναι 1.000 δολάρια το μήνα –ποσό που δεν επιλέχθηκε επειδή θα επιτρέπει στα άτομα να καλύπτουν τις βασικές τους ανάγκες, αλλά μάλλον επειδή είναι το ισοδύναμο με τα τωρινά κόστη των προγραμμάτων κοινωνικής πρόνοιας. Η πρόταση του Μάρει

29. Μίλτον Φρίντμαν, *Καπιταλισμός και Ελευθερία* (Παπαδόπουλος, 2012) σ. 268–274· Friedrich Hayek, *Law, Legislation, and Liberty*, τ. 3 (University of Chicago Press, 1979), σ. 54–5.

30. Για τον νεοφιλελευθερισμό ως δόγμα που στοχεύει στη συγκρότηση της αγοράς αντί για την απελευθέρωσή της, βλέπε Pierre Dardot και Christian Laval, *The New Way of the World: On Neoliberal Society* (Verso, 2013)· Quinn Slobodian, *Globalists: The End of Empire and the Birth of Neoliberalism* (Harvard University Press, 2018).

συνίσταται απλώς στη διάλυση του τωρινού κράτους πρόνοιας και στη διανομή των αντίστοιχων πόρων άμεσα στον πληθυσμό με τη μορφή επιδομάτων.³¹

Όπως συνηθίζεται σε πολλά βιβλία υπέρμαχων του ΚΒΕ, στην τελευταία επανέκδοση του *In Our Hands* του Μάρεϊ αποτυπώνεται η θέση πως το ΚΒΕ είναι σήμερα αναγκαίο περισσότερο από ποτέ άλλοτε ως απάντηση στην αυτοματοποίηση. Όμως στην πραγματικότητα, η συνηγορία υπέρ του ΚΒΕ από μεριάς Μάρεϊ μόνο χαλαρή σχέση έχει με τον λόγο περί αυτοματοποίησης.³² Ο Μάρεϊ τάσσεται υπέρ του ΚΒΕ εξαιτίας της πεποίθησής του ότι οι θεσμοί κοινωνικής πρόνοιας δεν είναι μόνο οικονομικά μη αποδοτικοί· επιπλέον, θεωρεί πως διαφθείρουν την ψυχή: η ύπαρξή τους συνεπάγεται πως το κράτος σφετερίζεται για τον εαυτό του τις θεμελιώδεις πηγές του ατομικού πράττειν, με αποτέλεσμα τα άτομα να μην γνωρίζονται ούτε να νοιάζονται αναμεταξύ τους· έτσι, όμως, δεν μπορούν να είναι πραγματικά ευτυχημένα. Ο Μάρεϊ υποστηρίζει πως κοινωνικά προβλήματα όπως η φτώχεια και η εξάρτηση από τα ναρκωτικά πρέπει να αντιμετωπίζονται άμεσα από τις κοινότητες στις οποίες αναδύονται, μέσω «εθελοντικών ενώσεων» από τους ηθικούς κόσμους της πίστεως ή των κοινοτικών αξιών. Η εισαγωγή του ΚΒΕ θα συνέβαλε στον σχηματισμό τέτοιων ενώσεων, καθώς, στην πρόταση του Μάρεϊ, οι μεν θεσμοί που σήμερα καλούνται να αντιμετωπίσουν τέτοια προβλήματα θα διαλύονταν, τα δε άτομα

31. Charles Murray, *In Our Hands: A Plan to Replace the Welfare State* (AEI, 2016), σ. 11–15· *Coming apart* (Crown, 2012). Για την ιδεολογική πορεία του Murray, βλέπε Quinn Slobodian και Stuart Schrader, «The White Man, Unburdened», *Baffler*, αρ. 40, Ιούλιος 2018. Είναι αξιοσημείωτο πόσες πολλές προτάσεις υπέρ του ΚΒΕ έχουν επηρεαστεί από το έργο του Murray. Βλέπε Brynjolfsson και McAfee, *Η Θαυμαστή Εποχή*, σ. 285–9· Ford, *Rise of the Robots*, σ. 262–3; West, *Future of Work*, σ. 99–100· και Lowrey, *Give People Money*, σ. 128–30. Ο Andy Stern αφηγείται μια φανταστική συζήτηση ανάμεσα στον Murray και τον Μάρτιν Λούθερ Κινγκ: *Raising the Floor*, σ. 202–3.

32. Murray, *In Our Hands*, σ. xi. Βλέπε επίσης van Parijs και Vanderborght, *Βασικό Εισόδημα*, σ. 16, Lowrey, *Give People Money*, σ. 25–6.

μέσω του ΚΒΕ θα αποκτούσαν κοινωνικό μισθό και άρα και τον χρόνο που χρειάζεται για τη συμμετοχή σε αυτές τις ενώσεις.³³

Βασικό χαρακτηριστικό αυτής της δεξιάς πρότασης είναι ότι δεν έχει επ' ουδενί σχεδιαστεί για να καταπολεμήσει την οικονομική ανισότητα. Ο Μάρει μάλιστα προτείνει η περαιτέρω αναδιανομή των εισοδημάτων να μπλοκαριστεί μέσω αναθεώρησης του συντάγματος, έτσι ώστε η ανισότητα να συνεχίσει να αυξάνεται ακόμα και μετά την εισαγωγή ενός προγράμματος ΚΒΕ. Η πρόταση του Μάρει για το ΚΒΕ αποτελεί εντέλει ένα εξοργιστικό όραμα γύρω από το πώς μια κοινωνία που γίνεται όλο και πιο άنيση, η οποία χαρακτηρίζεται από χαμηλή ζήτηση εργασίας, θα καταφέρει να κάνει την κατάσταση ανεκτή για τα φτωχότερα μέλη της, απελευθερώνοντας ταυτόχρονα τους εύπορους παίκτες των αγορών από περιορισμούς ώστε να πλουτίζουν άνευ ορίων.³⁴ Ένας κίνδυνος που υπάρχει αναμφίβολα έχει να κάνει με το ότι, στην υλοποίησή του, το ΚΒΕ θα μοιάζει περισσότερο με τις προτάσεις της δεξιάς παρά με αυτές της αριστεράς. Πράγματι, η πρόταση που συζητιέται στη Σίλικον Βάλεϊ είναι η πρόταση του Μάρει· αντίστοιχα, είναι η πρόταση που εμπνέει την πλειονότητα των θεωρητικών της αυτοματοποίησης που συζητιούνται στο παρόν βιβλίο.

Τι συμβαίνει, τότε, με τις αριστερές κοπής εναλλακτικές; Μια βασική διαφορά έχει να κάνει με το ότι είναι υψηλότερου κόστους, επειδή στοχεύουν στο να παρέχουν στον κόσμο αρκετό χρήμα ώστε να μπορεί να στηριχθεί ένα μίνιμουμ ευ ζην. Από μια κεντροαριστερή και εξισωτική σκοπιά, ο Φιλίπ βαν Παρέις, ίσως ο υπέρμαχος του ΚΒΕ που χαιρεί σεβασμού περισσότερο από όλους, θέλει να δίδεται στα άτομα αρκετό χρήμα ώστε να καλύπτουν τις

33. Murray, *In Our Hands*, σ. 60–8, 81–90.

34. Murray, *In Our Hands*, σ. 7. Για μια οξυδερκή ανάλυση του χάσματος που ενεδρεύει ανάμεσα στα επιχειρήματα που αφορούν την εισοδηματική επάρκεια και εκείνα που αφορούν την εισοδηματική ισότητα, βλέπε Samuel Moyn, *Not Enough: Human Rights in an Unequal World* (Harvard University Press, 2018).

βασικές τους ανάγκες, χωρίς να διαλυθεί το κράτος πρόνοιας. Αυτός και ο Γιανίκ Βαντερμπόρχτ θέτουν έναν στόχο της τάξης του 25% του κατά κεφαλήν ΑΕΠ –μέσες άκρες 40.000 δολάρια ετησίως ανά νοικοκυριό στις ΗΠΑ. Για να κάνουν την πρότασή τους πιο αρεστή, προτείνουν την έναρξη των πληρωμών σε «ήπια επίπεδα» και σε μη καθολική βάση. Αντί να μπουκάρει με τη μία από την κύρια είσοδο, θεωρούν πως το ΚΒΕ «θα τρυπώσει από την πίσω πόρτα», η δε ένταξη στο πρόγραμμα θα γίνεται «υπό όρους»· για παράδειγμα, θα υπάρχουν προαπαιτούμενα, όπως η εργασία σε υπηρεσίες του δήμου, και περιορισμοί ως προς τους δικαιούχους, έτσι ώστε να αποτραπεί η μετανάστευση στις χώρες που υλοποιούν προγράμματα ΚΒΕ.³⁵

Οι αριστεροί υπέρμαχοι του ΚΒΕ υποστηρίζουν πως ακόμη και μια τέτοιας μικρής κλίμακας έναρξη υλοποίησης θα προαναγγέλλει σημαντικά κέρδη στην ελευθερία, καθώς ακόμα και μια μετριοπαθής μηνιαία παροχή θα τονώσει τις κοινότητες.³⁶ Το επιχειρημά τους παρουσιάζει ομοιότητες με την επιχειρηματολογία των δεξιών οπτικών: αμφότεροι θεωρούν πως η επέκταση του ΚΒΕ θα έχει ως συνέπεια την άνθηση των εθελοντικών ενώσεων. Η διαφορά στην επιχειρηματολογία ανάμεσα στις οπτικές της αριστεράς και της δεξιάς έχει να κάνει με το ότι η δεξιά οραματίζεται έναν κόσμο όπου πολλαπλασιάζονται οι εκκλησίες και οι Ροταριανοί όμιλοι, ενώ η Αριστερά οραματίζεται έναν κόσμο στον οποίον έχουν ισχυροποιηθεί τόσο οι συνεργατικές επιχειρήσεις, τα εργατικά σωματεία και οι ενώσεις καταναλωτών όσο και οι οργανώσεις συλλογικής φροντίδας ή οι περιαστικοί κοινοτικοί κήποι. Οργανώνοντας όσους δεν είναι οργανωμένοι, ακόμη και η παροχή ΚΒΕ σε μετριοπαθή

35. Van Parijs και Vanderborght, *Βασικό Εισόδημα*, σ. 426–427.

36. Οπ. πριν, σ. 127–8· Erik Olin Wright, *How to be an Anti-Capitalist in the 21st Century* (Verso, 2019), σ. 74–5· και Srnicek και Williams, *Inventing the Future*, σ. 117–23. Για μια παλιότερη μα με σημαντική επιρροή παραλλαγή αυτού του επιχειρήματος, βλέπε Stanley Aronowitz et al., “The Post-work Manifesto,” στο *Post-work: The Wages of Cybernation*, σε επιμέλεια Stanley Aronowitz and Jonathan Cutler (Routledge, 1998).

επίπεδα θα αποτελέσει ισχυρή ώθηση για να υλοποιηθούν υψηλότερα επίπεδα παροχών ΚΒΕ, ή, εναλλακτικά, υψηλότεροι μισθοί, και άρα υψηλότερα επίπεδα συνολικής οικονομικής ισότητας.³⁷

Οι αριστεροί θεωρητικοί της αυτοματοποίησης παίρνουν την πρόταση περί ΚΒΕ και την οδηγούν στο άκρον άωτον. Για τους αντικαπιταλιστές θεωρητικούς της αυτοματοποίησης, όπως τους Νικ Σρνίτσεκ και Άλεξ Ουίλιαμς, ένα ΚΒΕ υψηλής στάθμης αποτελεί ακριβώς ό,τι χρειάζεται για να διευκολυνθεί μια μεταβολή προς την πλήρη ανεργία.³⁸ Βασίζοντας το επιχειρήμα τους σε ένα άρθρο με τίτλο «Η Καπιταλιστική Οδός για τον Κομμουνισμό» που συνέγραψε ο βαν Παρέις σε νεότερη ηλικία –όταν είχε πιο ριζοσπαστικές απόψεις– υποστηρίζουν ότι όσο προχωρά η αυτοματοποίηση, τόσο θα αυξάνει το ύψος του ΚΒΕ, μέχρι το σημείο όπου όλα τα αγαθά και οι υπηρεσίες θα παρέχονται μέσω αυτού του εναλλακτικού μηχανισμού διανομής. Δεν θα σηματοδοτούσε μια τέτοια μεταβολή μόνο ένα ριζικό προχώρημα στην ισότητα· οριακά, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια ζωή πέραν της μισθωτής εργασίας. Στο έργο τους *Inventing the Future*, μέσω του ΚΒΕ επιτυγχάνεται και κάτι επιπλέον: δρώντας ως μοχλός πίεσης, αποτελεί παράγοντα επιτάχυνσης της μετάβασης σε έναν πλήρως αυτοματοποιημένο κόσμο. Το ελάχιστο εισόδημα θα ενδυναμώνει τους εργάτες να αρνούνται την εργασία, στάση η οποία με τη σειρά της θα παρέχει κίνητρα στους εργοδότες να καταστήσουν την εργασία ευχάριστη ή να την αυτοματοποιήσουν πλήρως εξαφανίζοντας τις αντίστοιχες θέσεις εργασίας.³⁹ Το ΚΒΕ μετατρέπεται έτσι σε ένα μέσο που

37. Βλέπε van Parijs και Vanderborght, *Βασικό Εισόδημα*, σ. 30–31, 426–427, 439–446, 257–259. Το αίτημα υπέρ των εθελοντικών ενώσεων και εναντίον της γραφειοκρατίας αποτελεί σταθερά για τα πολιτικά ρεύματα του συμβουλευτικού κομμουνισμού και του αναρχοσυνδικαλισμού. Βλέπε Immanuel Ness και Dario Azzellini, *Ours to Master and to Own: Workers' Control from the Commune to the Present* (Haymarket, 2011).

38. Srnicek και Williams, *Inventing the Future*, σ. 107–27.

39. Στο ίδιο, σ. 117–23. Βλέπε επίσης Robert J. van der Veen και Philippe van Parijs, «A Capitalist Road to Communism», *Theory and Society*, τ. 15, αρ.

αντί να σταθεροποιεί την οικονομία του ύστερου καπιταλισμού θα ωθεί τα πράγματα μέχρι έναν κόσμο μετασπάνης, στον οποίον το «ζήτημα της οικονομίας» θα έχει επιλυθεί και οι άνθρωποι θα είναι ελεύθεροι να ακολουθήσουν τα πάθη τους. Μετά από αυτό το σημείο, τα μείζονα ερωτήματα θα αφορούν τους ύστατους ορίζοντες της ανθρωπότητας. Σημαίνει η απελευθέρωση από την εργασία ότι θα περνούμε τον χρόνο μας με χόμπι, όπως φαντάστηκε ο Κένυς; Ή σημαίνει ότι θα κατασκευάζουμε διαστημόπλοια και θα εξερευνούμε τα αστέρια, όπως το αποτυπώνει στα μυθιστορήματα επιστημονικής φαντασίας ο Ίαν Μ. Μπανκς;⁴⁰

Όρια

Στη φιλελεύθερη, εξισωτική μορφή του το ΚΒΕ έχει πολλές ελκυστικές όψεις. Ακόμη κι ένα πλαίσιο μίνιμουμ αναδιανομής είναι ευπρόσδεκτο αυτό καθαυτό, πρώτα-πρώτα γιατί θα αμβλύνει το στρες της φτώχειας και τις συνακόλουθες ψυχικές και σωματικές επιπτώσεις. Σε συνδυασμό με έναν παγκόσμιο φόρο άνθρακα, το ΚΒΕ θα μπορούσε να συμβάλει στον μετριασμό των επιπτώσεων της κλιματικής αλλαγής, καθώς θα μας επέτρεπε να κατευθυνθούμε προς μια οικονομία ουδέτερη ως προς τον άνθρακα χωρίς να ανησυχούμε για την ισορροπία ανάμεσα σε θέσεις εργασίας που δημιουργούνται και χάνονται καθοδόν της δύσκολης ενεργειακής μετάβασης.⁴¹ Όμως, για να εξελιχθεί και να μετασχηματιστεί από ένα τεχνοκρατικό φιξάκι σε χειραφετητικό κοινωνικό σχέδιο, το ΚΒΕ θα πρέπει να ενδυναμώνει τα άτομα στον αγώνα τους για συθέμελη

5, 1986· και Peter Frase, *Four Futures: Life after Capitalism* (Verso, 2016), σ. 54–8.

40. Κένυς, *Οικονομικές Προοπτικές*, σ. 18–20· West, *Future of Work*, σ. 83–8. Βλέπε επίσης Manu Saadia, *Treconomics: The Economics of Star Trek* (Inkshares, 2016)· καθώς επίσης, και τη σειρά μυθιστορημάτων του Ίαν Μπανκς με γενικό τίτλο *Culture*.

41. Alyssa Battistoni, «Alive in the Sunshine», *Jacobin*, 12 Ιανουαρίου 2014· van Parijs και Vanderborght, *Βασικό Εισόδημα*, σ. 451–8.

και μόνιμη κοινωνική αλλαγή. Έχουμε λόγους να αμφισβητούμε ότι το ΚΒΕ μπορεί να έχει τέτοια αποτελέσματα.

Ας ξεκινήσουμε από το άνθισμα των κοινοτήτων που επικαλούνται οι υπέρμαχοι του ΚΒΕ. Χάριν της συνέπειας στο επίπεδο της ανάλυσης, οφείλω να πω πως οι δεξιές προσεγγίσεις ως προς αυτό το επιχείρημα βγάζουν περισσότερο νόημα από εκείνες της αριστεράς. Σύμφωνα με τους δεξιές ιδεολογίας υπέρμαχους του ΚΒΕ, οι δεσμοί της κοινωνικής αλληλεγγύης έχουν διαρραγεί επειδή οι κρατικοί θεσμοί έχουν ιδιοποιηθεί τις δυνάμεις της ανθρωπότητας: η διάλυση του κράτους πρόνοιας θα λειτουργήσει ως έναυσμα για την επανασύναψη αυτών των δεσμών. Σε αντίθεση με το παραπάνω, η αριστερά ανέκαθεν υποστήριζε πως η ιδιοποίηση των δυνάμεων της ανθρωπότητας από το κεφάλαιο είναι εξίσου σημαντική με την ιδιοποίησή τους από το κράτος. Εντέλει, οι περισσότερες από τις ανάγκες μας δεν εξυπηρετούνται σήμερα από γραφειοκρατίες των δημόσιων θεσμών, αλλά από ιδιωτικές: κολοσσιαίες εταιρίες παράγουν μυριάδες καταναλωτικά αγαθά για τα νοικοκυριά που λειτουργούν ως διακριτές μονάδες.⁴² Τα μέσα μεταφοράς, οι μορφές επικοινωνίας, διατροφής και διασκέδασης έχουν μεταμορφωθεί σε συνάφεια με την εσωτερική λογική της αγοράς. Στο πηγαινέλα από και προς τη δουλειά, τα άτομα ξοδεύουν ώρες και ώρες καθημερινά στο μποτιλιάρισμα –μαζί, όμως κατ’ ουσίαν μονάχοι– μέσα στα αμάξια τους, τρώγοντας Μακντόναλντς και σκρολάρνοντας βιντεάκια με γατάκια στο κινητό. Τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης υποτίθεται ότι θα έλυναν το επιδημικό πρόβλημα της μοναξιάς και της κοινωνικής απομόνωσης, όμως, έρευνες δείχνουν ότι συμβάλλουν στην επιδεινώσή του.⁴³ Σε πυκνοκατοικημένες αστικές

42. Βλέπε Elizabeth Anderson, *Private Government: How Employers Rule Our Lives (and Why We Don't Talk about It)* (Princeton University Press, 2017).

43. Katherine Hobson, «Feeling Lonely? Too Much Time on Social Media May Be Why», NPR, 6 Μαρτίου 2017. Βλέπε επίσης Brian Primack et al., «Social Media Use and Perceived Social Isolation among Young Adults in the US», *American Journal of Preventative Medicine*, τ. 53, αρ. 1, 2017.

περιοχές, η πανδημία COVID-19 ώθησε αυτή την καπιταλιστική λογική στο άκρον άωτον. Τα άτομα αποσύρθηκαν στις οικίες τους, παραγγέλλοντας τα χρειαζόμενα για το νοικοκυριό ονλάιν, ενώ ταυτόχρονα οι πανίσχυρες εταιρίες αναδιοργάνωναν τις τροφοδοτικές αλυσίδες κινητοποιώντας μαζικά εργαζόμενους –των οποίων η εργασία ξαφνικά απέκτησε σημαντικά καινούργια και μη αμειβόμενα ρίσκα– για τη διαδικασία της ανέπαφης παράδοσης.⁴⁴ Όπως υποδηλώνουν τα προαναφερθέντα παραδείγματα, οι οικονομίες που ήδη είναι σχεδιασμένες ώστε να ανάγουν τον καθένα σε μια εξατομικευμένη ύπαρξη θα μπορούσαν εύκολα να εντάξουν στη δομή τους το ΚΒΕ.

Τι να πούμε αναφορικά με την άλλη υπόθεση, σύμφωνα με την οποία το ΚΒΕ θα ενδυναμώσει τους εργάτες στην αντιπαράθεση με τα αφεντικά τους; Στην πραγματικότητα, πρόκειται για σχήμα πρωθύστερο: για να κατακτήσουν ένα ΚΒΕ αρκετά υψηλό ώστε να μετασχηματίσει τις κοινωνικές σχέσεις, οι εργάτες θα πρέπει πρώτα να αποκτήσουν μεγαλύτερη δύναμη. Μια πιο σημαντική ανησυχία έχει να κάνει με το ότι, ακόμα κι αν το ΚΒΕ προσδώσει στα άτομα μεγαλύτερη ικανότητα να μην υποχωρούν και να αγωνίζονται, δεν είναι ξεκάθαρο πως αποτελεί μια βιώσιμη οδό προς ευρύτερους χειραφετητικούς στόχους. Προϋπόθεση για να λειτουργήσει το ΚΒΕ ως βάση για ένα αριστερής υφής όραμα εξόδου από τον καπιταλισμό είναι η ορθότητα της ακόλουθης θέσης των θεωρητικών της αυτοματοποίησης: η χαμηλή ζήτηση εργασίας της σημερινής εποχής πηγάζει από την καλπάζουσα άνοδο των επιπέδων παραγωγικότητας, η οποία σχετίζεται με ραγδαίους ρυθμούς οικονομικής αλλαγής. Αν είχαν τα πράγματα έτσι, το βασικό ζήτημα που θα είχε να αντιμετωπίσει η κοινωνία θα ήταν η αναδιοργάνωση της διανομής, όχι της παραγωγής. Σε μια τέτοια περίπτωση, η αυξανόμενη οικονομική ανισότητα θα αντισταθμιζονταν διανέμοντας όλο και μεγαλύτερα τμήματα των εισοδημάτων με τη μορφή πληρωμών

44. Βλέπε Sareeta Amrute, «Automation Won't Keep Front-Line Workers Safe», *Slate*, 9 Απριλίου 2020.

του ΚΒΕ. Όμως, αν, όπως υποστηρίζω, η τρέχουσα χαμηλή ζήτηση εργασίας είναι απότοκο της παγκόσμιας πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας και του χαμηλού ύψους των επενδύσεων –συνθήκες που ωθούν τον ρυθμό οικονομικής μεγέθυνσης προς τα κάτω– τότε ένας τέτοιος αγώνας στο επίπεδο της διανομής γρήγορα θα μετατραπεί σε παίγνιο μηδενικού αθροίσματος ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο, μπλοκάροντας ή, τουλάχιστον, μειώνοντας δραματικά την πρόοδο προς ένα πιο ελεύθερο μέλλον. Συνεπώς, χρειαζόμαστε ένα σχέδιο για να πάρουμε τον έλεγχο της οικονομίας από τα χέρια των ιδιοκτητών των πόρων. Όμως, οι προτάσεις περί ΚΒΕ λίγα λένε για το πώς θα μειωθεί ο έλεγχος του κεφαλαίου επί της παραγωγής.⁴⁵

Ενώ το ΚΒΕ έχει τον αξιόπαινο στόχο του διαχωρισμού του εισοδήματος που κερδίζουν οι άνθρωποι από την ποσότητα της εργασίας που κάνουν, δεν θα κάνει τίποτα για να αλλάξει τη σχέση μεταξύ εισοδήματος και περιουσιακών στοιχείων, διατηρώντας μας έτσι προσδεδεμένους σε ένα σύστημα στο οποίο ένα σημαντικό μέρος του συνολικού εισοδήματος προέρχεται από τόκους (μέσα από την επέκταση των πιστώσεων), το ενοίκιο (από τη μίσθωση γης ή σπιτιών) και το κέρδος (από τη λειτουργία των επιχειρήσεων). Με άλλα λόγια, το ΚΒΕ θα ενδυνάμωνε τους εργαζόμενους χωρίς να αποδυναμώνει το κεφάλαιο, παρέχοντας στους ανθρώπους μεγαλύτερη αυτονομία στην εκπλήρωση των «ζωικών λειτουργιών» τους, αλλά χωρίς να τους προσδώσει μεγαλύτερο ρόλο στη διαμόρφωση των ευρύτερων κοινωνικών συνθηκών κάτω από τις οποίες το πράττουν.⁴⁶ Συνεπώς, το κίνητρο του κέρδους θα παραμείνει η κινητήρια δύναμη της οικονομίας, αφού οι μεγάλοι ιδιοκτήτες

45. Ταυτόχρονα, οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης δεν διαπραγματεύονται καν την ανάληψη του ελέγχου των επενδύσεων από τους καπιταλιστές, καθώς θεωρούν πως το πρόγραμμά τους βασίζεται στην ιδιωτική επένδυση πάνω στις ψηφιακές τεχνολογίες.

46. Καρλ Μαρξ, «Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα», στο *Κείμενα από τη Δεκαετία του 1840* (ΚΨΜ, 2014), σ. 253.

περιουσιακών στοιχείων θα διατηρήσουν την εξουσία τους επί των επενδυτικών αποφάσεων, οι οποίες θα συνεχίσουν να καθορίζουν αν η οικονομία αναπτύσσεται ή συρρικνώνεται. Ως προς αυτό, οι ριζοσπαστικοί υποστηρικτές του ΚΒΕ θα έρχονταν αντιμέτωποι με το ίδιο αδιέξοδο με τους ριζοσπάστες κεϋνσιανούς. Το κεφάλαιο θα συνέχιζε να χρησιμοποιεί το όπλο της απεργίας κεφαλαίου –το προνόμιο των ιδιοκτητών του κεφαλαίου να ρίχνουν την κοινωνία στο χάος μέσω της αποεπένδυσης και της φυγής κεφαλαίων. Για σαράντα χρόνια, σε ένα περιβάλλον επιδεινούμενης πλεονάζουσας παραγωγικής ικανότητας και επιβράδυνσης της οικονομικής μεγέθυνσης, οι καπιταλιστές απειλούν με τη χρήση αυτού του όπλου για να αναγκάζουν τα πολιτικά κόμματα και τα συνδικάτα να συνθηκολογούν με τους απαιτήσεις τους: για χαλάρωση των ρυθμίσεων λειτουργίας των επιχειρήσεων, χαλάρωση της εργασιακής νομοθεσίας, μείωση ή και σταμάτημα της ανόδου των μισθών, και, εν μέσω οικονομικών κρίσεων, για προγράμματα διάσωσης για τις επιχειρήσεις και προγράμματα λιτότητας για τους πολίτες.

Μια αριστερά που θέλει να χρησιμοποιήσει το ΚΒΕ για να συμβάλει στον ερχομό ενός διαφορετικού κόσμου οφείλει συνεπώς να μας παρουσιάσει ένα δικό της Σχέδιο Μάιντνερ [Meidner], κάνοντας πραγματικότητα τη σταδιακή κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής μέσω της σχεδιασμένης μεταφοράς των περιουσιακών στοιχείων στην κοινωνία.⁴⁷ Το πρόβλημα συνίσταται στο ότι ακριβώς η απειλή της απόσυρσης κεφαλαίων κατά τη διάρκεια της κρίσης της δεκαετίας του 1970 οδήγησε στην εγκατάλειψη του αρχικού σχεδίου Μάιντνερ στη Σουηδία. Η πραγματοποίηση ενός τέτοιου σχεδίου θα ήταν ακόμα δυσκολότερη σήμερα που οι μαζικές εργατικές οργανώσεις είναι πολύ πιο αδύναμες και η οικονομική μεγέθυνση πολύ πιο αργή. Μια απεργία κεφαλαίου ενάντια στις απόπειρες να ανεβεί ένα μετριοπαθές ΚΒΕ σε υψηλότερα επίπεδα θα οδήγούσε γρήγορα την οικονομία σε κατάσταση κρίσης, εξα-

47. Βλέπε Bertram Silverman, «The Rise and Fall of the Swedish Model: Interview with Rudolf Meidner», *Challenge*, τ. 41, αρ. 1, 1998.

ναγκάζοντας έτσι τους υπέρμαχους του ΚΒΕ είτε να προτάξουν το πέραςμα σε έναν κόσμο μετασπάνης πριν να είναι έτοιμοι για κάτι τέτοιο είτε να υποχωρήσουν. Μπροστά σε ένα τέτοιο *σάλτο μορτάλε*, τα ρεφορμιστικά κόμματα συνήθως τα χάνουν.⁴⁸ Για αυτόν τον λόγο είναι πολύ πιο εύκολο να φανταστούμε ότι το ΚΒΕ θα σταθεροποιηθεί σε χαμηλά επίπεδα ως στηρικτικός μηχανισμός μιας όλο και πιο στάσιμης και άνισης κοινωνίας που θεμελιώνεται στην ιδιωτική ιδιοκτησία, παρά ότι θα λειτουργήσει ως μια πλανητική υπερταχεία οδός προς έναν κόσμο ελεύθερου μοιράσματος.

Η καθολική μείωση της συνολικής ζήτησης εργασίας ανά την υφήλιο, ειδικά σε συνδυασμό με τις επικείμενες περιβαλλοντικές απειλές, καθιστά αδύνατο το ξεπέραςμα, οικονομικά μιλώντας, του προβλήματος της παγκόσμιας πλεονάζουσας εργασίας. Ταυτόχρονα, οι μειούμενοι ρυθμοί οικονομικής μεγέθυνσης, που προκάλεσαν αυτό το πρόβλημα εξαρχής, είχαν ως αποτέλεσμα τον ερχομό μιας κατάστασης στην οποία οι καπιταλιστές μάχονται με λύσσα ενάντια σε κάθε μεταρρύθμιση που θα μπορούσε να απειλήσει τον έλεγχό τους επί των επενδυτικών αποφάσεων. Αυτός είναι ο κόσμος που κληρονομούμε και αυτή είναι η αφετηρία για τις όποιες πολιτικές σκέψεις έχουμε να κάνουμε. Μόνο η κατάκτηση της παραγωγής, μέσω της οποίας θα καταφέρουμε να πάρουμε τον έλεγχο επί των επενδυτικών αποφάσεων από τα χέρια των καπιταλιστών, εξουδετερώνοντας έτσι και το όπλο της απεργίας κεφαλαίου, θα μας ανοίξει τον δρόμο για ένα μέλλον μετασπάνης.

48. Βλέπε Geoff Eley, *Σφυρηλατώντας τη Δημοκρατία* (Σαββάλας, 2010), ιδιαίτερα τα κεφ. 10 (Α' τόμος) και 17 (Β' τόμος), σχετικά με την αποτυχία των εργατικών κομμάτων και των συνδικάτων να απεργήσουν την κατάλληλη στιγμή στη Γερμανία, την Ιταλία και τη Γαλλία κατά τη διάρκεια του Μεσοπόλεμου.

6. Αναγκαιότητα και Ελευθερία

Ακόμα κι αν έχει κανείς –όπως σίγουρα εγώ– αμφιβολίες για τον τρόπο που οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης περιγράφουν την τεχνολογική πρόοδο, η απόπειρά τους να φανταστούν και να χαρτογραφήσουν μια πορεία προς ένα μέλλον μετασπάνης παραμένει η πιο ελκυστική όψη της σκέψης τους, καθώς μας επιτρέπει να θέσουμε το ερώτημα σχετικά με το πώς τα τμήματα αυτού του απαραιτήτου κόσμου θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν εκ νέου για να συγκροτηθεί μια νέα μορφή κοινωνικής ύπαρξης. Το να ενστερνιζόμαστε ένα τέτοιο όραμα έχει ζωτική σημασία για την αναβίωση ενός χειραφετητικού προτάγματος σήμερα, πολλώ δε μάλλον διότι η μελλοντική του πραγμάτωση μοιάζει να είναι τόσο μακριά. Παρόλο που οι σοσιαλιστές του 19^{ου} αιώνα δεν αγνοούσαν την απόσταση που τους χώριζε από την πραγμάτωση των στόχων τους, διακατέχονταν από την ιδέα ενός πιο ελεύθερου μέλλοντος. Ήταν μια ιδέα που ενέπνεε τον αγώνα τους και έδινε νόημα στο γεγονός ότι διακινδυνεύανε τόσα πολλά. Ακόμη και το 1939, ο ποιητής και θεατρικός συγγραφέας Μπέρτολτ Μπρεχτ έγραφε: «Ο στόχος βρισκόταν πολύ μακριά. Φαινόταν ολοκάθαρα».¹ Λίγοι θα μπορούσαν να εκφραστούν έτσι σήμερα.

Δεν ισχύει μόνο ότι ζούμε στην εποχή ενός αναπόδραστα εδραιωμένου νεοφιλελευθερισμού, κάτι που έχει ως αποτέλεσμα την εμφάνιση οργίλων εθνοτικών εθνικισμών και κλιματικών καταστροφών σε όλο και μεγαλύτερη συχνότητα και κλίμακα. Μας λείπει επιπλέον μια συγκεκριμένη ιδέα μιας πραγματικής εναλλακτικής. Ο κεντρικός σχεδιασμός αποδείχτηκε αφενός μεν οικονομικά ανορθολογικός αφετέρου δε οικολογικά καταστροφικός, κα-

1. Μπέρτολτ Μπρεχτ, «Στους Μεταγενέστερους», *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 83, Νοέμβριος 1961, σελ. 409. [ΣτΜ. Το ποίημα που παρατίθεται ανήκει στον κύκλο «Ποιήματα του Σβέντμποργκ». Η μετάφραση που χρησιμοποιούμε είναι του Τίτου Πατρίκιου.]

θώς γέμιζε τις αποθήκες με προϊόντα αμφιβόλου ποιότητας, όντας παράλληλα επιρρεπής στην αυταρχική γραφειοκρατικοποίηση. Οι πολιτικές του ευρωπαϊκού κράτους πρόνοιας και της κεϋνσιανής πλήρους απασχόλησης αποδείχτηκαν ανίκανες να προσαρμοστούν σε ένα πλαίσιο μειούμενης οικονομικής μεγέθυνσης και προϊούσας αποβιομηχάνισης.² Ταυτόχρονα, ενάντια στις επιθέσεις των νεοφιλελεύθερων, τα κοινωνικά κινήματα, ως επί το πλείστον, δεν κατάφεραν κάτι περισσότερο από το να αμύνονται οπισθοχωρώντας, επιβραδύνοντας έτσι τη διολίσθησή μας στην άβυσσο.

Έτσι, φτάνουμε στο σύνθημα «να απαιτήσουμε το μέλλον».³ Όμως, για ποιο μέλλον πρόκειται; Είναι ενδεικτικό πως η σειρά επιστημονικής φαντασίας *Star Trek: Η Επόμενη Γενιά* παρέχει για μια πλειάδα θεωρητικών της αυτοματοποίησης το προσφιλέστερο παράδειγμα ενός πιο ελεύθερου μέλλοντος. Σε αυτή την επανεκκίνηση του *Star Trek* που έκανε ντεμπούτο στις οθόνες της τηλεόρασης προς τα τέλη της δεκαετίας του 1980, με τη βοήθεια μιας τεχνολογίας που ονομάζεται «αναπαραγωγέας» [replicator] – πρόκειται κατ’ ουσίαν για έναν εξαιρετικά προηγμένο τρισδιάστατο εκτυπωτή– γίνεται πράξη το τέλος της σπάνης, επιτρέποντας στους ανθρώπους να ζουν σε έναν κόσμο χωρίς χρήμα ή αγορές.⁴

2. Για μια προσέγγιση που αφορά τα όρια των υπαρκτών κρατών πρόνοιας από έναν τους μεγάλους υποστηρικτές τους, βλέπε Gøsta Esping-Andersen, *Οι τρεις Κόσμοι του Καπιταλισμού της Ευημερίας* (Τόπος, 2014) σ. 85–132.

3. Πρόκειται για το σλόγκαν που κοσμεί το εξώφυλλο του βιβλίου *Inventing the Future* των Srnicek και Williams.

4. Βλέπε Martin Ford, *Rise of the Robots: Technology and the Threat of a Jobless Future* (Basic Books, 2015) σ. 246–8· Andrew Yang, *The War on Normal People: The Truth about America’s Disappearing Jobs and Why Universal Basic Income Is Our Future* (Hachette, 2018), σ. xvii· και Peter Frase, *Four Futures: Life after Capitalism* (Verso, 2016), σ. 48–9. Για μια εκτεταμένη συζήτηση, βλέπε Manu Saadia, *Treconomics: The Economics of Star Trek* (Inkshares, 2016), σ. 65–86. Ενδεχομένως αυτό το όραμα να άντλησε την έμπνευσή του από την ΕΣΣΔ. Το 1961, ο Χρυστόφ δήλωσε πως ο κομμουνισμός θα γίνει πραγματικότητα εντός εικοσαετίας. Απαντώντας στην πρόκληση αυτή, το συγγραφικό δίδυμο των αδελφών Στρουγκάτσκι συνέγραψε μια απίστευτη σειρά από διηγήματα επιστημονικής φαντασίας που έφεραν τον συλλογικό

Οι επιστήμονες-πολίτες είναι έτσι ελεύθεροι να εξερευνήσουν τον γαλαξία, «πηγαίνοντας με τόλμη εκεί που δεν έφτασε κανείς», χωρίς να σκοτίζονται για το πώς θα βγάλουν τα προς το ζην. Το ερώτημα που τίθεται συνίσταται στο εξής: Μπορούμε να οραματιστούμε έναν κόσμο μετασπάνης χωρίς αναπαραγωγείς –με άλλα λόγια, μπορούμε να οραματιστούμε έναν κόσμο μετασπάνης, ακόμα κι αν η πλήρης αυτοματοποίηση αποδειχτεί απλώς ένα όνειρο;

Εστιάζοντας στην τεχνολογική πρόοδο αντί για την κατάκτηση της παραγωγής, οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης φτάνουν στο σημείο να εγκαταλείψουν αυτό που θεωρείτο βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία ενός κόσμου μετασπάνης, από την *Ουτοπία* του Τόμας Μορ (1516) μέχρι τα σύγχρονα «Trekonomics». Αυτή η προϋπόθεση δεν συνίστατο στην ελεύθερη διανομή του χρήματος, όπως το θέλει η τελευταία φουρνιά των θεωρητικών της αυτοματοποίησης, αλλά, απεναντίας, στην κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και της εγχρήματης ανταλλαγής για χάρη της σχεδιαζόμενης συνεργασίας.⁵ Ένας από τους λόγους για τους οποίους οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης απεκδύθηκαν αυτής της καιρίας στόχευσης έχει να κάνει με το ότι παίρνουν για αφετηρία τους λάθος μεταβατικά ερωτήματα: ξεκινούν από την υπόθεση ότι η πλήρης αυτοματοποίηση πρόκειται να επιτευχθεί, και από εκεί περνούν στο ερώτημα που αφορά τον τρόπο με τον οποίον πρέπει να μετασχηματίσουμε την κοινωνία ώστε να σώσουμε την ανθρωπότητα από το φάσμα της μαζικής ανεργίας, δημιουργώντας έτσι έναν κό-

τίτλο *Noon: 22nd Century* (Macmillan, 1978 [1961]), στα οποία περιγράφεται η εξερεύνηση του διαστήματος σε ένα κομμουνιστικό μέλλον. Μαζί με το κατοπινό τους μυθιστόρημα με τίτλο *Hard to be a God* (Eyre Methuen, 1975 [1964]), αυτό το όραμα των κομμουνιστών εξερευνητών του διαστήματος ενδεχομένως να αποτέλεσε το πρότυπο τόσο για το *Star Trek* όσο για τη σειρά μυθιστορημάτων του Banks με γενικό τίτλο *Culture*, που έκαναν αμφότερα ντεμπούτο το 1987.

5. Τόμας Μορ, *Ουτοπία*, στο *Τρία Κείμενα για την Ουτοπία* (Μεταίχμιο, 2007) σελ. 61–2 και 157–8 [ΣτΜ. Όλες οι παραπομπές που αφορούν τον Μορ θα γίνονται στην παραπάνω έκδοση. Η μετάφραση τροποποιήθηκε όπου κρίθηκε αναγκαίο].

σμο γενικευμένης ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Μπορούμε όμως να αντιστρέψουμε τους όρους με τους οποίους τίθεται αυτό το υποθετικό πείραμα σκέψης. Αντί να θέσουμε ως προκείμενη μια πλήρως αυτοματοποιημένη οικονομία και να ρωτήσουμε πώς, υπό την προϋπόθεσή της, θα μπορούσαμε να φανταστούμε τη δημιουργία ενός καλύτερου και πιο ελεύθερου κόσμου, θα μπορούσαμε να *πάρουμε ως αφετηρία* έναν κόσμο γενικευμένης ανθρώπινης αξιοπρέπειας, και μετά να διερωτηθούμε πάνω στις τεχνικές αλλαγές που απαιτούνται για να γίνει πραγματικότητα αυτός ο κόσμος.

Η Παράδοση της Μετασπάνης

Τι θα συνέβαινε αν όλοι μας είχαμε ξαφνικά πρόσβαση στην περιθάλψη, την εκπαίδευση και την πρόνοια, έτσι ώστε να μπορούμε να πραγματώσουμε όλες μας τις δυνατότητες; Ένας κόσμος στον οποίον τα άτομα μπορούν να αναπτύσσουν πλήρως όλες τους τις δυνατότητες θα ήταν ένας κόσμος στον οποίον κάθε άτομο ανεξαιρέτως θα μπορούσε να προσβλέπει στην ανάπτυξη των ενδιαφερόντων και των ικανοτήτων του, απολαμβάνοντας πλήρη στήριξη εκ μέρους της κοινωνίας. Τι χρειάζεται να αλλάξει στο παρόν ούτως ώστε να υλοποιηθεί αυτό το μελλοντικό σενάριο; Σε έναν κόσμο στον οποίον οι δυνατότητες αυτές παρέχονται πλήρως, τα πάθη του κάθε ατόμου θα ήταν εξίσου άξια να πραγματωθούν. Η αποκομιδή απορριμμάτων, το πλούσιμο των πιάτων, η φροντίδα των παιδιών, η καλλιέργεια της γης ή η συναρμολόγηση ηλεκτρονικών δεν θα ανατίθονταν σε συγκεκριμένα άτομα εφ' όρου ζωής έτσι ώστε άλλα άτομα να είναι ελεύθερα να κάνουν ό,τι θέλουν. Αντί να ριχνουμε, για να το θέσουμε όπως το διατύπωσε κάποτε ο ιδιοκτήτης σκλάβων Τζέιμς Χένρι Χάμοντ, κάποια άτομα στον πάτο της κοινωνίας για να εξυψώσουμε κάποια άλλα, θα βρίσκαμε έναν διαφο-

ρετικό τρόπο ανάθεσης των αναγκαίων εργασιών που λειτουργούν σαν θεμέλιο για όλες τις άλλες μας δραστηριότητες.⁶

Σε αντίθεση με τους θεωρητικούς της αυτοματοποίησης που εναποθέτουν τις ελπίδες τους στην τεχνολογία, πολλοί από τους αρχικούς στοχαστές της μετασπάνης –όπως οι Καρλ Μαρξ, Τόμας Μορ, Ετιέν Καμπέ και Πιοτρ Κροπότκιν– δεν θεώρησαν απαραίτητο να επικαλεστούν έναν *από μηχανής θεό* για την επίλυση αυτού του αινίγματος. Υποστήριξαν ότι η αυτοματοποίηση δεν αποτελεί προϋπόθεση για την επίτευξη της μετασπάνης. Απεναντίας, ισχυρίζονται, πρέπει να αναδιοργανώσουμε την κοινωνική ζωή σε δύο διακριτές αλλά αλληλοσχετιζόμενες σφαίρες: το βασίλειο της αναγκαιότητας και το βασίλειο της ελευθερίας.⁷ Η διάκριση ανάμεσα στα δύο αυτά βασίλεια έλκει την καταγωγή της από την αρχαία Ελλάδα –αν και για τον Αριστοτέλη η διάκριση αφορούσε άτομα. Η είσοδος στο βασίλειο της ελευθερίας επιτρεπόταν αποκλειστι-

6. Σχετικά με τη θεωρία περί κοινωνικού «πάτου» που συνέλαβε ο Hammond στα 1858, υποστηρίζοντας πως είναι αναγκαίο να έχουμε σκλάβους για όλες τις μονότονες και κοπιαστικές δουλειές έτσι ώστε η υπόλοιπη κοινωνία να μπορεί να υψωθεί πιο πάνω, βλέπε το βιβλίο της Elizabeth Anderson, *Private Government* (Princeton University Press, 2017), σ. 30–31. Βλέπε ακόμη W.E.B. Du Bois, *Darkwater: Voices from within the Veil*, (Dover, 1999 [1920]), σ. 69.

7. Βλέπε Μορ, *Ουτοπία*, σ. 77–90· Ετιέν Καμπέ, *Ταξίδι στην Ικαρία* (Εταιρία Ικαριακών Μελετών, 2010), σ. 156–6· Καρλ Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, Β' Τόμος (Στοχαστής, 1990), σ. 540–4· Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, 3^{ος} τόμος (Σύγχρονη Εποχή, 1978), σ. 1005–8· και Πιοτρ Κροπότκιν, *Η Κατάκτηση του Ψωμιού* (Ελεύθερος Τύπος, 2008), σ. 171–81. Για μια γενικότερη συζήτηση που όμως δεν συμπεριλαμβάνει τους Καμπέ και Κροπότκιν, βλέπε Edward Granter, *Critical Theory and the End of Work* (Ashgate, 2009), και ειδικότερα σ. 31–67. Εδώ αφήνω εκτός διαπραγμάτευσης στοχαστές όπως τους Σαρλ Φουριέ, Ουίλιαμ Μόρις και Χέρμπερτ Μαρκούζε, οι οποίοι κατ' ουσίαν πρότειναν πως η ενοποίηση των σφαιρών [αναγκαιότητας και ελευθερίας] γίνεται να επιτευχθεί μέσα από τη μετατροπή κάθε εργασίας σε παιχνίδι. Οι προσπάθειες να εννοιολογηθεί η μετασπάνη με όρους μίας μοναδικής σφαίρας κατά τη γνώμη μου είναι αφενός ολοκληρωτικού χαρακτήρα αφετέρου ουτοπικές (με την αρνητική έννοια του όρου).

κά στους πολίτες, απεναντίας οι σκλάβοι ήταν καταδικασμένοι να διάγουν τη ζωή τους στο βασίλειο της αναγκαιότητας. Ο ίδιος ο Αριστοτέλης ήταν τρόπον τινά ένας θεωρητικός της αυτοματοποίησης εκ του αντιστρόφου· δικαιολογούσε τη δουλεία επικαλούμενος την απουσία αυτόματων μηχανών: «Εάν μπορούσε κάθε εργαλείο να επιτελεί το έργο του εκτελώντας κάποια διαταγή ή προαισθανόμενο τη διαταγή», τότε, συνεχίζει, «ούτε οι αρχιτεχνίτες θα χρειάζονταν υπηρέτες ούτε οι ελεύθεροι δούλους».⁸ Για τον Αριστοτέλη η απουσία τέτοιων μηχανών καθιστούσε την υποτελεία αναπόδραστη.

Παρόλο που από το όραμά του δεν απουσιάζουν οι σκλάβοι, τους οποίους παρουσιάζει κεκοσμημένους με «χρυσές αλυσίδες», ο Μορ μετασχημάτισε αυτή τη διαίρεση ανάμεσα σε τάξεις σε μια διαίρεση στο εσωτερικό του βίου του εκάστοτε ατόμου. Εμπνεόμενος από την *Πολιτεία* του Πλάτωνα και τους πρώτους Χριστιανούς –που ζούσαν σύμφωνα με την αρχή *omnia sunt communia*, ή, αλλιώς, έχοντας τα πάντα από κοινού– ο Μορ βάζει τους κατοίκους μιας φανταστικής νήσου, της Ουτοπίας, να έχουν καταργήσει το χρήμα και την ιδιωτική ιδιοκτησία. «Όπου υπάρχει ιδιωτική ιδιοκτησία, όπου τα πάντα κρίνονται με μέτρο το χρήμα», ισχυρίζεται, «είναι σχεδόν ακατόρθωτο να υπάρξει κοινωνία που να κυβερνάται δίκαια και να ευημερεί. Εκτός πια κι αν πιστεύει κανείς ότι δικαιοσύνη θα πει οι φαιλότεροι να απολαμβάνουν όλα τα καλύτερα αγαθά ή ότι η ευτυχία είναι εφικτή όταν το καθετί βρίσκεται στα χέρια των ολίγων –οι οποίοι με τη σειρά τους δεν είναι και ολότελα ευτυχείς– ενώ οι υπόλοιποι είναι καταδικασμένοι στην εξαθλίωση». Ζώντας την εποχή του πρώιμου αγροτικού καπιταλισμού, ο Μορ αισθάνεται αποστροφή μπροστά στις περιφράξεις, μέσω των οποί-

8. Παρατίθεται από τον Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, σ. 373-374 (ΚΨΜ, 2016). Βλέπε επίσης William Booth, «The New Household Economy», *American Political Science Review*, τ. 85, αρ. 1, Μάρτιος 1991, σ. 59-75· και Claudio Katz, «The Socialist Polis: Antiquity and Socialism in Marx's Thought», *Review of Politics*, τ. 56, αρ. 2, 1994, σ. 237-60.

ων «οι γεωργοί χάνουν τις περιουσίες τους, είτε με εξαπάτηση είτε με τη χρήση βίας», έτσι ώστε να κάνουν χώρο για τα βοσκοτόπια. Χωρίς άλλη επιλογή από το να κλέβουν για τα προς το ζην, οι φτωχοί φυλακίζονταν ή εκτελούνταν με συνοπτικές διαδικασίες. Αντί για αυτό το εξόφθαλμα παράλογο και απάνθρωπο σύστημα, στο οποίο κάποιοι καταδικάζονται στη φτώχεια και τον θάνατο έτσι ώστε άλλοι να απολαμβάνουν τα πλούτη, ο Μορ τάχθηκε υπέρ της διαχείρισης όλων των αναγκαίων εργασιών από κοινού και της διεύρυνσης της πρόσβασης στο βασίλειο της ελευθερίας για όλους και όλες. Πράγματι, στην Ουτοπία, «η οικονομία είναι πρωτίστως σχεδιασμένη για να απαλλάσσει όλους τους πολίτες από όσο το δυνατόν περισσότερη σωματική εργασία, ώστε να μπορούν να αφιερώνουν τον χρόνο τους στην ελευθερία και την καλλιέργεια του πνεύματος». Η τάξη των αργόσχολων –οι ελεύθεροι άνδρες του Αριστοτέλη– διαλύεται, έτσι ώστε όλα τα άτομα να αποκτήσουν πρόσβαση σε ένα μερίδιο ελεύθερου χρόνου για τον εαυτό τους.⁹

Σχεδόν τρεις αιώνες μετά, οι παραπάνω ιδέες ενέπνευσαν τον εξόριστο ρουσσικό ρεπουμπλικάνο Ετιέν Καμπέ, ο οποίος, αφού διάβασε την *Ουτοπία* του Μορ στο Βρετανικό Μουσείο, μεταστράφηκε διαμιάς και ασπάστηκε το κοινωνικό ιδεώδες της μετασπάσης. Συνέγραψε το δικό του πόνημα, το *Ταξίδι στην Ικαρία* (1840), προασπιζόμενος την ιδέα που προσδιόρισε ως «κοινοκτημοσύνη των αγαθών».¹⁰ Ο Καμπέ προσθέτει στο πρόταγμα περί κατάργησης του χρήματος και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας του Μορ τη

9. Μορ, *Ουτοπία*, σ. 93–8 (για τις «χρυσές αλυσίδες» των σκλάβων)· σ. 140 (για τους πρώτους χριστιανούς)· σ. 62 (για την κατάργηση του χρήματος και της ιδιωτικής ιδιοκτησίας)· 29–37 (για τις περιφράξεις)· σ. 83 (για την ελευθερία). Ο Μαρξ αναφέρεται εμμέσως στις «χρυσές αλυσίδες» του Μορ στο *Κεφάλαιο*. Βλέπε Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, σ. 581 (ΚΨΜ, 2016). Για τον Μορ ως πρόδρομο του Μαρξ, βλέπε William Morris, *Foreword to Thomas More's Utopia* [1893], στο William Morris, *News from Nowhere and Other Writings* (Penguin Classics, 1993), σ. 371–5.

10. Βλέπε Robert Sutton, *Introduction*, στο Cabet, *Travels in Icaria*, σ. x. [Ελλ. Έκδοση *Ταξίδι στην Ικαρία* (Εταιρία Ικαριακών Μελετών, 2010)]

χρήση μηχανών προηγμένης τεχνολογίας με σκοπό τη μείωση της διάρκειας της αναγκαίας εργασίας. Αυτές οι ιδέες με τη σειρά τους ενέπνευσαν τους Γάλλους κομμουνιστές των αρχών της δεκαετίας του 1840, στους οποίους στράφηκε ο Μαρξ όταν ξεπέρασε τον φιλελεύθερο ρεπουμπλικανισμό της νιότης του.¹¹ Ο Μαρξ κατέκρινε τους Γάλλους εξισωτιστές κομμουνιστές –τους ακόλουθους του Φρανσουά-Νοέλ Μπαμπέφ– για τον ασκητισμό τους. Δεν αναφέρεται ιδιαίτερα στον ίδιο τον Καμπέ, που τον καιρό που οι Μαρξ και Ένγκελς συγγράφουν το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* είχε ήδη γίνει χριστιανός μυστικιστής. Σε κάθε περίπτωση, ο Μαρξ θεώρησε εύλογο να πάρει το διάσημο σύνθημα που κοσμεί τη σημαία του κομμουνισμού –«από τον καθένα σύμφωνα με τις ικανότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του»– σχεδόν αυτούσιο από το *Ταξίδι στην Ικαρία*, όπου έχει την παρακάτω μορφή: «Στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του, από τον καθένα σύμφωνα με τη δύναμή του».¹² Πολλές από τις ιδέες του Μαρξ γύρω από τη μετασπάνη προέρχονται από τους επιγόνους του Μορ.¹³

11. Βλέπε David Gregory, «Karl Marx's and Friedrich Engels' Knowledge of French Socialism in 842–43», *Historical Reflections*, τ. 10, αρ. 1, άνοιξη 1983, σ. 143–93· και Bruno Liepold, «Citizen Marx: The Relationship between Karl Marx and Republicanism», Διδ. διατριβή (University of Oxford, 2017).

12. Frank Manuel και Fritzie Manuel, *Utopian Thought in the Western World* (Harvard University Press, 1979), σ. 712.

13. Δες τον συλλογικό τόμο *Before Marx: Socialism and Communism in France* σε επιμέλεια Paul Corcoran (Macmillan, 1983). Ο Μαρξ ήρθε σε αντιπαράθεση με δυο συγγενικές τάσεις, κάτι που ενδεχομένως να τον έβγαλε εκτός ρότας ως προς την πολιτική του εξέλιξη. Από τη μια μεριά, αντιπαράτέθηκε στους θεωρητικούς της αυτοματοποίησης της εποχής του – Etzler, Ure και Babbage–, ο οποίοι υποστήριζαν πως οι μηχανές ήδη υποκαθιστούσαν την ανθρώπινη εργασία, κάνοντας έτσι εφικτή την κατάργηση της αναγκαιότητας καθαρής, και άρα, μέσω αυτής της κατάργησης, έκαναν εφικτή τη δημιουργία ενός κόσμου πλήρως ελεύθερης ατομικότητας –πρόκειται για μια θέση που ο Μαρξ απορρίπτει. Από την άλλη, αντιπαράτέθηκε στους φουριεριστές που φαντάζονταν ότι σε μια μετακαπιταλιστική κοινωνία η εργασία δεν μπορεί παρά να μεταμορφωθεί σε παιχνίδι, απορροφώντας έτσι την αναγκαιότητα στην ελευθερία. Ο Μαρξ απέρριψε και αυτή την κοινοτιστική θέση, υποστηρίζοντας, ενάντια στον Φουριέ, ότι η αναγκαιότητα πρέπει να

Ο Μαρξ προχώρησε πέρα από τον Μορ και τον Καμπέ διαπιστώνοντας πως ο κόσμος της μετασπάνης, στην πραγματοποίηση του οποίου αποσκοπούσαν οι παραπάνω στοχαστές, είναι αδύνατο να πραγματοποιηθεί χωρίς μαζική δράση: δεν γίνεται να μας παραχωρηθεί από τα πάνω μέσω των ενεργειών ενός σοφού νομοθέτη (όπως συμβαίνει στα οράματα του Πλάτωνα, του Μορ, του Ρουσσώ και του Καμπέ). Αυτός είναι ο λόγος που η Παρισινή Κομμούνα ενέπνευσε τόσο βαθιά τον Μαρξ.¹⁴ Στη σύντομη ζωή της Κομμούνας, οι εργάτες επινόησαν νέες μορφές δημοκρατικής αυτοκυβέρνησης, αντικαθιστώντας τους περιοδικά εκλεγόμενους αξιωματούχους με άμεσα ανακλητούς αντιπροσώπους. Αργότερα, οι εξόριστοι της ηττημένης Κομμούνας, συμπεριλαμβανομένου του Ελιζέ Ρεκλύ, στην περιπλάνησή τους στις χώρες της Ευρώπης ήρθαν σε επαφή με επαναστάτες όπως ο Πιοτρ Κροπότκιν, ο οποίος με τη σειρά του συνέγραψε μακροσκελείς αναλύσεις γύρω από τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαν να συγκροτηθούν οι δημοκρατικά οργανωμένες κοινωνίες της μετασπάνης. Ο Κροπότκιν έδωσε έμφαση στον ρόλο των εθελοντικών οργανώσεων στη ζωή σε συνθήκες μετασπάνης. Υποστήριξε πως οι εθελοντικές οργανώσεις θα γνωρίσουν άνθηση σε έναν κόσμο όπου το χρήμα και η ιδιωτική ιδιοκτησία θα έχουν καταργηθεί και οι αναγκαίες εργασίες θα τελούνται από κοινού.¹⁵

Υπό τη μια ή την άλλη μορφή αυτές οι ιδέες υιοθετήθηκαν εκ νέου από τον Ότο Νόιρατ –τον αρχικό δέκτη της αντιπαράθεσης γύρω από τον σοσιαλιστικό υπολογισμό– καθώς και από στοχαστές αρκετά διαφορετικούς αναμεταξύ τους, όπως οι Ντου Μπόιζ, Τζον Ντιούι και Καρλ Πολάνυι. Όλοι τους προασπίζονται έναν

τεθεί υπό συλλογική μέριμνα και έλεγχο, χωρίς να διαλυθεί σε παιχνίδι. Η θέση υπέρ της διατήρησης της διακριτότητας των βασιλείων της ελευθερίας και της αναγκαιότητας καθιστά τον Μαρξ υπέρμαχο της θεώρησης του Μορ.

14. Βλέπε Καρλ Μαρξ, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία* (Σύγχρονη Εποχή, 2011 [1871]) και Raya Dunayevskaya, *Marxism and Freedom* (Humanity Books, 2000), σ. 92–102.

15. Κρίστιν Ρος, *Η Κοινοτική Πολυτέλεια: το πολιτικό φαντασιακό της Παρισινής Κομμούνας* (Εκδόσεις των Ξένων, 2021).

κόσμο όπου οι δημοκρατικοί συνασπισμοί ανδρών και γυναικών θα αντικαταστήσουν την εξουσία των αγορών με τη συνεργατική παραγωγή και –κάνοντας χρήση των καπιταλιστικών τεχνολογιών– θα ελαττώσουν τις κοινές εργασίες που αφορούν την αναγκαιότητα έτσι ώστε να επεκταθεί το βασίλειο των ατομικών ελευθεριών. Ο Ντου Μπόιζ εκτιμά πως «στη βιομηχανική δημοκρατία του μέλλοντος» θα αρκούν «τρεις με έξι ώρες» αναγκαίας εργασίας ανά άτομο, αφήνοντας έτσι «άπλετο χρόνο γιασχόλη, άσκηση, μελέτη, κλίσεις». Αντί να εξαναγκάζονται κάποιοι να απασχολούνται σε «βαρετή και μονότονη εργασία», ώστε άλλοι να έχουν τη δυνατότητα να κάνουν τέχνη, συνεχίζει ο Ντου Μπόιζ, όλοι θα είναι «καλλιτέχνες και λειτουργοί». Στα μάτια πολλών, αυτό το όραμα της μετασπάνης ταυτιζόταν με ό,τι σήμαιναν οι όροι «σοσιαλισμός» και «κομμουνισμός» πριν την κατοπινή ταύτισή τους με τον σταλινικό κεντρικό σχεδιασμό και την ξέφρενη εκβιομηχάνιση.¹⁶ Θα ασχοληθώ με κάθε επιμέρους στοιχείο αυτού του οράματος με τη σειρά, έτσι ώστε να σκιαγραφήσω μια προσέγγιση γύρω από το πώς θα καταφέρουν, στη βάση της κατάκτησης της παραγωγής, τα άτομα με πλήρως αναπτυγμένες τις ικανότητές τους να επιλύσουν το σύγχρονο πρόβλημα της διαρκούς χαμηλής ζήτησης, προς μια κοινωνικά χειραφετητική κατεύθυνση.

16. Βλέπε Otto Neurath, «Through War Economy to Economy in Kind» στο *Otto Neurath: Empiricism and Sociology*, σε επιμέλεια Marie Neurath και Robert Cohen (D. Reidel Publishing, 1973) · Du Bois, *Darkwater*, σ. 56–9, 69· John Dewey, *Liberalism and Social Action* (Prometheus, 2000 [1935]), σ. 37–60· Karl Polanyi, *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός* (Νησίδες, 2007), σ. 237–348. Βλέπε επίσης Marcel van der Linden, «The Prehistory of Post-Scarcity Anarchism: Josef Weber and the Movement for a Democracy of Content (1947–1964)», *Anarchist Studies*, αρ. 9, 2001, σ. 127–45. Η αντιπαράθεση γύρω από τον σοσιαλιστικό υπολογισμό που ξεκίνησε από τον Ludwig von Mises γύρω στο 1920 απέρριπτε τον σοσιαλισμό επειδή, στην οπτική του von Mises, από σοσιαλιστική σκοπιά είναι αδύνατο να προκύψει μια ορθολογική βάση επιλογής των διαφόρων μεθόδων παραγωγής, ειδικά όταν έχουμε να κάνουμε με την παραγωγή αγαθών τα οποία με τη σειρά τους εισάγονται σε άλλες παραγωγικές διαδικασίες.

Συνεργατική Δικαιοσύνη

Στο βασίλειο της αναγκαιότητας θα μοιραζόμαστε τις εργασίες που είναι αναγκαίες για τη συλλογική μας αναπαραγωγή, οι οποίες συγκροτούν τη συνθήκη ύπαρξης για τη δυνατότητα να κάνουμε οτιδήποτε άλλο επιθυμούμε. Η ακριβής έκταση που θα έχουν αυτές οι εργασίες δεν γίνεται να προσδιοριστεί *a priori* –επομένως, θα πρέπει να αποφασιστεί δημοκρατικά–, σε κάθε περίπτωση, όμως, θα συμπεριλαμβάνεται σε αυτές η παροχή όλων των αγαθών και υπηρεσιών που είναι αναγκαία για να μπορούμε να ζούμε (στέγαση, διατροφή, ένδυση, συνήθη ενδιάμεσα και τελικά προϊόντα, δίκτυα αποχέτευσης, ύδρευσης, ηλεκτρισμού, συστήματα υγείας, εκπαίδευσης, φροντίδας παιδιών και υπερήλικων, μέσα επικοινωνίας και μεταφοράς, κ.ο.κ.). Οι θεωρητικοί της μετασπάνης τείνουν να εκτιμούν γενικά πως αυτές οι εργασίες στο σύνολό τους θα καταλαμβάνουν κάτι ανάμεσα σε τρεις και πέντε ώρες ημερησίως –δηλαδή, κάτι ανάμεσα στο $\frac{1}{3}$ και το $\frac{1}{2}$ μιας τωρινής εργάσιμης βδομάδας– αν και αυτού του είδους η εργασία θα μπορούσε να αφορά συγκεκριμένα τμήματα κάθε βδομάδα ή συγκεκριμένα χρόνια στη ζωή κάποιου. Πέραν των εργατωρών, κι άλλα διαφορετικά μέτρα μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την κοινωνική λογιστική. Θα μπορούσαμε λόγω χάριν να διανέμουμε τις αρμοδιότητες λαμβάνοντας υπόψη προσωπικές δεξιότητες και κλίσεις. Κάποια καθήκοντα θα είναι εφικτό να εκτελούνται σε τοπικό επίπεδο· άλλα θα πρέπει να σχεδιάζονται σε περιφερειακή ή και παγκόσμια κλίμακα, χρησιμοποιώντας τις σύγχρονες ψηφιακές τεχνολογίες.

Φυσικά, ένα μεγάλο τμήμα της αναγκαίας εργασίας δεν γίνεται να μοιραστεί σε ευρεία κλίμακα, διότι απαιτεί εξειδίκευση: θα συνεχίσουμε να χρειαζόμαστε αγρότες, οικοδόμους, χειρουργούς, ηλεκτρολόγους και μηχανουργούς –αν και σε έναν κόσμο όπου οι ικανότητες θα αναπτύσσονται πλέρια, αυτές οι εξειδικεύσεις θα κατανέμονται πιο ομοιόμορφα. Ο ουτοπικός συγγραφέας Έντου-

αρντ Μπέλλαμν πρότεινε στο βιβλίο του *Κοιτώντας το Παρελθόν* (1888) έναν τρόπο οργάνωσης του καταμερισμού της εργασίας σε μια κοινωνία μετασπάνης. Στον κόσμο του, η προσφορά και η ζήτηση της εργασίας δεν καθορίζουν το ύψος του μισθού, αλλά το πόσες ώρες θα εργάζονται οι άνθρωποι. Η εξειδικευμένη εργασία ανταμείβεται με μικρότερη χρονική συμμετοχή αντί για υψηλότερες απολαβές, ενώ όσες εργασίες ενέχουν κίνδυνο ή είναι ιδιαιτέρως δύσκολες αποφέρουν τιμητικές διακρίσεις –όσοι τις εκτελούν γίνονται τρόπον τινά διασημότητες. Όπως και στις κοινωνίες του σήμερα, στις οποίες υπάρχουν διαφορές ως προς το θεσμικό βάρος που δίδεται στη γενική εκπαίδευση ή την εξειδίκευση, δεν είναι ανάγκη να υπάρχει μία και μοναδική λύση στο παραπάνω πρόβλημα, υπό την προϋπόθεση ότι ο τρόπος καταμερισμού της εργασίας δεν αφήνει σημαντικά καθήκοντα ανεκτέλεστα και δεν αναπαράγει μια ελίτ τάξη τεχνικών.¹⁷

Ως αποτέλεσμα του μοιράσματος των εργασιών, περισσότερα άτομα, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που σήμερα εξοβελίζονται στο περιθώριο ως πλεονάζον εργατικό δυναμικό, θα συμμετέχουν στην αναγκαία εργασία· συνεπώς, ο βαθμός στον οποίο το εκάστοτε άτομο θα πρέπει να συμμετέχει σε αυτή θα μειωθεί αναλόγως. Προφανώς, θα συνυπολογίζονται οι διαφορές στην αρτιμέλεια και θα είναι εφικτό για όλους και όλες να σταματούν εντελώς την εργασία για μεγάλες περιόδους: για ξεκούραση, ταξίδια, πένθος ή την εμβάθυνση στην κουλτούρα. Για να είναι εφικτό το μοίρασμα όλων των αναγκαίων εργασιών, ο χαρακτήρας τους θα πρέπει να αλλάξει ριζικά. Θα πρέπει να καταργηθούν οι κοινωνικές διακρίσεις ανάμεσα στην έμμισθη και την άμισθη εργασία, οι οποίες ιστορικά εγγράφουν τις γυναίκες στον «κρυφό τόπο» της οικιακής παραγωγής. Επιπλέον, παραγωγή και κατανάλωση θα πρέπει να ιδωθούν ως ένα κλειστό κύκλωμα αντί για τελικά σημεία αποκομμένα από

17. Έντουαρντ Μπέλλαμν, *Κοιτώντας το Παρελθόν* (Μέδουσα, 1989), σ. 54–61.

κοινωνικο-οικολογικούς παράγοντες.¹⁸ Ο συντονισμός ανάμεσα σε κατασκευαστές, γεωργούς, μάγειρες, καθαριστές, μηχανικούς και καλλιτέχνες θα αποτελέσει τη βάση για νέες μορφές «κοινοτικής πολυτέλειας».¹⁹

Ακόμα και μετά την ολοκλήρωση αυτού του αρχικού μετασχηματισμού, το ερώτημα γύρω από το πώς μια ανθρωπότητα με πλήρως αναπτυγμένες ικανότητες θα μετασχηματίζει περαιτέρω τις μορφές συλλογικοποιημένης εργασίας δεν θα πάψει να υπάρχει. Σε αυτό το σημείο είναι σημαντικό να υπενθυμίσω πως οι τεχνολογίες που αναπτύχθηκαν στις καπιταλιστικές κοινωνίες δεν έχουν ουδέτερο πρόσημο: σχεδιάστηκαν για να ενσαρκώνουν τον καπιταλιστικό έλεγχο, και όχι για να απελευθερώσουν την ανθρωπότητα από τη μονότονη και κοπιαστική δουλειά. Μολαταύτα, διαθέτουμε ήδη τα μέσα για να κάνουμε πολλές δραστηριότητες πιο ευχάριστες από ό,τι είναι. Αντί να βρίσκεται στην υπηρεσία της τάξης των ιδιοκτητών, μια τέτοια τεχνογνωσία θα μπορούσε να εφαρμοστεί για να διαρρήξει τις διαιρέσεις ανάμεσα σε εξειδικευμένη και ανειδίκευτη εργασία ή και για να εξαφανίσει κάποια είδη εργασίας εξολοκλήρου. Σε κάθε περίπτωση, τέτοια ερωτήματα θα απαντηθούν μέσα από διαδικασίες όπου τα ίδια τα άτομα θα καθορίζουν τι θέλουν να κάνουν, αντί να αποφασίζεται αυτό για εμάς από τις υποτιθέμενα αναπόδραστες δυνάμεις της τεχνολογίας. Αντί να ψάχνουμε τρόπους να τελειώσουμε με τις αμοιβαίες μας υποχρεώσεις, κάτι που για τους θεωρητικούς της αυτοματοποίησης αποτελεί το θεμέλιο για έναν κόσμο γενικευμένης αξιοπρέπειας, το διακύβευμα θα συνίσταται στην αναγνώριση και τον μετασχηματισμό αυτών

18. «Θα ήταν άσκοπο να βάλουμε τέλος στη συλλογή των σκουπιδιών ως εργασία που κάποιοι πρέπει να κάνουν για χρόνια, αν ταυτοχρόνως δεν άλλαξε η όλη διαδικασία και λογική δημιουργίας και διάθεσης των σκουπιδιών», Ζιλ Ντωβέ, *Έκλειψη και Επανεμφάνιση του Κομμουνιστικού Κινήματος* (Κόκκινο Νήμα, 2002), σ. 48.

19. Η Κρίστιν Ρος, στο έργο της *Κοινοτική Πολυτέλεια* προσεγγίζει μια μορφή «κομμουνισμού της πολυτέλειας» που δεν έχει ως προϋπόθεση την «πλήρη αυτοματοποίηση».

των υποχρεώσεων. Αυτό δεν συνεπάγεται ότι γινόμαστε υπέρμαχοι μιας ηθικής της εργασίας· σημαίνει όμως ότι αναγνωρίζουμε πως μια ελεύθερη ύπαρξη μπορεί να επιτευχθεί εδώ και τώρα, ακόμα κι αν οι μονότονες και κοπιαστικές εργασίες δεν αφανιστούν ποτέ. Η απο-αλλοτρίωση της κοινοτικής ζωής –παίρνοντας τη ζωή υπό δημοκρατικό έλεγχο και συλλογική φροντίδα– θα αποτελέσει την εγγύηση πως όλοι και όλες θα μετέχουν στην ατομική ελευθερία.²⁰

Ας σημειωθεί πως αυτό που αποκαλώ εδώ αναγκαία ή αναπαραγωγική εργασία δεν είναι κατ' ανάγκη κάτι δυσάρεστο, ειδικά αν κατανεμηθεί με τρόπο ώστε η ζωή του εκάστοτε ατόμου να μην κυριαρχείται εξολοκλήρου από αυτή τη δραστηριότητα. Η μέριμνα των παιδιών, για παράδειγμα, δεν είναι κάτι καλό μόνο για τα παιδιά, αλλά και για τους ενήλικους, καθώς μέσα από αυτή διανοίγεται μια οδός προς τα θαύματα που σχετίζονται με τον παιδικό τρόπο εμπειρίας του κόσμου. Ομοίως, το μαγείρεμα ή το πλύσιμο των πιάτων, όταν γίνονται συλλογικά, μπορούν να οδηγήσουν στον σχηματισμό ή και στο βάθεμα σχέσεων (όταν, από την άλλη, γίνονται κατά μόνας, μας βοηθούν ενίοτε να αποφορτιστούμε). Μένει να φανεί το αν μια ανθρωπότητα με πλήρως αναπτυγμένες ικανότητες θα προτιμήσει τέτοιες δραστηριότητες να επιτελούνται από αναπαραγωγείς φαγητού ή drone καθαριότητας, έτσι ώστε τα άτομα να έχουν χρόνο για να επιδίδονται απρόσκοπτα στην επιστημονική έρευνα.

Στην παράδοση της μετασπάνης, η αναδιοργάνωση των αναγκαίων εργασιών καθιστά εφικτό έναν κόσμο ελεύθερου δοσίματος. Το κάθε άτομο θα μπορεί να πηγαίνει στις κοινωνικές αποθήκες και τα κέντρα υπηρεσιών και να λαμβάνει ό,τι χρειάζεται χωρίς να πρέπει –για το διατυπώσουμε όπως ο Μορ– «να δώσει απολύτως τίποτα έναντι».²¹ Όλοι συνεπώς δικαιούνται τροφή, ένδυση, στέγαση, περίθαλψη, παιδεία, μέσα μεταφοράς και επικοινωνίας,

20. Βλέπε James Klagge, “Marx’s Realms of Freedom and Necessity,” *Canadian Journal of Philosophy*, τόμος 16, αρ. 4, 1986, σ. 769–78.

21. Μορ, *Ουτοπία*, σ. 85. Βλέπε επίσης Κροπότκιν, *Η Κατάκτηση του Ψωμιού*, σ. 105–10.

κ.ο.κ., ανεξάρτητα από τη συνεισφορά τους στις αναγκαίες εργασίες, με τον ίδιο τρόπο που «όλοι δικαιούνται τη ζεστασιά του ήλιου» –αν και η οικολογική βιωσιμότητα θα θέσει μάλλον περιορισμούς στο πόσο θα δύνανται να απολαμβάνουν την τελευταία.²² Ο κόσμος θα μπορεί να παίρνει το τρένο, να σταματάει για ένα σνακ στην τοπική καντίνα, να κάνει μια επίσκεψη στον οδοντίατρο για καθαρισμό, να αφήνει τα παιδιά στον παιδικό σταθμό, να εγγράφεται σε μαθήματα επαγγελματικής κατάρτισης ή να βρίσκει κατάλυμα για το βράδυ χωρίς να χρειάζεται για τίποτα από τα παραπάνω να αποδείξει ότι τα δικαιούται. Δεν θα υφίσταται η δυνατότητα να αποκλειστεί κάποιος από τα διάφορα κοινωνικά αγαθά.

Δεν χρειάζεται να ανακαλύψουμε το κέρας της Αμάλθειας για να γίνει πραγματικότητα η κοινωνία της μετασπάνης. Για να μπορέσουν να ζήσουν οι άνθρωποι, όπως το θέτει ο Μορ, «χαρούμενα και γαλήνια, χωρίς να σκοτίζονται για το πώς θα τα βγάλουν πέρα»,²³ το μόνο που χρειάζεται είναι να αφήσουμε πίσω μας τη σπάνη και τη νοοτροπία που τη συνοδεύει. Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, η αφθονία δεν αφορά ένα τεχνολογικό όριο που πρέπει να ξεπεραστεί. Απεναντίας, η αφθονία είναι μια κοινωνική σχέση που βασίζεται στην αρχή σύμφωνα με την οποία τα μέσα ύπαρξης του εκάστοτε ατόμου δεν αποτελούν διακύβευμα που τίθεται στις σχέσεις του. Η ακλόνητη ασφάλεια που συνεπάγεται αυτή η αρχή θα είναι η βάση που θα επιτρέπει τους ανθρώπους να διερωτηθούν: «Τι να κάνω με τον χρόνο που έχω όσο είμαι ζωντανός;» αντί για: «Πώς θα επιβιώσω;»²⁴ Κάποιοι θα επιλέξουν να ακολουθήσουν μία και μόνο

22. James Boggs, “The American Revolution” (1963), στο βιβλίο *Pages from a Black Radical’s Notebook: A James Boggs Reader*, σε επιμέλεια του Stephen Ward (Wayne State University Press, 2011), σ. 110.

23. Μορ, *Ουτοπία*, σ. 154.

24. Για αυτό το σημείο, βλέπε το 2^ο μέρος του Martin Hägglund, *This Life: Secular Faith and Spiritual Freedom* (Pantheon, 2019), και ιδιαίτερα σ. 221–37 και 301–25, όπου ο Hägglund αναπτύσσει μια προσέγγιση του ρόλου που παίζουν τα βασίλεια της αναγκαιότητας και της ελευθερίας στον δημοκρατικό σοσιαλισμό με τρόπο που είναι ανάλογος της προσέγγισής μου σε σχέση με έναν κόσμο μετασπάνης.

μία ιδέα μέχρι τέλους, άλλοι ενδεχομένως να επινοούν εκ νέου τον εαυτό τους ξανά και ξανά. Η κύρια επιλογή που θα έχουν να κάνουν οι άνθρωποι θα έχει να κάνει με την «ισορροπία ανάμεσα στη βελτίωση του εαυτού και τη βελτίωση της ανθρωπότητας» (όπως το διατυπώνει ο κυβερνήτης του διαστημόπλοιου *Εντερπράιζ Ζαν-Λουκ Πικάρντ* απαντώντας σε έναν εκατομμυριούχο του 21^{ου} αιώνα, ο οποίος, έχοντας διατηρηθεί σε κατάσταση βαθιάς ψύξης με μεθόδους κρυογονικής, επανήλθε στη ζωή για να συνειδητοποιήσει με φρίκη ότι έχει ξυπνήσει σε έναν κόσμο μετασπάνης).²⁵

Σε έναν τέτοιο κόσμο θα συνεχίσουν να υπάρχουν κυρώσεις ώστε να διασφαλίζεται η τέλεση της αναγκαίας εργασίας. Όμως, οι προτροπές αυτές δεν θα παίρνουν τη μορφή απειλών λιμοκτονίας· απεναντίας, θα αποτελούν προσκλήσεις για συνεργασία. Οι οικονομολόγοι έχουν από καιρό αναγνωρίσει ότι η πείνα και το ξεσπίτωμα δεν είναι τα καλύτερα κίνητρα. Ακόμη και τον καιρό του Κροπότκιν, οι οικονομολόγοι παραδέχονταν πως «ο άνθρωπος παράγει πραγματικά περισσότερα μόνον όταν εργάζεται εν πλήρει ελευθερία, όταν έχει μια ορισμένη επιλογή όσον αφορά τις ενασχολήσεις του, όταν δεν έχει επιστάτες πάνω απ' το κεφάλι του και, τέλος, όταν βλέπει ότι η εργασία του αποφέρει ένα κέρδος στον ίδιο και στους άλλους που εργάζονται όπως αυτός».²⁶ Πρόσφατα, ένας δημοφιλής συγγραφέας βιβλίων αυτοβοήθειας ανακάλυψε τις ίδιες ιδέες: τα αισθήματα της αυτονομίας, της δεξιotechνίας και της ύπαρξης σκοπού οδηγούν στα βέλτιστα αποτελέσματα ως προς την εργασία, και όχι οι υψηλότερες χρηματικές απολαβές.²⁷

Όρος για να πετύχει η οργάνωση ενός κόσμου μετασπάνης είναι ότι οι πολίτες θα επιλύσουν, με τρόπο που να τους ικανοποιεί, τα προβλήματα που τέθηκαν κατά την αντιπαράθεση γύρω από τον σοσιαλιστικό υπολογισμό στον 20^ο αιώνα. Τα προβλήματα αυτά θα

25. Saadia, *Treconomics*, σ. 40.

26. Κροπότκιν, *Η Κατάκτηση του Ψωμιού*, σ. 202.

27. Daniel Pink, *Drive: The Surprising Truth about What Motivates Us* (Riverhead, 2009).

επιλυθούν επιτυχώς με τα εργαλεία του 21^{ου} αιώνα: χρησιμοποιώντας ψηφιακές τεχνολογίες για τον συντονισμό των αναγκών και των δραστηριοτήτων και σχεδιάζοντας αφενός αλγορίθμους –οι οποίοι θα επεξεργάζονται τα δεδομένα και θα προτείνουν εναλλακτικές– και αφετέρου πρωτόκολλα –σύμφωνα με τα οποία θα δομείται ο τρόπος λήψης των αποφάσεων γύρω από τις εναλλακτικές–, τα οποία θα μπορούν να τροποποιούνται και να προσαρμόζονται συν τω χρόνω υπό το φως της εμπειρίας. Τα άτομα θα μπορούν να κάνουν χρήση ψηφιακών εφαρμογών για να αρθρώνουν τις ανάγκες τους και να τις γνωστοποιούν στις ενώσεις, ενώ οι ενώσεις από τη μεριά τους θα χρειάζεται να είναι σε θέση αφενός να καταναείμουν πόρους αναμεταξύ τους αφετέρου να φέρνουν σε πέρας τις αρμοδιότητές τους με τους εκάστοτε διαθέσιμους πόρους, κατά τρόπο δίκαιο και ορθολογικό. Παρόλο που η αποδοτικότητα δεν θα αποτελεί πια τον κύριο και πρωτεύοντα στόχο της παραγωγής, οι παραγωγοί θα πρέπει να είναι σε θέση να προβαίνουν σε λογικές επιλογές ανάμεσα σε τεχνικές παραγωγής, με γνώμονα την ευκολία με την οποία μπορούν να έχουν στη διάθεσή τους τις εκάστοτε πρώτες ύλες. Θα πρέπει επίσης να υπάρχει η δυνατότητα οι παραγωγοί να θεωρούνται υπόλογοι όταν δεν είναι σε θέση να ανταποκριθούν στα δημοκρατικά καθορισμένα κοινωνικά στάνταρ. Ξανά, κατά πάσα πιθανότητα δεν υπάρχει ένας και μοναδικός τρόπος για να αντιμετωπίσει κανείς αυτά τα καίρια ζητήματα.²⁸

28. Βλέπε John O'Neill, *The Market: Ethics, Knowledge, and Politics* (Routledge, 1998)· Daniel Saros, *Information Technology and Socialist Construction* (Routledge, 2014)· και Evgeny Morozov, «Digital Socialism?», *New Left Review* 116/117, S2, Μάρτιος–Ιούνιος 2019. Είμαι ευγνώμων στον Μπιγιρν Βέστεργκαρντ [Björn Westergard] για τη σημαντική του βοήθεια στην κατανόηση αυτών των ζητημάτων και για την υπόδειξη πιθανών λύσεων. Βλέπε Björn Westergard, «Review: People's Republic of Walmart», *The Machinery Question*, 28 Αυγούστου 2019, διαθέσιμο στο machineryquestion.com.

Ελεύθερος Χρόνος για Όλους και Όλες

Για τους θεωρητικούς της μετασπάνης, η ανασυγκρότηση του βασιλείου της αναγκαιότητας δεν αποτελεί αυτοσκοπό· η αλληλεγγύη που γεννά [αυτή η ανασυγκρότηση] επεκτείνεται και στο βασίλειο της ελευθερίας, διασφαλίζοντας πως και σε εκείνο θα μετέχουν όλες και όλοι.²⁹ Άπαξ και διασφαλισθεί η σφαίρα της αναγκαιότητας, ο καθένας θα είναι ελεύθερος να αναπτύξει την ατομικότητά του, έξω από τα όρια της οποιασδήποτε κοινότητας. Το ζήτημα είναι να κάνουμε πραγματικότητα με όρους συλλογικού κοινωνικού προτάγματος αυτό που οι θεωρητικοί της αυτοματοποίησης ελπίζουν να πετύχουν με τεχνολογικά μέσα· φυσικά, οι προηγμένες τεχνολογίες θα παίξουν το δίχως άλλο ρόλο στη διεύρυνση του πεδίου της ελευθερίας. Σίγουρα, το βασίλειο της ελευθερίας έχει να κάνει και με το να έχουμε χρόνο για κοινωνικοποίηση και μοναχικότητα, για χόμπι ή και για να μην κάνουμε τίποτα –«*rien faire comme une bête*, να είναι κανείς ξαπλωμένος πάνω στο νερό και να κοιτάζει ειρηνικά τον ουρανό».³⁰ Η διατύπωση του Τέοντορ Αντόρνο, κριτικού θεωρητικού της Σχολής της Φρανκφούρτης, υποδηλώνει έναν κόσμο στον οποίο η υλική αποστέρηση και η υπαρξιακή ανασφάλεια που προκαλείται από αυτήν έχουν καταργηθεί καθολικά. Τίποτα από αυτά δεν έχει ως προαπαιτούμενο την υπόθεση μιας αυθόρμητης αρμονίας των συμφερόντων ή μιας αγαθής ανθρώπινης φύσης. Απεναντίας, το τέλος των οικονομικών καταναγκασμών συνεπάγεται ότι πολλοί άνθρωποι θα είναι ελεύθεροι να απομακρυνθούν από καταπιεστικές προσωπικές σχέσεις μέσα σε νοικοκυριά ή χώ-

29. Υπ' αυτή την έννοια, «η ισότητα δεν εμποδίζει αλλά προστατεύει την ατομικότητα»: Ρος, *Κοινοτική Πολυτέλεια*, σ. 187. Βλέπε επίσης Μορ, *Ουτοπία*, σ. 78–80· Μαρξ, *Βασικές Γραμμές*, 2^{ος} Τόμος, σ. 544· Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, 1^{ος} Τόμος, σ. 373–4· Κροπότκιν, *Η Κατάκτηση του Ψωμιού*, σελ 171–181.

30. Τέοντορ Αντόρνο, *Minima Moralia. Στοχασμοί μέσα από τη φθαρμένη ζωή* (Αλεξάνδρεια, 2000), σ. 249.

ρους δουλειάς, ή να επαναδιαπραγματευθούν τους όρους με τους οποίους σχετίζονται.³¹

Τι θα κάνουν οι άνθρωποι με τον διευρυμένο ελεύθερο χρόνο που θα έχουν στη διάθεσή τους; Η μετασπάνη έχει αποκληθεί και «μεταεργασία», όμως μια τέτοια πλαισίωση είναι ατυχής.³² Μετά από μια περίοδο ξεκούρασης και επανάκαμψης, ακόμα και τα άτομα που βαριούνται τη δουλειά περισσότερο από ο,τιδήποτε άλλο γίνονται ανήσυχα και θέλουν να ασχοληθούν με κάτι. Η αναδιοργάνωση της κοινωνικής ζωής με στόχο τη μείωση του ρόλου που παίζει η αναγκαία εργασία δεν αποσκοπεί, επομένως, στο ξεπέραςμα της εργασίας αυτής καθαυτής· αποσκοπεί στην απελευθέρωση των ανθρώπων έτσι ώστε να έχουν τη δυνατότητα να ασχοληθούν με δραστηριότητες που δεν γίνεται να χαρακτηριστούν ούτε σαν εργασία ούτε σανσχόλη έτσι απλά. Τέτοιες δραστηριότητες μπορεί να είναι η δημιουργία τοιχογραφιών, η εκμάθηση γλωσσών, η κατασκευή νεροτσουληθρών –ή και η επινόηση νέων τρόπων να κάνουμε συνηθισμένα πράγματα έτσι ώστε να παίρνουν λιγότερο χρόνο. Μπορεί να σημαίνει τη συγγραφή μυθιστορημάτων, ή την επανεπινόηση του εαυτού μέσω της μόρφωσης ή της εξερεύνησης. Όπως οραματίζονται τόσο οι δεξιοί όσο και οι αριστεροί θεωρητικοί της αυτοματοποίησης, το τέλος της σπάνης θα έχει ως αποτέλεσμα οι άνθρωποι να αποκτήσουν τη δυνατότητα να μπαίνουν σε εθελοντικές ενώσεις με άλλους ανά την υφήλιο: να γίνονται μέλη σε μαθηματικές εταιρίες, σε ομάδες που καταγίνονται με την επινόηση και κατασκευή νέων μουσικών οργάνων ή σε ομοσπονδίες που

31. Σε έναν κόσμο χωρίς σπάνη, οι άνθρωποι θα έχουν τη δυνατότητα να φεύγουν από την καταπίεση και να επανακτούν την ελευθερία τους. «Αν καταπιέζομαι σε ένα μέρος, ποιος θα με αναγκάσει να μείνω εκεί και να μην πάω αλλού;» J.J. Rousseau, *The Discourses and Other Early Political Writings* (Cambridge University Press, 1997), σ. 158. Βλέπε επίσης Cory Doctorow, *Walkaway* (Tor, 2017).

32. Βλέπε Stanley Aronowitz et al., «The Post-Work Manifesto», στο *Post-Work: The Wages of Cybernation*, σε επιμέλεια Stanley Aronowitz και Jonathan Cutler (Λονδίνο 1998).

κατασκευάζουν διαστημόπλοια. Για τους περισσότερους, αυτή θα είναι και η πρώτη φορά στη ζωή τους που θα έχουν τη δυνατότητα να συνάψουν πραγματικά εθελούσιες συμφωνίες –χωρίς να είναι στο μέτωπό τους κολλημένη η κάννη του όπλου που λέγεται υλική ανασφάλεια.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, «τα δημιουργικά μυαλά και τα επιστημονικά ταλέντα» δεν θα «μένουν άδικα στην αφάνεια λόγω του τυχαίου γεγονότος του τόπου γέννησης, των ατυχών ή απρόσφορων συνθηκών ή της ανάγκης για επιβίωση».³³ Η εξεύρεση πόρων για την έρευνα ή την τέχνη δεν θα καθορίζεται πια από το κίνητρο του κέρδους ούτε θα αφήνεται έρμαιο των συμφερόντων των πλουσίων. Αυτό που αποκαλούμε «κεφάλαιο» σε μια κοινωνία σπάνης, σε συνθήκες μετασπάνης θα αναγνωριστεί ως αυτό που είναι: *η συλλογική μας κοινωνική κληρονομιά*.³⁴ Συσσωρευμένη γενιά τη γενιά, δεν ανήκει σε κανέναν και ανήκει σε όλους, αποτελεί αυτό άνευ του οποίου κανείς δεν μπορεί να πετύχει στόχους μεγαλύτερης κλίμακας –ή μάλλον, δεν μπορεί καν να τους φανταστεί.

Πώς γίνεται να αποκτήσουν οι άνθρωποι πρόσβαση στους πόρους που χρειάζονται για να κάνουν πράξη τα πάθη τους; Πιθανώς, πολλά από αυτά τα πάθη θα ταίριαζε να αναπτυχθούν μέσα στο ίδιο το βασίλειο της ελευθερίας, μέσα από εθελοντικές ενώσεις που οργανώνονται σε ομοσπονδίες. Με μια πρώτη ματιά θα μπορούσε κανείς να φανταστεί ότι το βασίλειο της αναγκαιότητας θα είναι εκείνο που θα παρουσιάζει τις περισσότερες ομοιότητες με μια καπιταλιστική οικονομία, με τις συνακόλουθες πιέσεις για αύξηση της παραγωγικότητας, μείωση του εργάσιμου χρόνου και αναδιανομή των πόρων. Όμως, εν τη απουσία των καταναγκασμών της αγοράς, είναι πιο πιθανό ότι το βασίλειο της αναγκαιότητας θα αλλάξει με αργούς ρυθμούς, υιοθετώντας καινοτομίες όπως αυτές θα προκύπτουν μέσα στο βασίλειο της ελευθερίας. Η πρακτική εφαρμογή

33. Saadia, *Treconomics*, σ. 61.

34. Michael Lebowitz, *The Socialist Alternative: Real Human Development* (Monthly Review, 2010), σ. 31–45.

αυτών των καινοτομιών ίσως να χρειάζεται αρκετό χρόνο, καθώς δεν θα υπάρχει η πίεση για υλοποίηση που τώρα επιβάλλει ο ανταγωνισμός στην αγορά. Απεναντίας, θα πρόκειται για μετασχηματισμούς που θα αποφασίζονται μέσα από τον συντονισμό διάφορων επιτροπών – κάποιες από τις οποίες μπορεί να εστιάζουν απλώς στο να βγει η δουλειά, χωρίς να ενδιαφέρονται για το πώς θα γίνει καλύτερα. Δεν θα υπάρχει εγγενώς μια κατεύθυνση προς μεγέθυνση, ούτε η ανάγκη της μεγέθυνσης για χάρη της μεγέθυνσης, καθώς οι περισσότερες μορφές εργασίας που αφορούν το βασίλειο της αναγκαιότητας αποτελούν υπηρεσίες των οποίων η παραγωγικότητα είναι δύσκολο να αυξηθεί χωρίς να θυσιαστεί η ποιότητα.

Σε μια τέτοια περίπτωση, ο δυναμισμός κάθε είδους θα προέρχεται από το βασίλειο της ελευθερίας. Εκεί δηλαδή που οι άνθρωποι θα επινοούν νέα εργαλεία, όργανα, μεθόδους υπολογισμού, καθώς και καινούργια παιχνίδια και γκάτζετ, αναδιανέμοντας με γοργούς ρυθμούς τους διαθέσιμους πόρους στον χώρο και τον χρόνο, έτσι ώστε να ικανοποιούνται οι μεταβαλλόμενες προτιμήσεις. Καθώς μέσα στο βασίλειο της ελευθερίας η συμμετοχή σε μια οποιαδήποτε ένωση θα είναι εθελοντική, κανείς δεν θα χρειάζεται να συνεχίσει να κάνει ό,τι έκανε μόνο και μόνο για να μπορεί να επιβιώσει. Τα άτομα θα κάνουν μόνο ό,τι επιθυμούν να κάνουν.

Ο κόσμος οπότε θα συναπαρτίζεται από αλληλεπικαλυπτόμενα επιμέρους σχέδια, μέσα από τα οποία θα αλληλοσχετίζονται αναγκαίες και ελεύθερες δραστηριότητες, και όχι από ένα και μοναδικό κεντρικό σχέδιο. Όμως, αυτά τα ζητήματα, καθώς και το συγγενές ερώτημα που αφορά το τι θα λογαριάζεται ως αναγκαιότητα και τι ως ελευθερία, θα αποτελούν πράγματα που μια απελευθερωμένη ανθρωπότητα θα πρέπει να επιλύσει η ίδια για τον εαυτό της, με πολιτικούς όρους. Εντός της πλαισίωσης αυτής, μπορεί κανείς να φανταστεί ότι τα πλήρως αναπτυγμένα άτομα θα προχωρούν σε όλων των ειδών τις διευθετήσεις αναμεταξύ τους: άλλα ίσως να ζουν σε μεγάλες κοινότητες, άλλα σε μικρές· ίσως να εργάζονται πολύ, ίσως λίγο, και αντ' αυτού να επιλέγουν την εξερεύνηση της

φύσης, της κοινωνίας, του μυαλού τους, των ωκεανών ή των αστεριών. Μπορεί να αισθάνονται ευτυχία σε έναν θερμό πλανήτη ή και σε έναν πιο ψυχρό, ή σε έναν κόσμο που να χαρακτηρίζεται από σχετική σπάνη πόρων ή από αφθονία, υπό την προϋπόθεση πάντα ότι οι θεμελιώδεις συνθήκες της βιώσιμης υλικής ασφάλειας ικανοποιούνται. Το πρώτο πράγμα που θα κάνουν οι άνθρωποι σε έναν κόσμο μετασπάνης –ταυτόχρονα με τη διασφάλιση της ικανοποίησης των αναγκών όλων– θα συνίσταται μάλλον στο να διαθέσουν ένα μεγάλο τμήμα των συλλογικών πόρων και της συλλογικής ευφυίας της ανθρωπότητας στην άμβλυνση ή και αναστροφή της κλιματικής αλλαγής, ως αντιστάθμισμα για τους αιώνες της ανισότητας που ακολούθησαν την αποικιοκρατία.³⁵

Σκοπός της παραπάνω άσκησης είναι να δείξει ότι μπορούμε να σχεδιάσουμε ουτοπικά νοητικά πειράματα που έχουν να κάνουν με ανθρώπους και στα οποία δίδεται προτεραιότητα σε εκείνους και όχι στην τεχνολογική πρόοδο. Η αναγνώριση της αναφαίρετης αξιοπρέπειας των περισσότερων από 7 δις που συναποτελούν την ανθρωπότητα έχει ως προϋπόθεση ότι παύουμε να θεωρούμε θεμιτό να καταδικάζουμε πολλούς σε μια μονότονη και κοπιαστική εργασία εφ' όρου ζωής έτσι ώστε άλλοι να μπορούν να είναι ελεύθεροι. Σημαίνει ότι πρέπει να μοιραστούμε όση εργασία πρέπει να κάνουμε σε μια τεχνολογικά προηγμένη κοινωνία, έτσι ώστε όλοι και όλες να έχουν το δικαίωμα και τη δύναμη να αποφασίζουν τι να κάνουν με τον χρόνο τους.

Τούτο το σύντομο σκαρίφημα ενός κόσμου μετασπάνης μπορεί ίσως να λειτουργήσει ως σημείο αναφοράς για να αποτιμήσουμε τις διάφορες οδούς που υποτίθεται ότι θα μας πάνε μέχρι εκεί. Από αυτή τη σκοπιά, είναι ξεκάθαρο πως τίποτα από την τωρινή

35. Για μια προσέγγιση της ουτοπίας σε συνθήκες σπάνης, βλέπε Ούρσουλα Λε Γκεν, *Ο Αναρχικός των Δύο Κόσμων* (Parsec, 2011), καθώς επίσης και τον σχολιασμό του Φρέντρικ Τζέιμσον γύρω από την «κοσμοαναγωγή» στα μυθιστορήματα της Λε Γκεν στο *Archeologies of the Future: A Desire Called Utopia and Other Science Fictions* (Verso, 2007), 267-280. Βλέπε επίσης Frase, *Four Futures*, σ. 91-119.

οργάνωση του κόσμου μας δεν μπορεί να μας οδηγήσει αυτόματα εκεί. Η οικονομική μεγέθυνση ποτέ δεν θα μας απελευθερώσει από την ανάγκη για περισσότερη μεγέθυνση. Το προσδόκιμο ζωής, τα επίπεδα εκπαίδευσης και ο βαθμός αστικοποίησης έχουν αυξηθεί δραματικά με το πέρασμα του χρόνου, κι όμως, ο τρόπος που κατανέμονται αυτές οι μεταβολές παραμένει εξαιρετικά άνισος. Ταυτοχρόνως, ακόμη και στις πιο πλούσιες χώρες, οι περισσότεροι άνθρωποι είναι τόσο απομονωμένοι, τόσο ανασφαλείς στο υλικό επίπεδο, και τόσο αποξενωμένοι από τις συλλογικές τους δυνατότητες, που οι ορίζοντές τους έχουν στενέψει πραγματικά. Ο λόγος που η πλήρης αυτοματοποίηση παρουσιάζεται τόσο ως όνειρο όσο και ως εφιάλτης έχει να κάνει με το ότι δεν σχετίζεται εγγενώς με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και δεν θα δημιουργήσει από μόνη της έναν κόσμο μετασπάνης. Ούτε το καθολικό βασικό εισόδημα μπορεί να κάνει κάτι τέτοιο. Ίσως αν συνδυαστεί με μια δραματική διεύρυνση στην πρόσβαση σε εκπαίδευση και περίθαλψη, με μια αναζωογόνηση των κοινοτήτων μέσα από το συνεργατικό μοίρασμα των εργασιών που είναι αναγκαίες για την αναπαραγωγή τους, με τη μερική κοινωνικοποίηση κλάδων της οικονομίας, με τη μαζική επένδυση στη μετάβαση από τα ορυκτά καύσιμα στις ανανεώσιμες μορφές ενέργειας, το καθολικό βασικό εισόδημα θα μπορούσε να αποτελέσει τμήμα ενός ευρύτερου εγχειρήματος που αποσκοπεί στην ανθρώπινη ελευθερία. Όμως, ο δρόμος για έναν κόσμο μετασπάνης μπορεί να είναι και εντελώς διαφορετικός.³⁶ Χωρίς ένα ξεκάθαρο όραμα για τον κόσμο που έρχεται, δεν είναι δύσκολο να χαθεί κανείς καθοδόν.

36. Οι περισσότεροι θεωρητικοί του ΚΒΕ καταλήγουν να συμφωνούν με αυτό το συμπέρασμα. Βλέπε, για παράδειγμα, Philippe van Parijs και Yannick Vanderborght, *Βασικό Εισόδημα. Μια Ριζοσπαστική και Ρεαλιστική Πρόταση για μια Ελεύθερη Κοινωνία* (Πόλις, 2021) σ. 488–90.

Υστερόγραφο: οι Φορείς της Αλλαγής

Αν ούτε η τεχνολογική πρόοδος ούτε οι τεχνοκρατικού χαρακτήρα μεταρρυθμίσεις οδηγούν αναπόφευκτα σε έναν κόσμο μετασπά-νης, τότε μόνο η πίεση που ασκούν τα κοινωνικά κινήματα για μια ριζοσπαστική αναδιάρθρωση της κοινωνικής ζωής θα μπορούσε να τον κάνει πραγματικότητα. Μια από τις πιο απογοητευτικές όψεις της συζήτησης περί αυτοματοποίησης είναι η τάση για υποτίμηση των υπάρχοντων κοινωνικών αγώνων. Σε ένα άρθρο του 1985 με τίτλο «Ένας Καπιταλιστικός Δρόμος προς τον Κομμουνισμό;» οι Ρομπέρτ βαν ντερ Βέιν και Φιλίπ βαν Παρέις προέβησαν στην υπό-θεση πως καθώς η «ραγδαία τεχνική μεταβολή που μειώνει τους χρόνους εργασίας» θα συμπίπτει με «περιορισμούς στην οικονομική μεγέθυνση», μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο ότι η ορθολογι-κή ανθρώπινη δράση «θα παράξει, αργά ή γρήγορα», δυνάμεις που θα απαιτούν και θα κάνουν πράξη την κοινωνική αλλαγή. Τριάντα χρόνια μετά, οι Νικ Σρνίτσεκ και Άλεξ Ουίλιαμς βλέπουν με από-γνωση τις δυνάμεις που παράγονται, τις οποίες περιγράφουν ως απλή «πολιτική του λαού»: άτομα που αντιδρούν στην αυξανόμενη πολυπλοκότητα του σύγχρονου κόσμου, λένε οι συγγραφείς, απαι-τώντας την επιστροφή στην απλότητα των τοπικών κοινοτήτων και την αλληλεπίδραση πρόσωπο με πρόσωπο.¹

1. Robert J. van der Veen και Philippe van Parijs, «A Capitalist Road to Communism», *Theory and Society*, τ. 15, αρ. 5, 1986, σ. 652-3· Nick Srnicek και Alex Williams, *Inventing the Future: Postcapitalism and a World without Work* (Verso, 2015), σ. 9-13. Οι λιγότερο ριζοσπάστες θεωρητικοί της αυτοματοποίησης δεν είναι απλά απαξιωτικοί ως προς τους κοινωνικούς αγώνες, αλλά εχθρικοί. Ο Άντριου Γιανγκ διατείνεται πως ο μόνος εφικτός κοινωνικός αγώνας σήμερα θα ήταν ένας που «βασίζεται στη φυλή και την ταυτότητα με μια οικονομία που στηρίζεται στην αυτοματοποίηση ως κινητήρια δύναμη». Αναπτύσσει μια τρομαχτική οπτική στην οποία οι οδηγοί φορτηγών, μπροστά στην ίδια τους την τεχνολογική απαρχαίωση, οργανώ-νονται για να στήσουν μπλόκα στις οδικές αρτηρίες, πυροδοτώντας με τη σειρά τους μαζικές δολοφονίες, εξεγέρσεις ενάντια στη φορολόγηση, τη

Δεν θα έλεγα ότι η απόγνωση αναφορικά με τις χειραφετητικές δυνατότητες των σημερινών κοινωνικών αγώνων είναι αδικαιολόγητη. Ο βίαιος νεοφιλευθερισμός του σήμερα μπορεί να ανατραπεί μόνο από μια μαζική και συνεχή κινητοποίηση, όμως, το μόνο κίνημα που είχε τη δύναμη και το μέγεθος για να αναλάβει αυτό το έργο –το ιστορικό εργατικό κίνημα– έχει ηττηθεί κατά κράτος. Οι απεργίες και οι εργατικές διαδηλώσεις σήμερα είναι κατά κύριο λόγο αμυντικές: οι εργάτες παλεύουν να επιβραδύνουν τον οδοστρωτήρα του κεφαλαίου, καθώς σε απάντηση στην οικονομική επιβράδυνση που δεν τελειώνει ποτέ αλλά μόνο χειροτερεύει, επιβάλλεται περισσότερη λιτότητα, εργασιακή ευελιξία, ιδιωτικοποιήσεις. Το εργατικό κίνημα δεν βρήκε ποτέ τον τρόπο να απαντήσει στις απώλειες θέσεων εργασίας λόγω εισαγωγής νέων τεχνολογιών υπό συνθήκες μειούμενης οικονομικής μεγέθυνσης. Όπως το θέτει ο οικονομολόγος-κοινωνιολόγος Βόλφγκανγκ Στρέεκ, «ο καπιταλισμός σε αποδιοργάνωση αποδιοργανώνει όχι μόνο τον εαυτό του αλλά και τις δυνάμεις που του εναντιώνονται».² Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο η μακρά κάθοδος στην οικονομική στασιμότητα δεν συνοδεύτηκε από αναζωογόνηση των μαζικών εργατικών οργανώσεων.

Μολαταύτα, στα χρόνια που ακολούθησαν την κρίση του 2008, αυτή η πολιτική κατάσταση αδράνειας [stasis] άρχισε να αποσταθεροποιείται. Εμφανίστηκαν κύματα απεργιών και κοινωνικά κινήματα ανά την υφήλιο –από την Κίνα και το Χονγκ Κονγκ μέχρι την Αλγερία, το Ιράκ και το Λίβανο, από την Αργεντινή και τη Χιλή μέχρι τη Γαλλία και την Ελλάδα, και από την Αυστραλία και την Ιν-

διάδοση βίντεο αντισημιτικού περιεχόμενου στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και την άνοδο ενός εθνοτικού-εθνικιστικού κόμματος που θα προτάσσει την επιστροφή σε μια πιο απλή ζωή κάτω από ένα φυλετικό κράτος. Βλέπε Andrew Yang, *The War on Normal People: The Truth about America's Disappearing Jobs and Why Universal Basic Income Is Our Future* (Hachette, 2018), σ. 158–9.

2. Wolfgang Streeck, «How Will Capitalism End?», *New Left Review*, αρ. 87, S2, Μάιος–Ιούνιος 2014, σ. 48.

δονησία μέχρι τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής· το 2019 ξέσπασαν μαζικά κινήματα εκ νέου.³ Οι μάζες συμμετείχαν ξανά σε στάσεις εργασίας, καταλήψεις, μπλοκαρίσματα, ταραχές και διαδηλώσεις, διαμαρτυρούμενες ενάντια στην αυξανόμενη ανισότητα, την εργασιακή ανασφάλεια, τη διαφθορά και τα μέτρα λιτότητας, καθώς επίσης και τις αυξήσεις σε είδη διατροφής, στην ενέργεια και τις μεταφορές. Οι διαδηλωτές κατέβηκαν στον δρόμο μαζικά απαντώντας σε αστυνομικές δολοφονίες, δολοφονίες που λειτούργησαν ως πυροκροτητές για να ξεσπάσει η οργή των φυλετικοποιημένων κοινοτήτων ενάντια στην απουσία κοινωνικής αναγνώρισης.

Δεν χωρά βέβαια αμφιβολία ως προς το γεγονός ότι αυτά τα εκρηκτικά κοινωνικά κινήματα δεν διέθεταν τη δύναμη που χρειάζεται για να αναγκάσουν τις αποφασισμένες κυβερνήσεις σε υποχώρηση και βίωσαν την ήττα και την οπισθοχώρηση. Όμως, παρόλα αυτά, διεύρυναν με τη δράση τους τον πολιτικό ορίζοντα και ριζοσπαστικοποίησαν στους κόλπους τους μια νέα γενιά αγωνιστών. Ίσως η εποχή μας να μοιάζει με τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ως προς το ότι παράγει όχι μόνο ουτοπικούς οραματιστές, αλλά, επιπλέον, και ένα νέο κοινό που ασπάζεται το όραμα της χειραφετητικής κοινωνικής αλλαγής. Τα αντικειμενικά δεδομένα της προηγούμενης δεκαετίας στηρίζουν την υπόθεση αυτή: έχουμε να κάνουμε με τον πιο μορφωμένο, αστικοποιημένο και διασυνδεδεμένο πληθυσμό που υπήρξε ποτέ. Όπως σημειώνει ο δημοσιογράφος Πωλ Μέισον, τα εγγράμματα και δραστήρια άτομα «δεν θα αποδεχτούν να ζήσουν σε ένα μέλλον μεγάλων ανισοτήτων και στάσιμης μεγέθυν-

3. Ανάμεσα στα κείμενα που διαπραγματεύονται αυτά τα κινήματα ως όλον, βλέπε Πωλ Μέισον, *Ο Κόσμος σε Εξέγερση* (Δίαυλος, 2014)· Manuel Castells, *Networks of Outrage and Hope: Social Movements in the Internet Age*, 2^η έκδοση (Wiley, 2015)· Endnotes, «The Holding Pattern», *Endnotes*, αρ. 3, 2013; και Göran Therborn, «New Masses?», *New Left Review*, αρ. 85, 2^η σειρά, τεύχος Ιανουαρίου–Φεβρουαρίου 2014. Για το κύμα του 2019, βλέπε Jack Shenker, «This Wave of Global Protest Is Being Led by the Children of the Financial Crash», (*The Guardian* 29 Οκτωβρίου 2019) και Robin Wright, «The Story of 2019: Protests in Every Corner of the Globe» (*New Yorker*, 31 Δεκεμβρίου 2019).

σης» σε έναν πλανήτη όπου η στάθμη της θάλασσας ανεβαίνει.⁴ Αποτελεί ανοιχτό ερώτημα αν αυτό θα μας φέρει πιο κοντά σε ένα πιο ελεύθερο μέλλον.

Στις αρχές του 2020, η πανδημία του κορονοϊού έβαλε φρένο σε αυτήν την παγκοσμιοποίηση των κοινωνικών αγώνων, οι οποίοι, όμως, με το ταυτόχρονο ξέσπασμα μιας βαθιάς παγκόσμιας ύφεσης, επανεμφανίζονται. Σίγουρο είναι πάντως ότι, ακόμη κι αν αυτά τα κοινωνικά κινήματα αποκτήσουν πιο σταθερά χαρακτηριστικά, λίγες ομοιότητες θα έχουν με τα εργατικά κινήματα των προηγούμενων αιώνων. Εκείνα τα εργατικά κινήματα εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια μιας μακράς περιόδου εκβιομηχάνισης απεναντίας, σήμερα ζούμε μέσα στον μεταβιομηχανικό ζόφο: ο αγώνας μας θα έχει να αντιμετωπίσει τις συνέπειες του τέλους της εκβιομηχάνισης. Δεν αρνούμαστε τη συνεχιζόμενη εξάρτηση της παγκόσμιας οικονομίας από τη βιομηχανική παραγωγή ή το ότι συνεχίζουν να υπάρχουν βιομηχανικοί εργάτες. Όμως, το γεγονός ότι το ποσοστό των απασχολούμενων στη μεταποίηση σε σχέση με τη συνολική απασχόληση βαίνει μειούμενο συνεπάγεται ότι αυτοί οι εργάτες δεν θα έχουν πια τη δυνατότητα να θεωρούν εαυτούς εκπροσώπους μιας πιο δίκαιης και ορθολογικής μελλοντικής τάξης πραγμάτων. Ακόμα και χώρες όπως η Νότια Αφρική, η Νότια Κορέα και η Βραζιλία –οι οποίες εκβιομηχανίσθηκαν μόλις πρόσφατα και όπου οι βιομηχανικοί εργάτες έπαιξαν κομβικό ρόλο στους αγώνες για δημοκρατία των δεκαετιών του 1970 και 1980– έχουν πλέον γίνει οικονομίες όπου δεσπόζει ο τομέας των υπηρεσιών.⁵

Αυτή η αλλαγή στη σύνθεση του εργατικού δυναμικού μεταμορφώνει ουσιώδεις όψεις των σημερινών κινήματων. Παρόλο που η συζήτηση περί αυτοματοποίησης υπερτονίζει αυτήν την τάση, ισχύει πως η άμεση ανθρώπινη εργασία παίζει πολύ μικρότερο ρόλο

4. Πωλ Μείσον, *Μετακαπιταλισμός: ένας οδηγός για το μέλλον μας* (Καστανιώτης, 2016), σ. 77–8.

5. Βλέπε Gay Seidman, *Manufacturing Militance: Workers' Movements in Brazil and South Africa, 1970–1985* (UC Press, 1994).

στις κεντρικές βιομηχανίες σε σχέση με το παρελθόν· όπως προέβλεψε ο Μαρξ, αυτή η άμεση ανθρώπινη εργασία ως βασική παραγωγική δύναμη έχει αντικατασταθεί εν πολλοίς από την τεχνική και επιστημονική γνώση, όπως αυτή ενσαρκώνεται στις κολοσσιαίες υποδομές μέσω των οποίων τίθενται σε κίνηση δυνάμεις της φύσης και μηχανές. Πολλοί εργάτες πλέον αποβάλλονται από τις κεντρικές βιομηχανίες και εξαναγκάζονται να σπαταλήσουν τη ζωή τους σε αδιέξοδες δουλειές στον τομέα των υπηρεσιών, στις οποίες η παραγωγικότητα της εργασίας αυξάνει με πολύ αργούς ρυθμούς. Συνεπώς, δεν λαμβάνουν χώρα οι δυναμικού χαρακτήρα αγώνες μέσω των οποίων κινητοποιούνταν οι προηγούμενες γενιές της εργατικής τάξης –εκείνες δηλαδή που ωφελήθηκαν από τη διαρκή οικονομική μεγέθυνση. Για την πλειονότητα των εργατών σήμερα, ο καταναγκασμός του κεφαλαίου να μειώνει τα κόστη παραγωγής δεν σημαίνει κάτι διαφορετικό από εντατικοποίηση της εργασίας χωρίς ανάλογες αυξήσεις στις απολαβές, κάτι που δεν σημαίνει ότι δεν συμβαίνουν αγώνες στους χώρους δουλειάς. Σημαίνει μόνο ότι η λογική που τους καθορίζει έχει καταφανώς μεταβληθεί.

Υπάρχουν αριστεροί σχολιαστές που υποστηρίζουν πως, όσο αποξενωμένοι, όσο ανασφαλείς κι αν έχουν γίνει οι εργάτες σήμερα, δεν διαθέτουν εκείνη την ισχύ εντός της παραγωγής που απαιτείται για να πιέσουν αποτελεσματικά για τα αιτήματά τους.⁶ Όμως, αποδεικνύεται πως σε έναν κόσμο όπου κυριαρχούν οι μέθοδοι παραγωγής just-in-time χωρίς αποθέματα, η οργάνωση μπλοκαρισμάτων μέσα και γύρω από τις μεγάλες πόλεις μπορεί να είναι μια τακτική που έχει αποτέλεσμα. Ένα πρώιμο παράδειγμα είναι το κίνημα των *πικετέρος* της Αργεντινής: από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, άνεργοι ξεκίνησαν να μπλοκάρουν τις οδούς ταχείας κυκλοφορίας γύρω από το Μπουένος Άιρες με αίτημα καλύτερα επι-

6. Βλέπε, για παράδειγμα, Kim Moody, *On New Terrain: How Capital Is Reshaping the Battleground of Class War* (Haymarket, 2017).

δόματα.⁷ Από το 2011 και δώθε, αυτή η τακτική υιοθετήθηκε σποραδικά από εργατές στις ΗΠΑ, τη Γαλλία, την Αίγυπτο και αλλού.

Στους αυτόνομους χώρους που διανοίγονται καθώς ξεδιπλώνονται οι μεγάλης κλίμακας αγώνες, οι συμμετέχοντες στα κινήματα αποκτούν τη δυνατότητα να θέσουν ερωτήματα γύρω από τη φύση και το μέλλον της κοινωνίας. Οι συνελεύσεις είναι γενικά ανοιχτές σε όλους. Παρόλο που οι διαπροσωπικές μορφές καταπίεσης δεν έχουν εξαλειφθεί πλήρως, κυριαρχεί η αίσθηση ότι όλοι και όλες πρέπει να μπορούν να έχουν λόγο στα κοινωνικά ζητήματα. Μέσα στις καταλήψεις και στην πρώτη γραμμή των μπλόκων, οι συμμετέχοντες δρουν με φροντίδα αναμεταξύ τους. Μαγειρεύουν, καθαρίζουν και φροντίζουν τα παιδιά χωρίς να περιμένουν τίποτα σε αντάλλαγμα, παρόλο που, φυσικά, γενικά μιλώντας, έχουν προμηθευτεί ό,τι χρειάζεται για να γίνουν τα παραπάνω μέσα από την ίδια κανονική ζωή που αποσκοπούν να διαταράξουν με αυτές τις πρακτικές. Απόπειρες σαν τις παραπάνω δεν δείχνουν απλώς μια ροπή προς μια απλούστερη ζωή –ούτε με λαϊκούς, ούτε με *völkisch* [εθνολαϊκούς] όρους. Απεναντίας, δείχνουν, ενδεχομένως σπασμωδικά, προς έναν κόσμο γενικευμένης ανθρώπινης αξιοπρέπειας, προς έναν κόσμο με λιγότερα σύνορα και φραγμούς.

Όμως, όσο κι αν κλιμακώνονται σε μέγεθος, αυτές οι μορφές εναντίωσης για την ώρα δεν έχουν καταφέρει να ξεφύγουν πέρα από τα όρια με τα οποία έρχονται αντιμέτωποι όλοι οι αγώνες στους οποίους διακυβεύεται η συλλογική αναπαραγωγή της εργατικής τάξης, της οποίας η διάλυση, κάτω από την πίεση των στάσιμων μισθών, της εργασιακής ανασφάλειας, της απόσυρσης του κράτους πρόνοιας, έχει φτάσει στο μη περαιτέρω. Αυτά τα κινήματα, ακόμη κι όταν απευθύνουν καλέσματα για απεργίες ή όταν συμμαχούν με απεργίες σε ό,τι συνεχίζει να υπάρχει ως βιομηχανικός πυρήνας, αποτυγχάνουν να ανέβουν από το επίπεδο της *αναπαραγωγής* σε αυτό της *παραγωγής*. Όση ελπίδα κι αν εμπνέουν μέσα στην κατα-

7. Federico Rossi, *The Poor's Struggle for Political Incorporation: The Pi-quetero Movement in Argentina* (Cambridge University Press, 2017).

στροφή που είναι το παρόν μας, μια καταστροφή που συμπεριλαμβάνει και την πανδημία του 2020, οι μαζικές διαμαρτυρίες που διατάραξαν την εποχή μας δεν διέθεταν ένα όραμα για έναν ολότελα διαφορετικό κόσμο: για έναν κόσμο στον οποίο οι υποδομές των καπιταλιστικών κοινωνιών τίθενται υπό συλλογικό έλεγχο, η εργασία αναδιοργανώνεται και αναδιανέμεται, η σπάνη ξεπερνιέται μέσα από την ελεύθερη προσφορά αγαθών και υπηρεσιών, και οι ανθρώπινες δυνατότητες ξεδιπλώνονται καθώς νέα πεδία υπαρξιακής ασφάλειας και ελευθερίας διανοίγονται.

Η επίτευξη μιας νέας σύνθεσης του τι σημαίνει να είμαστε ανθρώπινα όντα –να ζούμε δηλαδή σε έναν κόσμο χωρίς φτώχεια και δισεκατομμυριούχους, χωρίς στρατόπεδα συγκέντρωσης και πρόσφυγες άνευ υπηκοότητας, χωρίς ζωές που σπαταλούνται στη μονότονη και κοπιαστική δουλειά δίχως μια στιγμή ανάπαυλας, δίχως καν όνειρα, εξαρτάται από το αν οι κοινωνικοί αγώνες θα καταφέρουν να οργανωθούν σε ιστορική κλίμακα με στόχο την κατάκτηση της παραγωγής. Τα κινήματα που δεν διαθέτουν όραμα είναι τυφλά: οι οραματιστές που υπάρχουν ξέχωρα από τα κινήματα είναι εν πολλοίς ανίσχυροι. Χωρίς έναν μαζικό κοινωνικό αγώνα με στόχο την ανοικοδόμηση ενός κόσμου μετασπάνης, οι οραματιστές της εποχής του ύστερου καπιταλισμού θα παραμείνουν μυστικιστές της τεχνοουτοπίας.